

Prof. Dr.
*Annamarie
Schimmel*

Dinler tarihine giriş

KIRKAMBAR YAYINLARI - 33

İNCELEME-ARAŞTIRMA – 5

Editör

RECEP KİBAR

Yayın Danışmanı

İSMAİL DERVİŞOĞLU

Kapak Tasarın

ABDÜLHAMİT KAHRAMAN

Düzeltili

TURGAY ANAR

RECEP KİBAR

Dizgi ve Mizanpaj

NİLGÜN BAYSAL

Baskı ve Cilt

BAHAR OFSET

ISBN

975-6823-09-5

EYLÜL - 1999

Cağaloğlu Yokuşu Özhekim İşhanı No: 1/23 Cağaloğlu - İst.

Tel/Fax: 0212 519 09 63

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

Annamarie Schimmel

ÖNSÖZ

Din deyince, insanların behemehal şahıs şeklinde olması lâzım gelmiyen insan üstü bir kudretle münasebetini anlamaktayız. *İlâh* ve *Tanrı* mefhumunun mevcut olması lâzım gelmez.

İnsan ile bu insan üstü kudret arasındaki münasebet, duygular, iman akîdeleri ve ibadetler şeklinde tezahür eder: İnsan ürker ve güvenir, bu kudretin celâlerinden korkar, yahut da cemaline karşı sonsuz bir hayranlık duyar. Marburg'lu ilahiyatçı Rudolf OTTO tarafından, ilâhi kuvvetin billhassa bu iki tarafına âlimlerin dikkati celbedilmiştir: Bu insan üstü kudret (OTTO'nun tabiri ile numinös kuvvet) hem *mysterium tremendum*, insanı heybetle titreten sır, hem de *mysterium fascimans*, insanı, hayran eden sırdır.

İnsan ile bu kuvvet arasındaki münasebetleri ifadelendirmek maksadiyle din akidelerinde, ilâhî varlığın hususiyetleri tavsif edilmeye çalışılır; yaradılışın sırrını anlatıp dünyanın sonu ve âhiret hayatı hakkındaki tasavvurlar belirtilip dünyanın her tarafında görünen muhtelif mistik anasır da buna dahildir.

İbadetlere gelince, en mühimleri olan namaz, dua ve kurbanın muhtelif şekillerini zikretmekle iktifa edebiliriz.

Bu suretle tezahür eden din üzerinde çeşitli şekillerde ilmî çalışmalar yapmak mümkündür; bu çalışmalar usulen beş kola bölünür:

DİN TARİHİ: Bu ilim kolunun özel vazifesi, filoloji ve ta-

rih usulleriyle muayyen bir milletin veya ırkın, bir devrin, bir mezhebin veya bir tek şahsiyetin dinini tetkik etmektir, ve aynı zamanda da ayrı ayrı dinlerin jenealojik, yani nisbet bakımından bağlılığını, yahud dinlerin birbiri ile tarihî münasebetini araştırmaktır.

Dinler tarihi, dinleri, iptidaî dinler, millî dinler, dünya dinleri olmak üzere büyük gruplara ayırır. İptidai din mefhumunun sâhası pek geniştir; en aşağı derecede bulunan Afrikanın Pigmen kavimlerinden yüksek seviyede bulunan zenci, yahut Polinezya kavimlerine kadar olan dinleri ihtiva etmektedir. Bütün bu dinlerin bazı müşterek tarafları mevcut olmakla beraber, onları araştırıp içten anlamak için etnolog, filolog ve sosyologların işbirliğine büyük bir ihtiyaç vardır. Milli dinler mefhumu ise, bilhassa antik devrin muhtelif dinlerini ihtiva etmektedir: Yunan ve Romalı, Jermen ve Kelt, eski Çin ve Mısır, Hitit ve Asurilerin dinleri buna aittir. Onlar, yalnız bir milletin ruhanî malıdır, bu milletin hududundan aşmaz. Fakat bazen, millî dinlerden bir dünya dini gelişmiştir: Yalnız Yahudilere mahsus bir dinden, Hristiyanlık husule gelmiştir; Hindistandaki millî dini, Asya'nın büyük bir kısmında yayılan Budizmin büyüdüğü topraktır. Vazifemiz, böyle bir inkişafın hangi şartlar altında vuku bulabildiğini aramak ve sormaktır.

Din bilgisinin ikinci büyük bölümü, DİN FENOMENOLOJİSİ'dir. Bu ilim, tarihî mevkiini dikkatle nazara almaksızın sadece dinî hadisenin mahiyetini tetkik eder. Muhtelif dinlerin mukaddes âyinlerini, mukaddes mahallerini, kudsi zamanlarını, mukaddes eşyasını, kudsi şahsiyetlerini inceler; ayrı ayrı her dine mahsus Tanrı mefhumunu araştırır. Bu fenomenolojik görüşün belki en güzel misali, Friedrich HEİLER'in muhtelif dinlerde du'a ve niyaz hakkındaki meşhur eseridir "Das Gebet" Din fenomenolojisi, dinler tarihinde bazen biraz kaotik görünen muhtelif tezahüratı araştırıp tertipler; dinlerin çeşit çeşit tiplerini güzel bir nizama koyar; bütün dinlerde müşterek olan olayları gösterir. Bu sebeptendir ki Din fenomenolojisi, dinlerin ayrılıklarını inkâr et-

meksizin - bilâkis her dinin hususiyet ve hayat merkezini göz önünde tutarak - dinî duygunun ve bu duygunun tezahürlerinin hemen bütün dünyada birbirlerine benzediğine işaret edip bu suretle dinlerin aslının ve maksadının bir olduğunu ispat etmeğe çalışır. Aynı zamanda din fenomenolojisi, mukaddes bir âyinin nasıl gelişip değiştiğini araştırır. Dinî bir tasavvurun en iptidaî milletlerden başlayarak en yüksek dinlere kadar hangi şekilde yaşamağa devam ettiğini gösterir: Eski âyinler, yüksek dinlerin lisanlarında remiz halinde kullanılır: Meselâ şairimiz, “Âşiyân-i murg-i dil zülf-i perîşânındadır” derken, eski Mısır ve muhtelif iptidaî milletlerde sık sık rastlanan “dil kuşu, can kuşu”ndan bahsettiğinin farkında değildir. Başka bir misâl: Hristiyanlıkta İSÂ, son yemeğinde kırılacağı ekmeği kendi vücuduna, dökülesi şarabı kendi kanına benzetmiştir ki o kan insanların kurtuluşu için dökülecektir: O zaman, en eski zamanlardan kalma, ilâhların öfkelerini teskin etmek maksadile icra edilen insan kurbanına ve kanın temizleyici kuvvetine ima etmiştir; bu fikir, Havârîlerin mektuplarında daha teferruatlı bir suretle kullanılmıştır.

Bu suretle, Din fenomenolojisi dinî remizlerde gizli olan manâyı meydana çıkarmağa ve mecazî sözlerin kutsal mânâsını çözmeğe çalışır. Din tarihinin Din fenomenolojisi ile birleştiği yer, dinlerin tarihî inkişafının fenomenolojisidir, yani: bütün dinlerin neşvünemasında, âyinlerinin teşekkül edişinde hususî bir nizam vardır; onu bulup başka dinlerde görünen inkişaf ile mukayese etmekle uğraşır. Meselâ: muhtelif dinlerde kadın'ın vaziyetini sorar ve bu vaziyetin dinlerin inkişafında hemen aynı kanunlara göre değişmesini gösterir.

Kadın'ın vaziyeti deyince, din bilgisinin üçüncü bölümüne temas etmiş oluruz; bu, DİN SOSYOLOJİSİ'dir. Bu ilim, dinin, aile ve müicte karşı aldığı tavrı, din sâhasında meydana gelen sosyolojik olayları, muhtelif dinî cemaatların cemiyetle olan münasebetini araştırır. Din sâhasında gelişen sosyolojik olaylardan kasdettiğimiz, mürşid ve mürid, mual-

lim ve şakirt münasebetleri, cemaat, mezhep, tarikat, kilise mefhumlarıdır. Bu ilim de, kabîleye bağlı, kollektif, ve misyonerlik fonksiyonları olmıyan millî din ile fertlerin kurtuluşunu sağlamak gayesinde olan ve millî sınırları aşan dünyaya dinleri arasındaki farkı inceler.

DİN PSİKOLOJİSİ, din bilgilerinin dördüncü kolu sayılmaktadır. Onun konusunu, ferdin dinî iç tecrübesi teşkil etmektedir. Dinin başlangıç ve inkişafını ruh bakımından izah etmeğe çalışmaktadır. Onun tehlikesi, şahsî ve sübjektif nazarlara fazla kıymet vermesidir (meselâ - psikolojist okulunun yaptığı gibi, - bütün dinî olayların, yalnız insanın iç tecrübesinden iştikak etmesi); böylece, dinin değişmez objektif hakîkatı kâfi derecede göz önünde tutulamaz. Din psikolojisi, bilhassa “dinî istidada” önem vermektedir. Bu gibi araştırmalarda, insan tiplerini dikkatle inceleyip hususî bir tipoloji yaratmakla meşguldür. Yaratıcı dinî şahsiyetlerin iç hayatını tetkik etmekle uğraşan bu ilim, bilhassa bütün dinlerin büyük mistiklerinin kendi hayatları hakkında verdikleri malûmata önem atfetmektedir. Bu gibi tetkiklerde, dinin, yahud takvanın kendini iki şekilde göstermesi belirtilmiştir: Bunun birisine “*peygamberâne takva*” (*prophetic*), ötekisine mistik takva denilir. Bilhassa İsveç din bilgini Nathan SÖDERBLÖM ile Marburg’lu Profesör Friedrich HEİLER’in çalışmaları sayesinde din bilgilerinde şöhret kazanan bu iki tip arasındaki sınırlar şüphesiz pek seyyaldir; ama, âlimlerin tespit ettikleri bu fark, dinin muhtelif tezahüratını anlamak için pek mühimdir. Tarihte, peygamberâne tipin, vahiy yoluyla kendi ulviyet ve kudsiyetini gösteren Tanrı meflumu karşısında, mistikliğin statik bir sükûnette bulunan, ekseriya şahsî olmayan Tanrı anlamı yer almaktadır. Peygamberlerin Tanrısı kendisine ubudiyetle bağlanılan, kulluk edilen bir faâl Allah’tır; mistiklere gelince, onlar vecid ve istiğrak ile ulûhiyetin tecelli ummânında garkolmak, yahud da ilâhi maşuk ile birleşmek isterler. Allâhın zâtı hakîkaten her ifâdeden uzak kaldığı için insanların bu iki yolu, birbirine insanlık bakımından zıd olmakla beraber Allah’ta birleşen

ebedî faâliyet ve ebedî sükûnete, celâl tarafına ve cemal tarafına, işâret etmektedir.

Din bilgilerinin beşinci bölümü, DİN FELSEFESİ'dir: Dinin mahiyeti nedir? Sualine cevap veren meselelerle meşguldür. Çalışmalarını, DİN METAFİZİĞİ tetvic etmektedir. Din metafiziği, din fenomenolojisi tarafından gösterilen mutlak varlık mefhumunun hakîkatını ve insanın bu varlıkla olan münasebetlerinin gerçekliğini sormaktadır.

Kanaatımca, din bilgilerinin bütün bu kollarını araştırmak için bu memleketin, Türkiye'nin vaziyeti fevkalâde müsaittir. Dünyada pek az ülkede en eski zamanlardan beri muhtelif milletler, ırklar ve bundan ötürü muhtelif dinlerin mümessilleri yaşamışlardır. Burada, eski iptidaî dinler mevcud idi; Hititlerin millî dininin komplike merasimi, eski şarkın diğer büyük "kahin dinleri" ni iyi anlamaya hizmet edebilir; oradan muhtelif kurban çeşitleri, yer ve faaliyet ilâhlarına teveccüh eden dua ve niyazların işlenilmiş formülleri öğrenilir. Gene aynı memlekette, Yunan din ve felsefesinin inkişafını seyredebiliriz; HOMEROS'un ilâhlarını yakından tanıyıp onun ilâh mefhumlarını tenkid eden tabiat feylesoflarının eserlerini yazdıkları yerleri görmeye imkân buluruz. Bundan sonra, daha başka bir zihniyetin aksini gösteren Roma dininin mâbed ve heykelleri görünmektedir; bu suretle bu din ile başka indojermen dinler arasındaki benzerlik ve farklar belli olur. Aynı zamanda, Orta Anadolu'dan garba intikal eden dinî tasavvurları tetkik edebiliriz: Büyük ana ilâhesi, billhassa *Kybele* adıyla M. Ö. 204 senesinden itibaren Roma'ya getirilen, vahşî bir verimlilik ilâhesi; ve ona dair mitolojik destanlar; sonra da Anadolu'da ve billhassa o memleketin cenubî-şarkî mıntikasında icra edilen mister âyinleri ki gelişen Hristiyanlığa derin bir tesir bırakmıştır. Hristiyanlığın tarihini, Türkiye'de mükemmelen araştırabiliriz: Yeni husule gelen bu dinin en ateşli misyoneri, Tarsus'lu PAVLUS idi ki, mühim mektuplarının birini Konya ve bütün Galatya'da oturan cemiyetlere yazmıştır. Hristiyan akîdeleri yaratıp *İsâ'nın*, Meryem Ana'nın, teslîsin mahiyeti-

ni beyan etmeye çalışan büyük konsiller ilk asırlarda Efes, İznik ve İstanbul'da vuku bulmuşlardır. En derin mistik ceyan, 4. asırda Kayseri civarında yaşayan rahiplerin hayat ve eserlerinde parlar. Bizans kilisesinin ehemmiyeti hakkında bir şey söylemeye lüzum yoktur; hâlâ da şarkî Anadolu'da en eski hristiyan mezhepleri kalıntılarının mevcut olmasına işaret etmekle iktifa edilebilir. Bundan sonra İslâm dininin hem sünnî, hem de şîi tezahürlerini, muhtelif tarikatlerini, büyük ilâhiyatçı ve mutasavvıfların eserlerini yakından incelemek mümkündür. Demek ki dinî inkişafın hemen her merhalesini kendi memleketimizde görebilir, bundan başlayarak din tarihinin geniş ufuklarına gidebiliriz.

Yine, bu memlekette birbirini takip eden, yahut yanyana yaşayan dinleri yakından araştırmış olursak, eski âdetlerin devamına şâhit olur, meselâ bazı tarikatlarda hristiyan ve müslüman zamanlarından önce mevcut olan tasavvurlara rastlarız. Çok zengin Türkçe ve Farsça edebiyatta, insanlığın en eski dinî tasavvurları sembol halinde muhafaza edilmektedir; günden güne artan bir anlayışla bu şiirlerin iltiva ettikleri derin mânâlara hayran oluyoruz. Biz garplı din bilgilerinin şimdiye kadar biraz ilhmal ettiğimiz bir konu, yani hususî bir "İslâm fenomenolojisi" gayet enteresan neticeler verecektir.

Din sosyolojisi bakımından, Anadolu'da antik devirde teşekkül eden mister cemaatları, Yunan felsefe mektepleri, hristiyan rahiplerin organizasyonları, müslüman tarikatlar, sonra da bütün bu teşkilâtın devletle münasebetleri, mürşid ile mürid, öğretmen ile şakirt arasındaki münasebet bütün bu dinî dünya, âlimlere, sosyolojinin hemen her sahasında pek zengin bir ham madde vermektedir.

Artık din psikolojisine gelince, yüzlerce hristiyan ve müslüman evliya bir yana Yunus ve Mevlâna gibi büyük mutasavvıfların eserleri, dinî iç tecrübelerin muhtelif taraflarını tanıyıp öğrenmek için gayet kıymetli kaynaklardır.

Fakat, din bilgilerinin hangi tarafı ile meşgul bulunursak bulunalım bir şeyi daima gözönünde tutmalıyız: din, ne fi-

loloji vasıtasıyla, ne de sosyolojinin verdiği kanunlarla, ne de en ince psikolojik metodlarla izah edilebilir. Dinin dış olayları, tavsif edilebilecek bir şeydir; dinin aldığı şekilleri, muhtelif ilimlerin elimize verdiği vasıtalarla araştırmak mümkündür ama, dinin özel mahiyetini bu gibi vesilelerle tanıyamayız. Dinî sâha, bütün ilmî sâhalardan ayrıdır; bu sâhaya giren insan, Hz. Musa'nın huzurda bulunduğu zaman havf ve zevkle titreyişi gibi, dünyanın en esrarengiz sâhasına girdiğini bilmeli, evvelâ sükût ve hayranlıkta kalmalıdır. Maamafih din bilgininin vazifesi, tahsisen bir dinin doğruluğunu ispat etmek değildir; bu, onun, ilâhiyatçılara bıraktığı bir ödevdir. Her ilâhiyatçı, kendi akîdelerinin hakikatını müdafaa etmeye çalışır, bu işte de, ilâhiyatçı sıfatıyla, haklıdır. Din bilgini ise, objektif bir gözle bakmaya çalışmalı her dinde gizli olan hakikatı anlayıp anlatmaya uğraşmalıdır. Kendi dininin ülkülerini, başka dinlerin ülküleri ile mukayese etmelidir; kendi dinini zayıf gibi gelen noktalarını, başka dinlerin zayıf görünen noktaları ile karşılaştırmalıdır. Fakat yanlış bir perspektifle, yabancı dinlerin ilk anda acıip görünen hususiyetlerini derhal kat'î hatalar olarak tavsif ve reddetmemelidir. Çünkü Allah birdir ve bütün dinlerde, en iptidaîlerde bile, insanlar, muhtelif isimlerle isimlendirilen bu Allah'a tapmışlardır. Din bilgisi ile meşgul olan insan, elest gününden başlayan bu büyük ibadet hareketine şahit olmak saadetine nail olur. Din bilgisinin bu özelliği, İsveçli büyük episkopos Nathan SÖDERBLOM'un vefatından birkaç dakika evvel söylediği bir sözden belli olur. SÖDERBLOM demişti ki: "Biliyorum ki, Allah yaşıyor. Bunu din tarihinin verdiği malumatla ispat edebilirim."

Umumî malûmat veren kitap ve dergiler:

CHANTEPIÉ DE LA SAUSSAYE, Lehrbuch der Religionsgeschichte, (A. Bertholet ve E. Lehmann, 1925). - TIELE-SÖDERBLOM, Kompendium der Religionsgeschichte, 1931 - N. SÖDERBLOM, Einführung in die Religionsgeschichte, 1928. - Die Religionen der Erde, 1949¹ - G. MENSCH-

HİNG Allgemeine Religionsgeschichte, 1949', Histoire Générale des Religions, 1945 f. - G. VAN DER LEEUW, De godsdiensten der wereld, 1940 f. - A. BERTHOLET, Religionsgeschichtliches Lesebuch, 1926 v.s. - E. LEHMANN ve H. HAAS, Textbuch zur Religiünsgeschichte 1922'. - N. SÖDERBLOM. Der lebendige Gott im Zeugnis der Religionsgeschichte, 1942. - M. ELIADE, Traité d'histoire des religions 1949.

H. FRİCK, Allgemeine Religionswissenschaft, 1928. - G. MENSCHİNG, Vergleichnde Religionswissenschaft, 1938. - G. VAN DER LEEUW, phänomenologie der Religion, 1933³. - J. WACH, Sociology of Religion, 1950. - W. James, Die religiöse Erfahrung in ihrer mannigfaltig keit. 1920³ G. WUNDERLE, Das religiöse Erleben 1922. - R. OTTO, Das Heilige, 1947 - F. HEİLER, Das Gebet 1923 - E. UNDERHİLL, Myticism, 1911. ('Almanca-sı 1928)

Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 1927-1932 (RGG) - HAS-TİNGS, Encyclopedia of Religions and Ethics, (ERE) 1908 v.s. - A. BERTHOLET, Wörterbuch der Religionen, 1951.

Dergiler:

Archiv für Religionswissenschaft (ARW), Leipzig. - Anthropos, Wien. - Revue d'histoire des Religions (RHR) Paris. - Review of Religions, New York. - Religions, London - Studi e materiali delle storia di religioni, Rom. - Zeitschrift für Missions- kunde und Religions wissenschaft (ZMR). - Nsmen, Leiden.

İPTİDAİ DİNLER

Nathan SÖDERBLOM ve ondan sonra Alman din bilgini Rudolf OTTO'nun beyan ettiklerine göre, hakikî dinin fârik alâmeti, şahsî bir Tanrı mefhumu değil; insanın, mehabetinden korkup aynı zamanda güzelliğine hayran kaldığı mukaddes, akıl ile idrak edilemeyen, hepsinden farklı olan bir varlığın mahiyetini duymasıdır.

İnsandan kuvvetli olan böyle garip bir varlığın mahiyetine inanan dinler hemen bütün yeryüzünde bulunur; bu duygunun en aşağı derecesini, iptidaî dinlerin çoğunda mevcut olup Melanesiyaca bir kelime ile *mânâ* denilen tasavvur ve mefhumlarda görebiliriz. Bu kelime, bir şeyin veya bir insanın kendine mahsus bir kudret ve kuvvete sahip olduğunu ifade etmektedir; meselâ, şekli acayip olan bir taşın veya çok muvaffak bir muharibin *mânâları* vardır. Aynı surette de vücudun muayyen halleri, doğum ve ölüm gibi, yahut da bir sihir sözü, bir mukaddes ilâhi *mânâ* ile dolu olabilir. Bazı dinlere göre her mahlukun bir *mânâsı* vardır; onlarca, bazı insanlar, bazı cinler bile, hem cinslerinden fazla *mânâya* sahip olabilirler. Kurban âyinlerinde de böyle bir tasavvurun kalmasına rastlamaktayız: insan, cin, ilâh veya başka kuvvetlere, “kuvvetleri artıp bana da fazla bereket verebilsinler” diye teberrularda bulunur. Bu prensibe, “*do ut des*” prensibi denilir ki “ben vereyim, sen de ver” demektir.

Muhtelif dinlerde görünen kurbanların bir kısmı, bu prensipten ileri gelmiştir: Hem eski Amerikalılar tarafından, hem de indojermen milletlerde meselâ güneşe, insanları koruma kuvveti artsın diye çeşit çeşit kurbanlar takdim edilir, dans etmek, koşmak veya ateş yakmak gibi güneşin yürüyüşünü temsil edip yürümek takatını kuvvetlendiren hareketlerde bulunur.

Mânâ ile dolu her şey kıymetlidir; bu sebepten insan, başka şeylerde bulunan *mânâyı* benimsemek veya ona iştirak etmek maksadıyla ya düşmanın, ya kuvvetli bir hayvanın kanı ve yüreği gibi büyük miktarda *mânâ* ihtiva eden şeyleri temellük etmeye çalışır (bu bakımdan hem yamyamların, hem de kelle avcı'larının kast ettiklerinin ne oldukları anlaşılır.)

Mânâyı büyük miktarda ihtiva eden kısımlar, kan ve yürek bir yana, vücudun yağı, vücuttan çıkan madde, sonra da saç ve tırnaklardır. Saçını kaybetmek, kuvvetini kaybetmek demektir (bak. Eski Ahidde, *Hâkimler* 13 - 16: Samson hi-kâyesine).

Mânâ'yı taşıyan şeyler kâhin ve şamanların demetlerinde görüldüğü vechile muhtelif kısımlardan mürekkep ise yahut işlenmemiş, ham bir resim veya put şeklinde bulunursa, bu gibi şeylere *fetiş* denilir.

Zikri geçen kuvvet, kıymetli olmakla beraber, pek de tehlikelidir; bunun için insan, *mânâ* ile dolu olan şey ve mahlûklarla serbestçe muamele etmemelidir; bunlar (gene melanesiyacı bir tâbir ile) *tabu*'dur, yani onlara yaklaşmak için etraflı ihtiyat tedbirleri lâzımdır. Âyînlere bağlı her şey *tabu*dur; insanlar ise, hususî vaziyetlerde de *tabu*durlar: harbe veya ava giden erkekler, lohusalar, yeni doğmuş, yeni ölmüşler *tabu* hükümleri altında kalırlar.

Aynı surette hayvanlar da bir ferd veya bir cemaat için *tabu* olabilir. *Totemizm* denilen, billhassa Avusturalya ve eski Şimalî Amerika'da yayılmış olan dinlerde, her taifeye mahsus bir hayvan - bazen de bir nebat - var ki bu taife, kendi esatirine göre, esas itibariyle bununla bir idi. Tavşan

taifesi bu sebepten hiçbir zaman bir tavşan avlayıp yemez; yarasa taifesi, yarasaları kendi akrabaları gibi telâkki eder. Yalnız mukaddes yemekler vasıtasıyla *totem hayvanatı* ile kendine *mensup olan insanlar* arasındaki sık münasebeti ifade etmek maksadıyla *totem* hayvanı yenilebilir, fakat o halde, resmî bir matem tutulur.

Totemizm çok yakın olan bir tasavvur, billhassa kırmızı derililerde mevcut olan ve bunların bir kelimesiyle, *nagualizm* ismiyle tavsif edilen bir dinde görülmektedir. Kırmızı derili, balığ olduğu zaman, muayyen âyînler icra ettikten sonra kuytu bir yerde yatıp rüyasında hangi hayvanı göreceğini merak eder. Farzedelim ki bir kartal görünür, delikanlı, kartalı kendi koruyucusu sanır ve ona daima hürmet gösterir.

Totemizm'de nikaha dair bir çok kanunlar var, öyle ki meselâ tavşan taifesine mensup olan bir adam, aynı taifeye mensup bir kadınla katiyen evlenemez (*eksogami*).

Tabuların bir kısmı mutlaktır; kuvvetle dolu bir madde veya bir insandan gelen tehlikeyi tarafsızlaştırmak maksadıyla, insan, mahsus merasim icad etmiştir; bu meydanda billhassa bulugut, nikah ve ölüme dair âyînler büyük bir rol oynamaktadır. *Tabu*, tam bir sarî hastalık gibi, ona dokunan insana sirayet edip onu da *tabu* haline getirir. Bunun için insan, bir *tabu*'ya dokundu mu, derhal müşkil ve mufassal temizleme ve tasfiyeler icra etmek mecburiyetinde kalır. *Tabu*'yu ihlal eden, otomatik olarak cezalandırılır: eğer yaptığı günahın farkına varırsa, autosuggestion sayesinde ölür, eğer günahı ile cemaate zarar vermişse, cemaatin intikamı onu öldürür. *Tabu*'ya dokunmak gibi hâdiselere mâni olmak üzere pek komplike âyînler geliştirilmiştir. Pek tipik bir misal şudur: Polyneziyalı krallar, dokundukları her şeyi derhal *tabu* haline getirecek kadar kuvvetli ve *mânâ* ile dolu sayıldıklarından, kendi elleriyle yemek almayıp hususî hademe tarafından yedirilmeye mecbur idiler.

Biraz zayıflamış bir halde aynı tasavvurat bütün dinlerde,

hatta dünyanın en yüksek dinlerinde bile, hâlâ yaşamaktadır.

Fakat dinlerin çoğunda *tabu* mefhumu ikiye ayrılmıştır: iptidaî bir görüşe göre yalnız *tabu* olan şey, ya profan muhitten ayrı olarak *mukaddes* ve mahrem, yahut da saf ve *temiz olmayarak* telâkki edilmiştir. Mukaddes bir yere veya bir şeye yaklaşmak isteyen, uzun hazırlık merasimi geçirmeye mecburdur; temiz olmayan bir şeye dokunan ise, yalnız uzun tasfiye âyînlerinden sonradır ki, tekrar temizlik haline girer.

Geçen zamanlarda din bilginleri (bilhassa İngiliz âlimi TYLOR, 1832 - 1917) *Animizm*'i, yani ruhlara inancı, bütün iptidaî dinlerin temeli sanmışlardır. Şahsiyetin bir aksi olan ruhla inancı, galiba insanı heyecanlandıran rüyalardan inkişaf etmiştir. Ölümün, insanı son derece korkutması şüphesiz olsa gerektir; ölünün vücudunda görünen değişiklik, hareketsizlik, sükût, yaşayanları şaşırtmıştır. Ölünün dostlarının ve akrabalarının rüyalarında görünmesi onun - belki şekli değişmekle beraber - hâlâ yaşadığı düşüncesine insanları inandırmıştır. Belki de insanın bir kısmının, yani ruhunun, ölümden sonra yaşamaya devam ettiğini zannetmişlerdir. Bu gibi tasavvurlara göre, insanın ruhu ile gölgesi arasında sıkı bir alâka vardır; efsane ve esatirde ara sıra şu motif rastlarız: gölgesini kaybeden bir insan, ruhunu da kaybetmiş gibi temsil edilir.

Alman edebiyatında bu hikaye tipinin iki meşhur misâli vardır: CHAMİSSO, *Peter Şlemil*, gölgesiz adam; HOFMANNSTHAL, *Die Frau ohne Schatten*.

Bazı iptidaî milletlerin zanlarıncâ, bu "*gölge rubu*"nun yanında insanın hayatî kuvveti olup ölümden yok olan ve ekseriya nefese bağlı olan ikinci bir ruh vardır. Bu mefhum, hem nefes ile nefes arasındaki ilişkiyi belli olur, hem de can kelimesinde ki eski Farsçada *ıyana*, nefes, demektir. Antik dinlerde - inkişaf eden *jenius* mefhumu - yani her insanın kendine mahsus koruyucu ilham verici bir perinin varlığına inancı bu esastan teşekkül etmiştir.

Bundan başka ruh hakkında muhtelif tasavvurlara rastlayabiliriz; ruh ara sıra kanda yaşar gibi tasavvur edilir; bazı telâkkilere göre insanın üç, dört ve daha fazla ruhu nev'i, yahut ruhanî kuvvetleri vardır. Pek sık rastalanan tasavvurlara nazaran, ruh vücuttan ayrılarak başka yerlere gidebilir; insan, ruhunu bir ağaç, yahut herhangi bir yerde saklayabilir; hem Afrika'da, hem de Orta Amerika'da yaşayan bu fikirlerin bir aksi, bugüne kadar efsane ve lejandlarda görünmektedir. Ruh bazen de havyan şeklinde temsil edilir: kuş ve fare, yılan ve kelebek bu ruh hayvanlarının en meşhur mümessilleridir.

Ölü ruhuna hürmet gösterip de kurban vermek lâzım gelir; çünkü o, istemeyerek bu dünyadan ayrıldığından hâlâ burada yaşayanlara ziyan vermek ister. Onu teskin etmek için kurban ve hediyeler takdim edilir. Bazı milletlerce, bu dünyada fazla *mânâya* sahip olan bir kişi - meselâ bir kabîle reisi, bir kâhin - öbür dünyada da gayet kuvvetli ve kudretli oluyor. Böyle bir insan ölürse, âhirette de müessir olmaya devam eden *mânâsından* istifade etmek maksadıyla ruhuna büyük mikyasta kurban ve teberrüler verilir. Umumiyetle, bu çeşit kurbanlar yalnız âileye mensup ölümler için hazırlanır.

Bir Zulu, cediti hakkında şu sözleri kullanıyordu: "O, öldükten sonra yaşar gibi bize karşı davranacaktır. Bizden başka insanlara niçin baksın? Yalnız bize bakacaktır." Başka bir zenci de "Baba, öldükten sonra bile zencî için kıymetli bir hazînedir" diyordu.

Ecdat ruhlarından bilhassa âilenin gelişip üremesi ve gençlerin izdivacı için bereket istirham olunur:

Hindistanda ölümlere verilen kurbanlarda şöyle niyaz edilir: "Bana kuvvetli oğullar verin, ecdadım, bana kuvvetli oğullar verin, dedelerim, bana kuvvetli oğullar verin, babalarım."

Ailenin sağlam kalıp da ruhlara geleceklerde teberrular da bulmaya devam edebilmesi için buğday; büyütmeleri de ecdattan istenilir.

Bu dünyadan ayrılan ruh nerede ikamet eder? Bu meseleye dinler kadar çok cevaplar vardır. En mühim tasavvurlara göre, ikametgâhı ya hava ve rüzgârda, taş veya nebatlarda, yahut yer altında, denizlerin ötesinde veya göklerde bulunan bir ölü ülkesindedir. Ara sıra bu ölü ülkesinde muhtelif tabakat bulunduğu söylenilir; o halde, fazla *mânâ*-ya sahip olan kral ve kâhinler âhirette de en güzel yerlere gidecekler; avam ise, ya daha aşağı ve alçak bir yere gidecek, yahut dünyada öldükten sonra âhirete gelmeksizin derhal yok olacaklar. Bazen de, ölü ruhlarının âhirette bir müddet yaşadktan sonra ikinci defa kat'î olarak öleceklerine inanılır.

Zikri geçen bu iki tasavvurun, yani bir taraftan maddele-
rin hususî bir kuvvet ihtiva etmesinin, öbür taraftan ruhlara inanın-
nın birleşmesi, *Animatizm* denilen bir dinin esası olsa gerektir. Bu tâbir, bütün tabiatın canlı olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. Bir yandan, cin, peri, gul ve saire tabiata bağlı olan ruhlar - şimşek devleri, su perileri ve buna benzer mahlûkat - bir yandan da canlı sayılan madde ve şeyler bu geniş sahada bulunmaktadır.

Çeremis köylü, eski ve yıpranmış ayakkabılarını bir ağaca asıp onlara hitap ederek şükranlarını ifade eder ve bu vefalı hizmetçilerine iyi rahatlık ister: bu, iptidaî canlandırmanın pek güzel bir misalidir. Bir iki misal daha Afrika zencilerinden biri olan Ksova, aşığı ırmağa "ırmak, beni yeme" diye niyaz eder; AINU, buğday ilâhesine bereketli mahsul verdiği içi teşekkür eder.

Zaman ilerledikçe insan, bu gibi başlangıçlardan ileri gelen mahsus ilâhları tasavvur etmeye başlamıştır. Bu geçme eski Mısır dininde göze çarpmaktadır: Orada, ilâhların büyük bir kısmı, tasvirlerde hayvan başları ile gösterilmiş, merasimde mukaddes hayvanlar şeklinde temsil edilmiştir. Çünkü iptidaî insan, korka korka ve ürke ürke hürmetlerini, fil, arslan, yılan, boğa gibi kuvvetli veya esrarengiz hayvanlara sunmuştur.

Hem iptidaî, hem de yüksek dinlerde tabiat ruh ve cin-

lerinin yanında *faaliyet ilâhları* da var, meselâ insana rahat-sızlık veren hastalık devleri. İnsan onları ya efsun duaları, üfürük ve bu çeşit sihirlere kovmaya, yahut da kurban ve niyazlarla yatıştırmaya çalışır. İnsanoğlunun işlerini de mahsus ilâhlar tahakküm altında tutmaktadırlar: bu gibi ilâhların dünyanın hemen her köşesinde yayılmış bir tairesi, *harp ilâhlarıdır*. Bundan maada meselâ Eve zencilerinde bir çarşı *ilâhı*, kırmızı derililerin bir aşiretinde zenginlik bahşeden bir *mal ilâbesi* bulunur. Bu faaliyet veya mütelhasıs ilâhları billhassa eski Yunan, Romalı ve Baltık dinlerinde büyük bir rol oynamışlardır. O zamanki insan, hemen her işinde, her halinde, nereye gitse, nerede kalsa, başka bir ilâha niyaz etmiştir. Eski Yunanlar meselâ, kadınlar bayramında *Kallogeneia*, yani “güzel doğum veren” adlı bir ilâheye tapmış, buluş çağında neşvünema veren *Thalla* ve *Auksesiya* ya müracaatta bulunmuşlardır.

Dinlerin çoğunda *yer ilâhları* mevcuttur. Bunlara, mahsus bir yere bağlı oldukları için yalnız bu özel yerde tapılır; kendi ülke veya şehri için mesul olan bu yer ilâhları bu mıntika ve burada oturanlardan başkasını himaye edemezler.

Bu nev’i tabiat veya yer ilâhlarının faaliyet muhiti epey dardır ama, yavaş yavaş genişleyebilir de. İlâh, hususiyetlerini yardım edici, koruyucu sıfatlarını alelittlak benimsiyor: o halde, ırmak ilâhı yalnız sulara boğulanlara değil, bütün insanlara her tehlikeye karşı yardım edebilir.

Başka bir inkişaf, ayrı ilâhların birleşmeleridir: ayrı tabiat fenomenlerini şahıslandıran ilâhlar, bir tek büyük tabiat ilâhının şekline girerler veya Yüce Tanrının fonksiyonları sayılır. Esasen her şimşek birer ilâhdır, sonra insan bütün bu fenomenleri çıkartan bir şimşek ilâhı meflumuna varmış, daha sonra da şimşekler saçmak Yüce Tanrı’nın bir fonksiyonu olarak telâkki edilmiştir.

Muhtelif milletlerin birbirine karışması sayesinde bu milletlerin ilâhlarının da birleşmeleri muhtemeldir; mitoloji, bu gibi hâdiseler, ilâhlar arasında harpler veya nikâhlar ve hı-

sımlık münasebetleri hakkındaki esatirlerde anlatılmaktadır.

Böyle bir birleşmeye rağmen, iptidaî din ve yüksek dinlerde yaşamaya devam eden halk dini, her dertte insana daha yakın olan mahsus bir ilâha müracaat etmeyi tercih eder: katolik kilisesinde, bu hususta eski faaliyet ilâhlarının rolünü oynayan azizlerin de böyle bir ihtisası var; Aziz *Blasius*'a, boğaz ağrılarından, Aziz *Robus*'a, vebadan kurtarışın diye niyaz edilir.

Zikri geçen bu prensiplerin yanında, âlimler son onyıllarda iptidaî dinlerin dördüncü mühim bir teşekkülü hakkında araştırmalarda bulunmuşlardır. Bu teşekkül, *Tanrıya Aslî Fail* ya *Yaratıcı*'ya inanıştır. Billhassa katolik papaz W. SCHMİDT, senelerce, bu gibi Yüce Tanrı mefhumunun hemen bütün iptidaî milletlerde mevcut oluşunu ispat etmekle uğraşıp başka din bilginlerinin şiddetli itirazlarına rağmen arkadaşlarıyla beraber, geçen sene vuku bulan vefatına kadar bu sâhada çalışmıştır. Bu nevi ilâhlara bir çok dinlerde rastlarız ama, insanın ilk ve en iptidaî Tanrı mefhumunun bu surette teşekkül edip etmediği belli değil, şüphelidir. Bu Yüce Tanrılar, zikri geçen ruhlar ve devlerden daha uzak, daha sakindir: onların en mühim eseri, bu dünyayı yaratmış olmasıdır. Onlar ilk defa insanlara kanun verip ahlâk ve terbiyeyi himaye ederler. Bazı dinlerce, bu yaratıcı "*deus otiosus*" yani tembel ilâh sıfatıyla dünyadan çekilmiştir. "Ey uyuyan" diye ona hitap eden Polinezyalı bir ilâhı vardır. Başka dinlerde ise, yaptıklarına bakar, mahlûkatın hayat ve ölümlerini tâyin eder. Bu yaratıcı, ekseriya baba veya ihtiyar adam şeklinde temsil edilir; dünyayı efsunla yaratan büyük büyücü sıfatıyla da tasvir edilir. Bazı milletlere göre, rahim ve hâkim, hattâ âlimiküldür. Fakat bu iptidaî milletlerin kendi aşiretlerinden başka taifeleri himaye eden bir ilâh kolaylıkla tasavvur edemediklerinden, "âlimikül" tâbirini de yalnız dünyanın bu aşirete ait küçük parçasını tanır gibi anlamamız lâzım gelir. Bu ilâh bazen de menfi sıfatlar taşıyan bir ilâhî zatla beraber tezahür eder. Oturduğu yer mavi göktür.

Bu dinin en güzel misali eski Türklerin, muhtelif âlimler tarafından Ortaçağda bile anlatılmış bir dinidir. *Tanrı* mefhumu zaten hem göğün kendisini, hem de insana nizam ve ahlâk öğreten semavî prensibi ifade eder; ortaçağlı bilginlerin anlattıklarına göre, bu *Tengri* bütün dünya'yı yaratmış, şimdi mahlûkatına ya saadet ya ceza verir. Başka bir rivayete göre, hareket etmeden yarattığı bu dünyaya bakar. Çin dininde de göreceğimiz veçhile, göğün hem şahsî hem de gayri şahsî birer tarafı vardır.

Ekseriya "*baba*" denilen bu ilâha - ara sıra ilk mahsulden sunulan bir hediye müstesna - hemen hiç bir teberruda bulunulmaz. Ona mahsus âyin ve merasim yoktur; çünkü esasen iyi olduğundan onu, fena ruhlar ve tehlikeli devler gibi, kurbanlarla teskin etmeye lüzum yoktur. İnsan bu Tanrıya hemen hiç niyaz ve dua etmez. Bu sebepten, yaratıcının iptidaî dinlerin çoğunda kendinden daha faal ruhların yanında ehemmiyetini kaybetmiş olması şayanı hayret değildir.

Bu *iptidaî menoteizm* mefhumu, P. W. SCHMİDT ile taraftarlarınca, ilâhiyatçı bir görüşle müdafaa edilmektedir. İptidaî milletlerde, yaratılıştan kalan bir tabiî iyilik, Allah'ı tanıyıp sevmek için bir kudret kalmıştır ki, sonraki inkişafta gittikçe kaybolmuştur. Onun fikirleri, bundan evvel hâkim olan inkişaf doktrinlerine karşı bir reaksiyon olsa gerektir; çünkü bundan evvel dinin köklerinin ne olduklarına dair gördüğümüz telâkkiler, monoteizmin asırlar boyunca mânâya ve ruhlara inanıştan, politeizmden geliştiğini söylemişlerdir. Bu muhtelif cereyanların hangisinin doğru olduğunu bilmiyoruz ve herhalde daha sonra da bilmeyeceğiz; bildiğimiz yegâne hakikat, bu çeşit çeşit dinî olay ve tasavvurların, insan üstü bir kudrete karşı duyulan haşyetten husule gelmiş olmasıdır.

J. B. FRAZER. The Golden Bough, 12 cilt. 1913 v.s. - N. SÖDERBLOM, Das Werden des Gottesglaubens, 1926² - P. W. SCHMİDT, Der

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

Ursprung der Gottesidee, (şimdiye kadar 9 cilt) - J. W. HAUER, Das religiöse Erlebnis auf den unteren Stufen, 1923. - K. BETH, Religion und Magie bei den Naturvölkern, 1927². - C. H. RATSCHOW, Magie und Religion, 1946 - K. Th. PREUSS Die geistige Kùltür der Naturvölker. - G. VAN DER LEEUW, De primitieve mens en de religie. 1952². - U. HARVA, Die religiösen Vorstellungen der uralaltaischen Völker (FFC 125) 1939. - G. NİORADZE, Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. 1925. - H. WEBSTER. Taboo, 1942

ÇİN DİNLERİ

Çin dininin en eski şeklini gereği gibi tanımıyoruz; yalnız alelûmum, muhtelif temellerine dair bir tasavvur silsilesi kurabiliriz.

Çin’de, her devrin dinî tezahüratına mahsus olan özellik, eccada gösterilen hürmet ve perestîştir. Bir çok iptidâî dinlerde pek kuvvetli bir ecdat ibadeti mevcut ise de, her halde Çin dininde kendini gösteren akrabalık ve âileye bağlılık hissi kadar olmasa gerektir. “Her şeyin kökü göklerde-dir; insanın kökü ise, ecdadındadır.” diyen bir hikmet sözü vardır.

Baba, en eski zamanlardan itibaren evde sulta sahibi idi. Levhaları evdeki hususî bir dolapta muhafaza edilen ecdat ruhlarına kurbanlar takdim eden odur. Âilede vuku bulan nişanlanma, evlenme gibi - bütün mühim hâdiseler bu ecdat levhalarının önünde icra edilmiştir. Eski Çinlilerce, insanın, evlenmeden veya bir oğul tevlit etmeden ölmesi, en büyük günah, aynı zamanda da en elemli azaptır; ecdat ruhlarına ibadeti devam ettiren bir oğul bulunmazsa, ölü felâket getiren bir gulyabani şeklinde çok uğursuz bir hayat sürmeye mecburdur.

Esasen pek basit olan ev dolabı, asil ve zenginlerin evlerinde küçük bir mabet haline gelmiştir. Çin imparatoru ise, yedi büyük *dolaba* (yani mabede) sahip idi. Bu türbeler güzel ve muhteşem bir surette süslenmişlerdir.

Ecdada gösterilen hürmetin yanında, eski Çin'de tabiata da perestiş edilmiştir. Yeryüzündeki vakalar ile göktekiler arasında bir münasebetin mevcut olması lazım geldiğini hissedilen Çinliler, yıldızlara tapmışlardır. Milletin büyük bir kısmı köylülerden ibaret olduğu, bu suretle çiftçiliğin ehemmiyeti de takdir edildiği için, toprağın meyva getiren, bereket veren kuvveti bir ilâh şeklinde şahıslandırılmıştır. Gök ve yeryüzünde vaki olan her hadise, iki prensipin işbirliğinden ileri gelmiş gibi telâkki edilmiştir: *Yang* ismini taşıyan yüksek, aydın, erkek prensip ile *yin*, yani derin, karanlık, dişi prensip arasındaki mütekaabil tesir, dünyadaki bütün cereyanları, bütün vakaları husule getirir. *Yang*'ın tevlit edici, güneşe bağlı kuvvet ilk bahar ve yazda artar; kırmızı renk ve tek sayı ile temsil edilir. *Yin*'in hususiyetlerine gelince, siyah renkle bir alâkası vardır; aya bağlıdır; sonbahar ve kışta kuvvet alır. Aynı zamanda, devler onun hükmü altında kalırlar. Hayatın devamı için lazım gelen meddücezir, çıkış ve iniş, yani elektrik cereyanında da göze çarpan prensip, eski Çin feylosofları tarafından fikir sistemlerinin esası, fal sanatının da bir temeli sanılmıştır. Çin'in klâsik edebiyatına dahil olan *I - Ging*, yani tahavvülâtın kitabı, düz ve kesik çizgilerle temsil edilen bu iki prensibi geniş bir fal sanatına fatbik etmektedir - *yang* prensibini, *yin* prensibini ifadelendiren şekillerdir ki, 64 muhtelif kombinasyonda bulunabilir.

Çin merasiminde, bilhassa göğün önemli bir yer tuttuğu malûmdur. *Tien* kelimesi, göğün kendisi demektir; şangti, daha fazla şahsî bir mânâ ile, göğün hükümdarının bir ismidir. *Şang-ti*'nin, evvela yerdeki hükümdar ile karşılaştırılmış olması çok muhtemeldir. Sonra imparatorun ecdadının vasisiz olarak, doğrudan doğruya göğe bağlanmış olduğunu söyleyen ilâhiyatçılar, kendisine "Göğün oğlu" ismini vermişlerdir; bu hâdise, M.Ö. 12 asırda vuku bulmuştur. İmparator bu sıfatla, milleti idare edip gök gibi tarafsız adaletle reâyasına bakacaktı. Burada, bütün Çin dininin bir özelliği olan *mikrakosm - makrokosm* münasebeti göze çarpar: insan, büyük dünya ile küçük bir dünya olan kendi zâtı ara-

sındaki âhengi gerçekleştirmeli, tam göğün hareketine uymaya çalışmalıdır. Millet bir felâkete uğradı mı, İmparatorun göğün hareketlerine muhalif davrandığı zan edilmiştir.

Kanun ve şeriatı veren yine göktür; o, iyi insanlara uzun ömürler bahşettiği gibi fazilete (*te*) de mükâfat vermektedir. Klâsik görüşte, fazilet dört kısımdan teşekkül etmektedir: İnsan sevgisi, adalet, emredilen merasime riayet, bilgi. İnsan, bu dört aslî fazileti bir arada toplayarak onlara göre hareket edince, bahtiyarlık ve saadet kazanacaktır.

Çinlilerin, bütün ilâhî varlıklarla, yani ecdat ruhlarından başlayarak müteaddit tabiat cin ve perilerine ve göğün tâ kendisine kadar - dua ve kurban vasıtasıyla sıkı münasebetleri vardı. Bütün işlerin en yükseği, kurbandır; çünkü kurban demek, faziletlerin en önemlisi ve Çinlilerin bilhassa sevdikleri, hürmet ve evlat muhabbeti demektir. Duaya gelince, kendilerine teveccüh edilen ilâhlara karşı derin bir saygı, Çin dininin, bir hususiyeti olan biraz kuru bir üslûpta ifade edilmektedir. Âyînlerde okunan resmî dualar da oldukça cansız, bazen de iç sıkıcıdır. Bu halin sebebi, eski Çin dininin, sarhoşluk ve taşkınlık bilmeyen, yalnız mevcut olanlarla alâkadar olan, insanları orta yoldan götüren bir din olmasıdır. Bunun için de, bu dinde, başka dinlerde göreceğimiz gibi, bir yaratılış esatirine, tekvin hakkındaki mitolojik fikirlere rastlamamaktayız.

Zikri geçen yang ile yin arasındaki tezadı birleştiren prensip, Tao'dur. Bu kelime, "yol, doğruluk, tabîî dünya nizamı, dünyanın değiştirilemez kanunlara göre gidişi" demektir. Çin dininin en mühim tasavvurlarından biri budur. Tao ile gök arasındaki münasebet, bize gelen metinlerde pek açık görünmez; Tao'yu gökten de yüksek bir prensip saymamız doğru olsa gerektir.

Tao mefhumu, hem LAOTSE'nin, hem de KUNGFUTSE'nin fikir sistemlerinin temeli olmuştur.

LAOTSE'nin hayatı hakkında malûmatımız hemen hiçtir. M.Ö. 6ncı asırda yaşamışmış; lejanda göre bir emirin poytahtında arşiv memuru imiş; iltiyarlığında garba göçmüş;

Tao te king yani *tao* ile fazilet hakkındaki kitabı adlı küçük eserini bir gümrükçüye yazdırmış, sonra yeri belli olmaksızın kaybolmuş. (Bu sahneyi - LAOTSE ile gümrükçü - arasıra Çin resimlerinde görmekteyiz.) Başka bir rivayete göre, üstad, şakirdlerinin hazır buldukları bir yerde ölmüştür.

Tao te king, Çin dininin, anlaşılması son derecede zor bir eserdir. Sayıya gelmeyen âlimler, onu Avrupa dillerine çevirmeye uğraşmış iseler de, pek muvaffak olamamışlardır. 81 kısa babta evvelâ *tao*, sonra da *te*'den bahseden küçük kitabının unvanını bile aynı kelimelerle tercüme edememişler; her mütercim bu kelimelerin yeni bir karşılığını bulmaya uğraştığı gibi, kitabın kelimelerine de kendi fikirlerine göre bir *mânâ* vermiştir. Küçük kitabın sırrı, en eski mistiğin bir numunesi olmasıdır. LAOSE, bu eserinde mis-tik mefhum ve tasavvurlara ana dilinde ilk defa bir şekil vermeye çalışmıştır; bunun için seçtiği tâbirler, gösterdiği re-mizler açık ve muayyen değildir. Bundan maada, Çin dilinin hususiyetleri, eski zamanların bizim mantığımızı uymayan ifade tarzı, küçük eserin tercümesini bir kat daha güçleştirmiştir.

Tao'nun mahiyetinin ne olduğu, LAOTSE'ce yalnız menfi tabirlerle ifade edilebilir (bu, bütün milletlerin büyük mistiklerinin bildirdikleri bir hakikattir:

Ona bakarken, onu göremiyorsun: Farkına varılmaz denilir. Onu dinlerken, onu işitmiyorsun: İşitilemez denilir. Yüksek tarafına (*yang*) gelince aydın değildir; aşağı tarafına gelince karanlık değildir. Ona karşı giderken onu göremiyorsun. Ardından yürüyünce, sonunu göremiyorsun.

Tao her şeyden evvel mevcut idi; o, bütün şeylerin prensibidir. *Tao*'dan dünya çıkar: o, "bir olanı" tevlit ettikten sonra, "bir olan" *yang* ile *yin* denilen ikilik doğar. Bu ikilikten ise çokluk husule gelir.

LAOTSE'nin özel bir tasavvuru, bu yaratıcı kuvvetin, yumuşak olmakla beraber her kuvveti yenen suya benzetmesidir. İnsan ise, *tao*'ya benzemeye çalışsın; işlemesi, işlememesi gibi olsun, çalışması çalışmaması gibi. *Wu-wei*, yani

“yapmamak” prensibi, Taoism’in bir ülküsüdür: İnsan, dünya nizamına uyarak yaşamalı, kendi gayretlerini sarfetmeksizin *tao*’nun kanunlarına ittiba etmelidir; böyle bir sükûnet içinde yaşarken dünyanın tabii nizamını muhafaza etmek suretiyle mesut bir hayat sürebilir. Hükümdar bile, böyle bir işlememesi sayesinde devletini en mükemmel surette idare eder, çünkü:

Memlekette ne kadar fazla şey men ve yasak edilirse, millet o kadar fakir olur. İnsanlara karşı yapılan muamele ne kadar hilekâr ve marifetli olursa, insanlar arasında o kadar inanılmaz hileler meydana çıkar. Ne kadar çok kanun ve emirler bildirilirse, o kadar haramî ve hırsız zuhur eder.

Bu ahlâk kanunları tek kişiler için değil, aynı zamanda da milletler arasındaki münasebetler için verilmiştir:

Bir devleti büyüten, o’nun sanki en aşağı nehir havzasını teşkil etmesidir... Memlekette kadının rolünü oynamasıdır. Kadın, itiraz etmeksizin itaat etmesinden dolayı zevcini idaresi altına alır. Demek: büyük devlet küçük devletlerin itaatı altına girince, küçük devletler onun eline geçer, aksi takdirde, küçük devletler onun eline geçer, aksi takdirde, küçük devletler itaat vasıtasıyla büyük devletleri ele geçirirler.

Böyle bir tavazuun yanında merhamet de bulunur. Kâmil âlim, insanların hepsini, düşmanlarını bile, sevgi ile düşünür.

İyilere karşı iyilik gösteriyorum; iyi olmayanlara karşı gene iyilik gösteriyorum; bu suretle, hepsi iyi olurlar.

Harp, yalnız bozulmuş nizamı tamir etmek için helâldir; halbuki: Harpte kazanan ise, matemli olanların tarafından durmalıdır. LAOTSE’nin öğretmek istediği derin hakikatler, Çin zilniyetinde derin bir tesir bırakmıştır. Kendisi “tao’ya nazaran aydınlatılmış olanının aklı, insanlarca karanlıkla kaplanmıştır” diye, bu halden şikâyet etmiştir.

M. ö. 3üncü asrın ortasında yaşayan ÇUVANG - TSE, Laotse’nin doktrinlerini ikmal etmiştir. Eserlerinde arasına hem KUNGFU - TSE’nin âlim ve mütebahhîr taraftarları,

hem de Taoizm' in azmaları aleyhine mutedil münakaşalar görünmektedir. ÇUVANG - TSE, Çin'in en büyük edebiyatçılarından biri olduğu gibi, kendisinden bir az sonra kıymetli eserlerini veren MENG - TSE, âlemşümül bir merhametin, derin bir şefkatin mümessilidir.

Taoizm'de en eski zamanlarda bile bir yönden kuvvetli bir kviyetizm, "işlememek" emrinden çıkan bir sekincilik, husule geldiği gibi, öbür yönden LAOTSE'nin esrarengiz ve müphem sözlerine bir manâ verilip onlardan sihir sözleri, efsun işlemek için talimat elde etmeğe çalışılmış, *tao* ise, uzun ömür veren, belki ölümsüzlük bahşeden sihirli bir kuvvet olarak telâkki edilmiştir. Bundan dolayıdır ki, Taoizm'in kâhinlerinin (billhassa M.Ö. 2. asırdan itibaren) memlekette pek geniş ve önemli bir yer alan ruhlarla inanışta artıkça ehemmiyet kazanan büyücü ve fal sanatını bilen kâhinler rolünü oynamaları şaşılacak bir hal değildir.

Budizm Çin'e geldiği zaman, Taoist'ler cenuptan gelen bu dinde kendi fikirlerine benzeyen bir kaç olay bulmuşlardır. Taoizm'e ait olan bazı ilâhlar Budizm'in tesiri altında şekillerini değiştirmişlerdir; fakat yeni dinin en mühim tesirini, Taoizm'de rahip cemaatlarının gelişmesinde görmekteyiz. LAOTSE'nin aslı fikirlerinde, bu gibi cemaatlara dair bir tek kelime bile mevcut değildir; o, bilâkis ilk plânda pek esoterik ve ferdin kurtuluşundan bahsedenden hikmet sözleri bildirmiştir. Milattan sonra 1. asırda Çin'de ortaya çıkan bir taoist "kilise", ki reisi siyasî kuvvete bile sahipti, yine LAOTSE'nin fikirlerine tam muhalif olan bir müessesedir.

17. ve 18. asırda Çin kültürü jezvit misyonerler tarafından Avrupa'da ilk defa tanıtıldığı zaman garbın dikkatini celbeden din, LAOTSE'nin sözleri değil KUNGFRUTSE'nin doktrini idi. Bu doktrin, Avrupalılara akla uygun bir dinin mükemmel numunesi gibi görünmüş, aydınlatma devrinin bilginlerinin dinî tasavvurlarına pek uymuştur. Meşhur Alman feylesofu LEİBNİZ'in, Çinlileri dünyanın en mükemmel milleti saydığı malûmdur - yegâne noksanları - ona göre - İsa'da görünen ilâhî vahyin onlara henüz gelmemiş olması

dır.

KUNGFUTSE'nin öğrettiklerinin, Çin devletinin millî dini olması uzun bir inkişafın neticesidir. M.Ö. 59 senesinden başlayarak KUNGFUTSE'ye imparator, memur, mektep çocukları tarafından devlet ilâhına lâıyk olan bir şekilde tapılmış, kendisine sayısız mabetler vakf edilmiştir. 1906 senesinde neşredilen bir fermana göre imparator, gök ve yere ait ruhanî rutbesini bu âlime de ita etmiştir. M.Ö. 551'de doğan, 489 da vefat eden KUNGFUTSE'ye gelince, bu hali görmüş olsaydı şaşırırdı. Kendine “din kurucusu” ünvanını bile vermezdi çünkü. Onun gayesi, memleketin karışık siyasi vaziyetini tanzim maksadıyla dinin eski merasimini tekrar ihya etmektir. Bu sebepten *Şi-king* (305 muhtelif şarkıyı muhtevi “Şarkılar kitabı”) ve *Şu-king*'in tarihî malumat ve vesikaları gibi maziye ait mühim eserleri toplayıp kendi zannınca bozulmuş olan parçalarını sildikten sonra memleketinin, ülkülerine göre gösterilen bir maziye, temiz de bir geleneği aksettiren muteber millî edebiyatını yaratmıştır.

KUNGFUTSE'nin sözleri, dinî emir ve talimat değildir; yalnız ahlâk hakkındaki usul ve kaideleri ihtiva etmektedir. Ona göre tao, billhassa insanın yürüyeceği doğru yol, yani ahlâk prensibidir. Fazilet, klâsik devre ait eserlerle meşgul olmak suretiyle muhafaza edilmektedir. İnsanın en önemli işi, merasim ve âyinleri titizce icra etmesidir. Çünkü *Li-king* (ahlâk, adab üzerinde kitap) söylediği gibi, merasim, hak ve avamı birbirine bağlayan bendedir; bu bend açılırsa, halk telaş içinde kalır.

KUNGFUTSE'nin dine karşı aldığı vaziyet tamamıyla rasyonalistik olduğundan, insanların derin dinî duygu ve ihtiyaçlarını tatmin edecek kadar canlı olmamıştır. Doktrinin temeli, Çinlilere mahsus fazilet olan ve beş esas münasebette kendini gösteren hürmettir: ana baba ile çocuklar arasındaki hürmet, karı kocanın birbirine gösterdiği hürmet, kardeşler arasındaki hürmet, dostlar arasındaki hürmet, âmir ile memur arasındaki hürmet. Bu, bütün hayatın en mühim temelidir. Mesut bir hayat sürmek için, insanın şu kaidelere

uyması lâzımdır: Hayatın bütün tezahüratı, bütün hallerinde itidal, tefrit ve ifrattan kaçmak, iyilere karşı iyilik, kötülere karşı adalet göstermek.

İnsanlara karşı mümkün olan adaleti icra edip, ilâhlarla devlere ihtiram göstermekle beraber hepsinden muayyen bir mesaferde bulunmaya çalışmaya "hikmet" denilebilir.

Faziletin en yüce derecesi, bir insanın daima değişmez, orta yoldan yürümesidir.

Alicenap ruhlu adam için en mühim şey adalettir. Bunu icra edince ahlâk ve edelere göre davranır, onları tevazu ile ifade, vakar ile icra eder. Alicenap ruhlu adam böyledir.

KUNGFUTSE, çalışmalar ile asırlardan beri hüküm süren millî dinin geleneklerini yeniden canlandırmıştı; onun ahlâk sistemi, billhassa cemiyet ve millet içi yaratılmıştır. Sevdiği milletini siyasî bir terbiye vasıtasıyla saadete kılavuzlamak KUNGFUTSE'nin gayesi idi. Şakirtleri, fikirlerine daha muntazam bir şekil vermeye uğraşmışlardır. O büyük tanzim edicinin doktrinleri, imparatorun göğün oğlu olmasını ifade eden tasavvurlarının daha fazla dinin merkezine koymalarından dolayı, seneden seneye şöhret kazanmaya başlamış, nihayet millî din olarak kabul edilmeye muvaffak olmuştur. M.Ö. 2106'da meydana gelen Han dinastisinin ilk hükümdarı, KUNGFUTSE'nin mezarında teberrular da bulunmuştur.

Artıkça kemikleşen millî din gayet dakik ve noksansız, en ufak teferruatına kadar tâyin edilen bir merasim sistemi halini almıştır. İmparatordan başka kimselerin icra edemeyecekleri bir tören, payitahtı olan Pekinci şehrinin cenub (yani *yang*) tarafında bulunan gök mabedinde babasına -yani göğ- takdim edilen kurbandı. Şehrin öbür ucunda, "yer prensi" en mensup merasim yapılmıştır. Dinin merkezini teşkil eden bu eski ibadete asırlar boyunca yeni merasim katılmıştır; ilâhların sayısı büyümüş, yeni ilâhlar ortaya çıkmıştır. İmparatorun, iptidâi halk dininde yaşayan müteaddit dev ve cinleri muayyen bir makama yükseltebilmesi için, bir insanı ölümünden sonra istediği gibi ilâh derecesi-

ÇİN DİNLERİ

ne çıkarması pek büyük bir iş sayılmaz. Öbür taraftan imparator, suçlu görünen memurları ve millete felâket gönderen ilâhları azledebilirdi. İnsan ile ilâhlar arasındaki had pek kesin değildi. Halk, çeşit çeşit faaliyet ve yer ilâhlarına tapmaya devamla yeni ilâhlar da icat etmiştir. Bu yeni ilâhlar arasında bizi ilgilendirecek bir şahsiyet, 14. asırdan itibaren dinî hayatta mümtaz bir yer tutan “edebiyat ilâhı”dır. Edebiyatın Çin’de oynadığı mühim rol ise malûm olsa gerektir.

Resmî dinin ekseriya, emredilen merasime bakmak, binbir talimata göre davranmaktan başka bir şey olmamasına karşılık, mukabil kuvvet, bir taraftan yarısı mistik, yarısı da büyü olan iptidaî Taoizm, öbür taraftan da milattan sonra Hindistandan Çin’e gelmeye başlayan Budizmin merhametli, teselli verici ruhu idi.

M. DE GROOT, *Universismus, die Grundlage der Religion und Ethik, des Staats wesens und der Wissenschaften Chinas*, 1918. - W. GRUBE, *Religion und Kultur der Chinesen*, 1910. - E. SCHMİTT, *Konfuzius und Konfuzianismus*, 1928. - E. SCHMİTT, *Konfuzius*, 1926.

ŞİNTOİZM

Japonya'nın yerli dini, Budizm'in o memlekete geldiğinden beri Budda'nın yoluna mukabil "İlahların yolu" yani *şin - to*, adını almıştır. Bu dinin iki hususiyeti var; bir taraftan, tipik bir millî dindir, diğer taraftan, tabiata perestiş pek ehemmiyetli bir rol oynamaktadır. Şintoizm'in millî bir din oluşu takvin esatirinden belli olur: kardeş olan gökbabası ile yer anası ilk adaları doğurmuşlardır. Anne, başka ilâhlar doğurduktan sonra ateş ilâhını doğururken ölür, yeraltı ülkesine gider. Onu takip eden gök ilâhı onu bulamıyor; yüzünü toz ve topraktan yıkarken yeni ilâhları yaratır; gözlelerinden güneş ilâhesi *Amaterasu* çıkar. Bu ilâhe, bir mağaraya kaçıp dünyayı karanlıklara batırdıktan sonra bir âyine vasıtasile yine göğe çekilir. Onun bir torunu Japonya kralı olur.

Eski Şinto'da ilâhlar -bu esatirde belirtildiği veçhile- insanlara benzeyip ilimleri bütün hâdiselere şâmil olmayan varlıklar olarak tasavvur edilmişlerdir. Onlardan bir kısmı gökte, bir kısmı yeryüzünde, ağaç, dağ ve başka yerlerde yaşamaktadır. Yer altındaki bir ülkede kötü devlerle ölümler otururlar. Müteaddit efsanelerde zikredilen, bir bakışta kavranamayan ilâhların çokluğu içinde (bazen onlara kısaca "8 milyon ilâh" denilir) İmparatorun büyükannesi olan güneş ilâhesi *Amaterasu*'ya billhassa hürmet gösterilmekte, doğan güneşe dua ile selam verilmektedir. Memleketin en mukad-

des dağı olan Fujiyama'ya gidenler için en mühim ve haşyetli an, yeni doğan güneşe tapınıştır. *Amaterasu*'nun sembolü olan parlak bir ayna, her mabedde mevcuttur. Güneş yanında mukaddes dağ, ırmak ve ağaçlar, gök gürültüsü, rüzgar ve ateş ilâhları ve daha birçok ruhanî varlıklar memleketin her köşesini doldurmaktadır; yemek veren pirinç ilâhı, umumiyetle koruyucu bir ilâh haline gelmiştir. Her esnafın ilâhları vardır, kazan ve tava, kalem, iğne, hemen her şey bir ilâha bağlıdır.

Çin dininin tesiri dolayısıyla ecdada perestiş daha fazla inkişaf etmiştir; atalara da teberrularda bulunulmuştur. Bazı insanlar da, bilhassa zaten ilâhların oğlu olan imparator ile yüksek rütbeli memur ve askerler ilâh mertebesine çıkabilmişlerdir; mesela ilim ve yazı sanatının ilâhı, 874 - 903'te yaşayan bir edebiyatçı (MİCHİZANE) dir. Bu ilâhlar şerefine tertiplenen törenlere bütün millet iştirak etmektedir.

İlâhlar gerçi bir taraftan muhtelif resimlerle temsil edilmişlerdir, lâkin öbür taraftan bu resimlerden daha kıymetli birer timsalleri vardır ki, halka gösterilmeyip mabedlerin harimlerinde saklanılmaktadır; iki kutu içinde muhafaza edilen bu timsaller, bir ayna, bir kılıç veya başka resmî bir maddedir.

İlâhlara tapmak hemen her yerde mümkündür ama, ibadet ekseriya *miya* veya *jinya* denilen, büyük bir dua salonu ile bir kudüsülakdesi ihtiva eden mabedlerde vuku bulmaktadır. İlâhların evleri sanılan bu mabedlerin adeti, bütün Japonya'da 100.000'den fazla olsa gerektir. İbadet, dua ve kurbandan -bilhassa yemek kurbanlarından- ibarettir. Her insan niyazında kendi isteklerini ifade edebilirse de, ibadetin gerçek merkezi, kâhinlerin resmî dualarıdır. Kâhinler evlidirler; eski zamanlarda, asil âilelere mensup hatunlar da, kâhin vazifesini görmüşlerdir. Mabede yaklaşmak isteyen, ancak tam bir halde temiz olmak şartıyla içeri girmeye izin alabilir. Temiz olmamak en büyük günahtır; ahlâkî bir günah anlamı bunun yanında büyük bir yer tutmamaktadır. Başka dinlerde pek kuvvetli olan ahlâk felsefesi Şintoizm'de

bulunmamaktadır, bununla beraber Şintoizm ahlâksızdır denilemez; insanları hem dış, hem de iç temizliğine kavuşturacak şekilde terbiye eder.

18. asırda, birkaç bilgin, gittikçe artan yabancı tesirler karşısında müsavi ve hattâ faik bir mevki alsın diye yerli dini genişletip islâh etmişlerdir; Şintoizm'in doktrinleri bile, o ilâhiyatçılara göre ilâhi bir vahyin meyvesidir. Sayısız tabularla ihata edilen imparator (*Mikado, Tenno*) asırlarca hükümete hemen hiçbir tesir bırakmadan Kyota'da oturduktan sonra 1868 senesinde hakikî hükümdarlık etmeye başlamış, Şinto'nun milletin dini olduğunu ilan etmiştir. Halbuki 1889 senesinden beri yine umumî din serbestliği ilan edilmiştir. Şimdi halkın % 30'nun Şinto dinine mensup olduğu söylenebilir; fakat halkta Şinto ile Budizm arasındaki hudut pek seyyaldir.

K FLORENZ. Die historischen Quellen der Shinto-Religion (Quellen zur Religionsgeschichte 7), 1919. - W. GUNDERT, Japanische Religionsgeschichte, 1935

ESKİ AMERİKAN DİNLERİ

Babil ve Asur dinleri gibi, İspanyol fatihlerinin 16. asırda son olaylarını gördükleri Orta ve Cenubî Amerika'da İnka, Maya, Azteklerin dinleri de yüksek kültürlü birer milletin dinî duygusunun ifadeleri idi.

Son derece inceleştirilen bir medeniyetle şaşılacak derecede muntazam olan bir devletin içinde Azteklerde, insan kurbanlarının en önemli yeri tuttuğu dehşet verici merasim icra edilmiştir. Bu millette cari olan yaratılış destanına göre insan yalnız, güneş ilâhının kuvvetlerini -ona insan yürekleri yedirmek suretiyle- tazelandirmek üzere yaratılmıştır; yoksa, güneş ilâhı zayıflar ve dünyaya bereket vermezdi. Her sene ilâhların şerefine birkaç bayram yapılırdı ki, en mühimleri Azteklerin kolibri şeklinde tasvir edilen millî ilâhı *Huithilopohltl*'nin şerefine verilen, yüzlerce ve binlerce insanın ölümüne sebep olan törenler idi. Bu ilâh bilhassa harp ilâhının faaliyetini göstermiştir; bunun içindir ki, harp esirleri onun en çok beğendiği bir takdime sayılmıştır. Onun yanında *Kuethalohuatl* adlı başka bir ilâhî varlık vardı ki, esatire göre doğuda bir kızın doğurduğu, dünyaya kültür getiren bir kahramandır. Öldürücü güneş hararetin ilâhı, *Tkathipoka*, en zalim yüksek ilâhlardan biri idi; asıl güneş ilâhına gelince, kabartma ve heykellerde, insan yüreklerini içine almak için açılan bir ağızla temsil edilmiştir.

Azteklerde, ibadetin büyük bir kısmı, oruç, zühd, inanıl-

maz ve tahammülfersa riyazetden ibaretti. Bazen ehram şeklinde bina edilen muazzam mabetlerde kocaman, korku verici heykeller bulunmuştur; satırları, klâsik ülkülerimize pek uymayan, lâkin bütün karışıklıklarıyla beraber çok sanatkârane ve mânâsı derin olan tezyinatla süslenilmiştir. Bu gibi kabartmalardan, Aztek kâhinlerinin gayet komplike ve dünyanın bütün takvim hesaplarından mükemmel bir takvim nizamını tertipleediklerini öğrenmekteyiz. Merasim pek zalim olmakla beraber insanların da ilâhlarına sığınıp merhametlerine güvendiklerini bize gelen bazı ilâhî ve güzel dualarından istidlâl edebiliriz.

Yukatan'da oturan Maya milleti, ibadetinde, Azteklerinki kadar kan dökmemiştir. Onlar, güneş ilâhı yanında başka milletler gibi muhtelif tabiat ve faaliyet ilâhlarına da tapmışlardır. Halkta eski dinin tek tük zayıf artıkları resmî katolisizmin sathı altında hâlâ yaşamağa devam etmektedir.

Peru'lulara gelince, onlar da her yerde bulunan güneş ilâhına tapınmışlardır. Halbuki bu ilâha lâyük ibadet, yalnız İnka ismiyle meşhur olan hükümdar ile âlimler tarafından icra edilebilmiştir. Orada da tabîatla alâkalı tabîat üstü varlıklara hürmet gösterilmesi şüphesizdir. Senede bir çok bayramlar yapılmış ise de, ilâhlara, insan kurbanları az ve nadiren takdim edilmiştir. Peru'da, ruha inanışın hâkim olmuş bulunması muhtemeldir; çünkü – tam Mısırda görüldüğü veçhile – ölen İnka'nın cesedi itina ile tahnit edilip büyük mezarlarda muhafaza edilmiştir.

E. Seler, Gesammelte Abhandlungen, 1905 - 1908. – G. C. Vaillant, Aztecs of Mexico 1941.

ESRİ MİSİR

Eski zamanların en meşhur anıtları ehramlar idi. Bu âbideler, milâttan evvelki Yunan ziyaretçilerinin dikkatlerini celb etmişti; hem bu muazzam binalar, hem de eski Mısırın şehirlerinde icra edilen, yabancılara da pek acayip görünen hayvan ibadeti Yunan coğrafyacıları ve edebiyatçıları tarafından büyük bir ilgi ile anlatılmıştır. HERODOT, DİODOR ve billhasa “*De Iside et Osiride*” adlı eserinde meşhur İsis misterlerinden haber veren PLUTARK, geçen asrın ilk onyıllarına kadar Eski Mısır dinine dair malûmat veren hemen yegâne kaynak idi. Genç Fransız âlimi CHAMPOLLION üç lisanda yazılan bir kitabe vasıtasıyla (Rosette taşı) Mısır yazılarının muammasını 1822’de çözmeğe başladıktan sonra yavaş yavaş hem ehramlardaki metinleri, hem de hieratik denilen bir hat ile yazılan papirüslerin muhteviyatını tetkike fırsat bulunulmuştur. Halbuki şimdiye kadar eski Mısır dini ve kültürü hakkında bir çok malûmatı elde etmemize rağmen bütün müşkilât henüz ortadan kalkmamıştır.

Eski Yunanlılar, tavsifi değişmez bir kül halinde mümkün olmayıp muhtelif tekâmül mertebeleri geçirmiş olan Mısır dininin zikri geçen iki hususiyetini tebarüz ettirmekle bu dinin en önemli ana fikirlerini anlatmışlardır: Birisi, ölümlere gösterdiği hürmet, onlara mahsus âyin ve merasim ve ölümden sonraki hayata dair tasavvurlarıdır; öteki, hayvanat âyinleri, hayvanlara gösterilen saygıdır.

Memleketin muhtelif yerlerinde ekseriya hayvan şeklinde temsil edilen yer ilâhları vardı ki onlara mahsus hayvanlar takdis edilmişti. Bu mukaddes hayvanların en meşhur misali, *Apis boğası*dır. O, en eski Mısır hükümdar sülâlesinin zamanında memleketin kültür merkezini teşkil eden Menif şehrinde yerleştirilen *Ptah* adlı büyük ilâhın mukaddes hayvanıdır. Kendisi yaratıcı ve şekil verici olduğu için, sanatkâr ve heykeltraşların da koruyucu ilâhıdır. Zevcesi, aslan başı ile tasvir edilen *Sehmet*'tir; onun bir akrabası, kedi başlı *Bastet*, cazibeli bir aşk ilâhesidir. Bu ilâheye ait, Bubastis denilen bir yerde, içinde yüzlerce kedi mumyası gömülü bir mezarlık bulunmuştur.

İlâhların çeşit çeşit hayvanlarla münasebetleri vardı; kara leylek, şebek, koç, timsah, doğan, inek ve daha birçok hayvanlarda tecelli eden ilâhlara tapınılmıştır.

En eski zamanlardan başlayarak Mısır'da bir güneş ilâhının prestiji umumiyetle yayılmıştı. Bütün tabiata, bütün mevcudata hareket veren, *Re* diye isimlendirilen güneş ilâhı, her gün kayığıyla göklerin etrafında dolaşıp sabahleyin gölge ve zulmetin hükmünü mağlûp eder. Asırlar boyunca On (bugünkü Heliopolis) şehrindeki ilâhiyatçılar teferruatlı bir güne teolojisini geliştirmiş, Re'ye atfettikleri kuvveti arttırmışlardır. Memleketin sayısız ilâhlarının çoğunu Re'nin tecellileri olarak ilân ederek güneş ilâhı ile birleştirmişlerdir. "Sabahleyin *Khepra*, öğle vakti *Re*, akşamleyin *Thum* adları ile vasıflandırılır." İlâhiyatçıların fikir sistemlerinde ilâhlar, sonraki mitolojide büyük bir rol oynayan üçlük veya dokuzluklarda tertiplendirilmişlerdir. Hristiyan teslis spekülâsyonunun, başka dinlerde de sık sık rastlanmakla beraber billhassa Mısır'da gelişmiş olan bu fikirlerin tesiri altında kalmış olması gayet muhtemeldir.

Ölüm âyinlerinde özel bir ehemmiyeti olan ve hellenistik devre kadar büyük bir rol oynayan *Isis* ile *Osiris* hakkındaki mitler ise, eski yaratılış ve kurtuluş tasavvurlarından ibarettir. Ona göre, ezelde gök ilâhesi *Nut* ile zemin ilâhı *Keb* arasında sıkı bir birlik vardı. (Bir gök ilâhesi, din tari-

hinde ender görünen bir anlamdır; gök ekseriya, toprak anayı ilkalı eden bir ilâh şeklinde temsil edilmektedir.) Bu tasavvurun yanında, eski Mısır'da gök de bir inek şeklinde tasvir edilmiştir; birbirinden çok ayrı olan yaratılış mitlerinin hepsini beyan edemiyoruz. Nut ile keb arasındaki nikâhtan, *Osiris*, *İsis*, *Seth* ve *Neftis* adlarını taşıyan 4 ilâhî çocuk doğmuştur. İnsanlara kültür ve ahlâk getiren, pek muhterem ve necip bir hükümdar sanılan ve eski Mısır âdetine göre kızkardeşi *İsis*'in zevci olan *Osiris*, kıskanç kardeşi *Seth* tarafından parçalanarak öldürülmüştür. (Ölümüne dair rivayetler farklıdır). *İsis*, zevcinin arkasından ağladıktan sonra, kendisini sihir ile tekrar canlandırmaya muvaffak olmuş; yeniden hayata kavuşan *Osiris* de ölümler ülkesinin krallığına tayin edilmiştir. Firavunluğun kudretini şahıslandıran oğlu, doğan başlı *Horuz*, muzip ve hilekâr *Seth*'e karşı savaşmıştır; babasına, kuvvetlerini arttırmak maksadıyla muharebede kaybettiği bir gözünü takdim etmiştir. Eski Mısırlı mitlerin psikolojik bir tefsirinin yazılması tecrübe edilince, *Osiris*, kendi varlığının farkına daha varamamış tabîatı şahıslandıran bir ilâhtır ki, ölü Firavun ile birleştiğinden dolayı kendi varlığını tanıyor ve başka ilâhların hususiyetlerini benimsemek suretiyle en büyük ilâh oluyor; *Seth* ise, tabîatın hem verimlilik, hem de felâket getiren karanlık kuvvetidir.

Osiris'in hatırası için yapılan âyinlerde *İsis*'in söylediği çok müessir ve şairane ağıtlar vardır:

*Tek başıma, ilelebed!
Kocam, sana giderim.
Ayaklarım yürüye yürüye giderler.
Benden milyonlarca fersah uzak bulunmasaydın!
Bütün memleketter, bütün ülkeler, bütün şehirler,
bütün mabetler,
Bana gelip ağlayın, ellerinizi başlarınıza tutun!
Ben İsis'im, bahtiyar V e n n o f e r'in karısı,
Benden uzak olan zevcim...*

İlâhlar arasında bilhassa yazmanın mucidi ve ilmin hâmi-

si olan *Tot*, alâkımızı kendine celb etmektedir; o, ölülerin geçirecekleri muhakemede kâtiptir. Yunanlılar, onu kendi ilâhlarından *Hermes*'e benzetmişlerdir; *Hermes Trismegistos*, yani *üç defa büyük Hermes*, isminde neoplatonik spekülasyonlarına ve oradan simya ve bu gibi gizli bilgilere geçip onların usullerinde hikmet öğreten bir varlık sayılıp mühim bir yer tutmuştur.

Müteaddit ilâhların yanında Mısır dininde memlekete bereket veren Nil nehri de hürmete değer bir ilâh sayılması şayan-ı hayret değildir.

Hiksosların M.Ö. 17. asırdan önce Mısırı istilâ ettiklerinden sonra, Theben şehrinde temerküz eden "Yeni Devlet" in, 18. dinastisinde en parlak zamanlarını gördüğü vakit, bu şehrin *Amon* adlı yer ilâhı ile birleştirilerek memleketin en yüksek, en kudretli ilâhı olmuştur. Bu birleşmeden sonra *Amon-Re* ismini taşıyan ilâh hemen on asır şairane ve dokunaklı ilâhilerle övülmüştür. Onun ibadeti, tek tanrıcılığı çok yakın idi; *Amon-Re* "benzeri yok, yegâne ilâh, dokuzluğun reisi, yaratıcı" ve bu gibi tabirlerle methedilmiştir. Ona hizmet eden kâhinler bütün kâhinlerden fazla selâhiyet ve nüfusa sahip idi, yüksek kâhinin içtimaî mertebesi yalnız firavununkinden aşağıdır. Halbuki kısa bir zaman için, bu âyinler devam ettirilmeyip onların yerine yeni bir ibadet geçirilmiştir. Milâttan önce 1377 - 1357 senelerinde Mısır'ın hükümdarı olan genç firavun *A m e n h o t e p I V*, ilâhların çokluğundan vazgeçmiş, halkını, zannınca aydın güneş kursunda (*aton*) tezahür eden tek bir tanrıya ibadet ettirmeye çalışmıştır. Memleketinde bütün mabet ve âbide-lerde *Amon-Re* ile başka ilâhların isimlerini ve onlara vakfolunan kitabeleri tahrip etmiştir. Kendi ismini bile değiştirerek kendine "güneş kursunun aydınlığı" manasında olan *Echnaton* ismini seçmiştir. Theben şehri eski ilâhiyatın merkezi olduğu için genç firavun yeni bir paytahtı - Tell el Amarna şehrini- kurmaya karar vermiştir ki, orada severek perestiş ettiği ilâha tapıp ona gayet güzel güneş ilâhilerinde hayranlık, hürmet ve şükranını ifade etmiştir. Bu ilâhiler fi-

ravunun kendisi tarafından yazılmamışsa bile, maiyetinde ve onun tesiri altında yazılmıştır. En meşhur, bazı parçalarında mezmuru andıran şiirinin bir kısmı şudur:

Göğün ufuklarında güzel görünürsün, ey her şeyden evvel yaşayan pür hayat güneş kursu!

*Doğu ufukta doğarsın,
Bütün dünyayı güzelliğin ile aydınlatırsın.
Sen güzelsin, sen büyüksün, sen pırıl pırıl parlarsın
Sen bütün yeryüzünün üstünde yüce ve ulusun,
Şûaların dünyaya şâmil olur,
Yarattıklarının tâ uçlarına kadar.
Sen ufukta doğup güneş kursu şeklinde,
Gündüz parıldayınca dünya aydın olur.
Hayvanların hepsi yem otlarına sevinir,
Ağaçlar da, otlar da yeşilleşir, kuşlar yuvalarından uçar,
Kanatları seni över.
Hayvanların hepsi sıçraya sıçraya gelir,
Uçan ve uçuşanlar hepsi, sen onlar için doğunca, yaşarlar.
Gemiler akıntı aşağı, akıntı yukarı giderler,
Göründüğünden ötürü her yol açılır.
Irmaklardaki balıklar yüzünü gördükleri için şen ve şâttırır,
Senin şuâların denizin ta içine girer.
Sen uzak göğünü yapmışsın,
Orada doğup bütün yaptıklarını görmek maksadıyla,
Sen yalnız var iken, yaşayan güneş kursu şeklinde doğarken,
Görünürken, parlarken, uzaklaşırken, dönerken,
Sayısız şeyleri yalnız kendine çıkarmışsın:
Şehirleri, köyleri, aşiretleri, yolları, ırmakları.
Bütün mahkûkatın gözleri seni görür.
Günün güneşi olarak yeryüzünün üstünde
bulunduğun zaman...*

Mısır'da tek tanrıcılığı yaymak maksadıyla girişilen bu tecrübeye karşı Echnaton'un ölümünden sonra eski ilâhların kâhinleri derhal irticakâr bir muhalefette bulunmuşlardır. Maamafih Aton'un ile kralın isimlerinin hemen mahv edilmelerine rağmen Amarna kültürünün teşvik ettiği yeni sanat hareketleri, mesela eski Mısır'da mutad olan sert ve mehabetli bir üslûpta temsil edilen heykel ve kabartmaların

yerine hayata daha yakın, tabiata daha uygun tasvirlerin kabul edilmesi gibi, bundan sonraki asırlarda da göze çarpan bir iz bırakmışlardır.

Muhtelif ilâhların ve onların en yücesi olan *Amon-Re*'ye ait, multeşem mabetlerde icra edilen âyin ve merasim, gayet titizce ve resmî şekillerde mudebdeb ve mutantan bir surette vuku bulmuştur. Muazzam bir kapıdan girerek "ilâhların yolundan" geçip mabedin içerisine giderdi; fakat en mukaddes yer tamamıyla karanlık idi. Bu hücrede oturan ilâh heykeli nefis elbiselerle giyinmiş, kıymetli zinetlerle süslenmiştir; ona da lezzetli yemekler, nefis şaraplar takdim edilmiştir. Bütün bu vazifeleri görmek için müteaddit kâhin sınıfları mabette bulundurulmuştur.

En yüksek (ve esas itibarıyla tek) kâhin, firavun kendisi idi. Ancak payitahtının dışında başka kâhinler onun yerini tutmuşlardır. Firavun da en yüksek ruhanî reisi olmaktan ziyade, henüz hayatta olduğu vakit bir ilâh sanılmıştır. Bu hal, aşağı yukarı M.Ö. 2500 senesinde yazılmış bir metinde "R e onu (yani firavunu) doğurmuştur" diye tesbit edilmiştir. Daha eski zamanlarda, firavun'un yaratıcı ilâhın kendisi olduğunu söyleyen bir teolojinin mevcut olması muhtemeldir. İlâh olarak zevcesine hulûl ederdi; oğlu, yine ilâhtı. Kraliçenin doğurduğu oğlu, ilâhi babanın kendisidir. Bu tasavvurun bir ifadesi olarak "*annesinin bugası*"ndan bahseden mitolojik esatirlerde görmekteyiz (buga : ilâhın bir tecellisidir). Firavun, her gün icra ettiği merasimde ilâhlardan yeniden kudret ve ilâhi kudsiyeti alırdı. Öldükten sonra *Osiris*'le birleşerek başka ilâhlarla beraber ona da tapılmıştır.

Eski Mısır dininin bizi belki en fazla ilgilendiren ve yalnız ona mahsus olan bir tarafı, ölüm hakkındaki tasavvurlarıdır. Edebiyatta, daha doğrusu bize gelmiş olan yazıların en büyük kısmında –en eski zamanlardan kalan Ehram metinlerinden başlayarak Yeni Devlete ait müteaddit papirüs yapraklarındaki yazılara kadar– bu meseleler yer almıştır. Halbuki Mısırlılar bu sebepten bedbin ve dünyadan bıkmış bir millet sayılamaz; bilakis, bu dünyavî hayatı çok sevdik-

leri için aynı hayat ahirette de devam etsin diye ölümler ülkesine giden yolu mümkün olduğu kadar kolaylaştırıp ölümlerin istikbalini mümkün olduğu nisbette güzelleştirmeye çalışmışlardır.

Ölüme müteallik edebiyatın en mühimi ve Mısır'da cari olan muhtelif tasavvurlara dair tafsilâtli malûmatı veren parçası, muhtelif zamanlarda yazılmış olan ve muhtelif okunma tarzları bulunan "*Ölümler kitabı*"dır ki, ölümlerin ellerine verilip, onlara, öbür dünyaya giden güç yoldan geçerken iki dünyayı ayıran ırmağı aşmalarını kolaylaştıran afsun ve sihir sözleri ihtiva etmekte, öbür dünyanın mahiyetinden de bahsetmektedir.

Eski Mısır'da insanın mahiyeti hakkında hüküm süren tasavvurları anlatmak kolay değildir; çünkü iptidaî milletlerin çoğunda görüldüğü veçhile, bir tek ruhun değil, muhtelif ruhların mevcut olmalarına inanılmıştır. Bu inanişâ nazaran, *ba* denilen ruh prensibi, ölümlde bedenden ayrılmaktadır; o, hayat veren, muayyen şahsiyet bahşeden bir kuvvet olsa gerektir; *ka* ismiyle meşhur olan başka bir ruhun bedende kalması gayet muhtemeldir.

Beden ile ruh arasında mevcut olarak ölümlden sonra bile devam eder gibi telakki edilen bu münasebete inaniştan dolayıdır ki, ölümlün cesedi büyük bir itina ile tahnit edilip kendisine kurbanlarla duaların arz edilmesine lüzum görülmüştür.

Bunun içinde kabirler ebediyete kadar kalacak bir meta-netle bina edilmişlerdir: Firavunların muazzam kabirleri olan elhram veya asırlar sonra Nil nehrinin batı kenarında kayalarda açılmış kocaman ölü odalarını da bu fikrin bir aksi sanmamız lazım gelmektedir.

O kadar mehabetli bir kabri olmayan fakiri öbür dünyada bekleyecek olan kısmet, herhalde pek fena olsa gerektir.

Cenaze merasiminde, esatire göre, *İsis*'in *Osisiris*'i yine hayata kavuşturmak için icra ettiği âyinler tekrarlanmıştır.

Öbür dünya hakkındaki tasavvurlar asırlar boyunca de-

ğişmiştir; bazen, ölümler ülkesi, oraya giden yol gayet müşkül ve tehlikeli olmakla beraber bereketli bir memleket olarak tasvir edilmiştir. O memleketin kralı *Osiris*'tir. Bazen de -ilk zamanlarda yalnız krala ait bir tasavvurun âdi insanlara da nakledilmek suretiyle- ölü'nün artık *Osiris* ile bir olacağını söyleyen metinler vardır. *On*'da yerleşen güneş ilâhiyatçılara nazaran ebedî saadet, güneş ilâhının kayığı ile göklerde dolaşması ile elde edilir.

Ölümler kitabının 125. babında, ilâhların ölüyü muhakeme edecekleri anlatılmaktadır: adalet ilâhesi onu *Osiris*'e aldıktan sonra, yüreği tartılır; tartmanın neticesini yazı ilâhı Tot bir deftere yazar bu, kıyamette konacak mizanın ilk misalidir. 42 yargıç bu sahneye iştirak ederler; ölü, hiç günah işlemediğini, merhametli olduğunu, ölümlere yemekler, ilâhlara kurbanları takdim ettiğini itiraf etmeye icbar edilir. Bütün ilâhların isimlerini de tanıması şarttır. Bu muhakeme ve imtihandan geçti mi, uhrevî saadete nail olur.

Fakat öbür dünyaya gidenlerden hiç kimse dönmediği için, eski Mısır edebiyatı, insana günlerini şenlik ve neşe içinde geçirmeyi tavsiye etmektedir. Büyük miktarda mevcut olan hikmet sözleri de aynı nasıllıta bulunmaktadır; bunların en meşhur kısmı, *İmhotep*'in hikmet sözleridir ki, İbranî hikmet sözleri üzerine derin bir tesir bırakmıştır. Mesut bir aile hayatının, çocukların bolluğunun da insanın dünyavî saadetini tamamladıkları gibi uhrevî saadetin temelleri yine bunlardır: çünkü ölü merasimi yapmak, oğulların vazifesidir.

Bir papirüs, eski Mısır dininin tarihinde hususî bir yer tutan "*Hayattan bıkmış olanın kendi nefsiyle bir konuşması*" ismiyle şöhret kazanan mükâlemeyi ihtiva etmektedir. Bu parça, milattan önceki 20. asrın başlangıcında Yakın Şarkta hükmeden pek müşkül ve karışık zamanlarda yazılmıştır. Orada insanın, nefsinin kendinden ayrı bir varlık olarak telâkkiye varmasını din tarihinde ilk defa olarak görmekteyiz. Ölüme susayan bu insanın söylediği birkaç şiir, eski zamanlarda bulduğumuz en güzel lirik parçalardır.

4000 sene evvel kara sevdalı bir gönülden çıkmış olan şu şiir, bu günlere kadar yıpranmamış, dün çiçeğini açan nilüferin kokusu kadar tazedir:

*Ölüm bugün önümde duruyor
Bir hastanın şifası gibi,
Rahatsızlıktan sonra bir gezinti gibi.
Ölüm bugün önümde duruyor,
Mürisafilerin kokuları gibi
Rüzgarlı bir günde yelken altında bir oturuş gibi.
Ölüm bugün önümde duruyor,
Nilüferin rayıhası gibi,
İnsanın, sarhoşluğun kıyısında oturuşu gibi.
Ölüm bugün önümde duruyor,
Senelerce hapislerde yaşayan bir insanın,
Kendi evini özlemesi gibi...*

A. ERMAN, Die Literatur der Aegypter, 1923 – A. ERMAN, Die aegyptische Religion, 1943. – G. ROEDER, Urkunden des alten Aegypten, 1923. – J. BREASTED, Development of Religion and Thought in Ancient Egypt, 1912. – H. KEES, Totenglaube und Jenseitsvorstellungen der alten Aegypter, 1926. – H. KEES, Der Götterglaube im alten Aegypten. 1941.

SÜMER VE AKAD DİNLERİ

Mısır'da olduğu gibi, Fırat ile Dicle arasındaki cezirede de milattan 3000 sene kadar evvel pek yüksek bir kültür ve medeniyet teessüs etmiştir. O civarlarda asırlar boyunca, muhtelif milletler, çeşit çeşit ırklar birbirini takip etmişlerdir. Sümerler ve Akadlar, Amurrulular ve Kassitlar ve Asuriler. M.Ö 668-626 Asurî milletinin kralı olan *Asurbani-Pal*'ın büyük kütüphanesinde, en eski Sümer devrinden ta Yeni - Asur devrine kadar dine ait metinler muhafaza edilmiştir ki bunlar eski kâhin dinlerinin özelliklerine dair kıymetli malûmat vermektedir. Irak'ın muhtelif yerlerinde yapılan kazılarla bu husustaki bilgilerimiz seneden seneye artmıştır.

En eski zamanlara ait (M.Ö. 3000) kültürlerin en önemlisi, Sümerlerinkidir. Onlar, ne Sâmi ve ne de Aryan ırklarına mensup olan, galiba dağlardan gelmiş bulunan bir millettir. Dinlerinde hususî yer ilâhlarının büyük bir ehemmiyeti haiz olması pek muhtemeldir. Fakat ilâhların göze çarpan bir hususiyeti, isimlerinin çivi yazısında daima yıldız şeklinde bir işaretle beraber yazılmasıdır. Demek, eski ilâhların şüphesiz gökle sıkı bir münasebeti vardı. Halbuki Sümerler ve onlardan sonra gelen milletlerin ilâhları uzak semavî varlıklar değildir; bunlar tam insan şeklinde görünen hükümdarlar sayılmışlardır. Ancak bu ilâhları insanlardan ayıran, bilhassa ölümsüzlüktür. İnsanlar, ilâhların

hademeleridir; onlara güzel evler bina edip lazım gelen yenik ve içecekleri takdim ederler, onları sevindirip öfkelerini teskin etmeye çalışırlar.

Sümer dininin çok dokunaklı bir tesir bırakması Lahaş'lı kral *Gudea*'nın kurduğu mabede yazdırdığı metinler sebebiyledir ki kral orada, rüyalarından, mabedin binasından, dualarından ve bütün dinî meselelerden bahsetmektedir. Fakat dinin büyük bir kısmı aşağı yukarı M.Ö. 2000 yılında Sümerlerin ülkelerine akın eden cenup kısmında Babilonya'lı, şimal kısmında Asuriler denilen Sâmi milletler tarafından benimsenmiş ve bu suretle bize kadar gelmiştir. Sümer ilâhlarının çoğu, yeni gelen ilâhlarla birleştirilmiş, ilâhiyatçılar tarafından Akad ilâhlarının baba, yahut başka akrabaları olarak beyan edilmişlerdir.

Samîlerin Sümerlerden aldıkları ilâhların en mühimleri, bir üçlükte toplanan *Anu*, *Enlil* ve *Ea*'dırılar.

Anu, esas itibarıyla göklerin mâlikidir; bu sıfatla da, kraları tahta çıkarır. Mukaddes şehri Uruk olan bu ilâhın, bütün tabîatüstü varlıkların en yücesi olması, kendisine ait olan rakamın —eski Şark Matematığının temeli olan— 60 olduğundan belli olur.

Enlil ise, muhakkak rab ve hükümdardır; bazen hem göğün hem yeryüzünün sultanı olarak tasvir edilmesine rağmen billhassa yeryüzüne bağlıdır. Mukaddes şehri Nippur, mukaddes sayısı 50 olan bu ilâh, dağların padişahıdır, insanların kısmetlerini tâyin eden tapınaktır.

Ea'ya gelince, suların derinliğinin ilâhıdır; eski zamanlarda iki büyük ırmağın mensuplarında vaki olan Eridu şehrinde ona tapınılmıştır; kırk'a bağlı olan bu ilâha, temizleyici, velût kuvvet, aynı zamanda da hikmet sıfatları izafe edilmiştir. Büyük bir büyücü, mâhir bir sanatkârdır; bu sıfatlardan dolayıdır ki, insanların da yaratıcı olarak tasvir edilmiştir.

Bu büyük üçlük mitolojide ve ilâhiyatçıların fikir sistemlerinde ne kadar mühim olursa olsun, onlar asırlar boyunca başka ilâhların gelişmesinden dolayı göze çarpan üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Nippur şehrinin ilâhı *Enlil*'in yer-

ine takriben M.Ö. 1950 yıllarında, Akadların yeni payitahtı Babil'in yer ilâhı Marduk gelmiştir. Marduk, büyük ilâhlar arasında en önemli mevkiye yükselmişti. Eski Babil yaratılış esatiri, bu ilâhın, ezelde *Tiamatu* adlı muazzam deniz ve kaos ejderini öldürdüğünü anlatmaktadır. Kalhraman, ilâhı kurultayı tarafından dünya hükümdarı payesine çıkarılmıştır. Onunla bundan evvelki ilâhlar arasında münasebet kurmak maksadıyla, *Marduk*, *Ea*'nın oğlu olarak tavsif edilmiştir. *Ea*'nın hikmetini tevarüs ettiğinden hastaların dertlerine şifa verip devleri kovabilen ulu bir üfürükçü ilâhı şeklinde tasavvur edilmiş, öbür taraftan da yaratan ilâha ait sıfatlarla süslenmiştir. Kendisine 50 şeref lakabının verilmesi, ehemmiyetine bir işarettir. Müşteri yıldızına bağlı olan bu ilâha ibadet, Yeni - Babilonyalı devrine kadar devam etmiştir.

Marduk şerefine yapılan bayram, ilkbahar veya Nevruz bayramıdır. Babil mitolojisine göre ilâhlar o gün mabedin en mukaddesi yerinde toplanıp gelecek senenin mukadderetini tâyin edip göklere yazmaktadırlar.

Başka şehirlerde yerleştirilen yer ilâhları, *Marduk*'un yanında ya kaybolmuşlar yahut da hususiyetlerini değiştirmişlerdir: *Ninurta* eski bir fırtına ve rüzgar ilâhı, billhassa harp ve av ilâhı olmuştur; düşmanlarına okla taarruz eder. Bazı yerlerde *Marduk*'tan daha kuvvetli olan *Nabu* (Nebo) sonra onun oğlu olarak telâkki edilmiştir. O Mısır'da T o t olduğu gibi, insanlara kültür ve yazı sanatını getiren ilâhtır. Bunun için billhassa fal sanatı ile meşgul ve yazı yazmaya vâkıf olan kâhinlerin ilâhıdır; ekseriya, elinde çivi yazısı kazmak için kullanılan bir kalemi taşır gibi temsil edilmiştir.

Nergal'a gelince, hem öldürücü güneş harâreti ile, hem de ölüm ülkesiyle münasebetleri mevcuttur; hususî sahası, billhassa yeraltındaki ülkedir; hem oranın hükümdarı, hem de dev, gulyabani, cin gibi, mahlûkatın korkunç ilâhıdır.

Sayısız ilâhlarca, ateş ilâhını zikretmekle iktifa ederiz; o, büyük temizleyicidir, kurbanı yaktığı için de insanlarla ilâhlar arasında mutavassıttır.

Bundan maada, her büyük ilâh için bir zevce tasvir edil-

mişse de, bu müennes kuvvetlerin özelliklerini pek iyi göremiyoruz; kraliçenin riyasetinde kâhineler, onlara layık ibadeti icra etmekle meşgul olurlarmış.

Sümerlerden alınan zikri geçen üçlükler daha mühim bir Akad üçlüğü vardır ki, birinci ilâhı, ay ilâhı *Sin*'dir. Onun yanında eski sâmi güneş ilâhı *Şamaş* bulunmaktadır. Üçüncü ilâhî varlığa gelince, bazı yerlerde rüzgar, fırtına ve yağmur ilâhî, buga veya arslan suretli *Adad* veya *Raman*'dır; fakat ekseriya Zühre yıldızına bağlı olan *Iştar* adlı verimlilik ilâhesi, büyük ana-ilâhe, *Sin* ve *Şamaş* ile beraber bulunmaktadır.

Sin ise, ona en eski zamanlardan beri Kaldealı Ur şehrinde tapınılmıştır. Onun adına icra edilen ibadetin ikinci merkezi, orada milattan sonra bile ay ve yıldızlara tapan ve İslâm tarihinde de bir rol oynayan Sabilerin vatanı olan Harran şehridir. *Sin*, nur verici, aydınlatan, fal sanatını koruyan ilâhtır; göklerin ve yeryüzünün padişahı da odur. Güzel ilâhilerde, ekseriya ya boynuzlu boğa veya göklerde dolaşan gümüş kayık, yahut da mavi sakallı bir ihtiyar şeklinde tasvir edilmektedir.

Hükümdar sıfatıyla, *Sin* bütün ilâhlardan, güneş ilâhı *Şamaş*tan bile, yüksektir. Gece, günü doğurduğu için *Şamaş*, *Sin*'in oğlu Saruhuştur. O bilhassa her şeyi gören kahraman, dünyada adalet yayan ve adaletle hüküm veren büyük yargıçtır; mitolojide kendisine *Adalet* ve *İnsaf* adlı iki oğlu isnat edilmiştir. Adalet ilâhı sıfatıyla insanlara da kanunları vermiştir: Eski Babil sanatının en meşhur kabartmalarından biri, Babil kralı *Hammurapı*'nin kanunlarını ihtiva eden levhaları *Şamaş*'ın elinden kabul ettiğini göstermektedir.

Gök gürlemesini şahıslandıran *Adad* veya *Raman*, kasırga ilâhlarının mahiyetinde gürültü ile dünyayı gezmektedir; insan, düşmanının memleketini tahrip etmek isteyince o ilâha afsun ve dua ile teveccül etmiştir.

Üçlükte *Adad*'dan daha sık rastlanan *Iştar*'ın ibadeti Akadlarda büyük bir rol oynamış, başka milletlere de sir-

ayet etmiştir; Elam ve Mitanni'de ona rastlanır; Yunanlılarda da *Astarte* ismiyle şöhrat kazanmıştır. Eski Sümer dininde muhtelif ana ilâheler varmış ki onların en büyük kısmı dinin inkişafı sayesinde büyük ilâhların zevceleri haline münkalıp olmuşlardır. Aynı inkişaftan dolayıdır ki, *Iştar*, bütün müstaktil müennes ilâhî varlıkların hususiyetlerini benimseyerek yegane büyük verimlilik, aşk ve ana ilâhesi olmuştur. *Şin*'in kızı olduğu için *Şamaş*'in kızkardeşi olarak göklerin kraliçesidir. Mukaddes sayısı 15'tir (Sin 30, *Şamaş* 20). *Iştar*, hem akşam yıldızı, hem de sabah yıldızı olan Zühre'ye bağlı olmasından dolayı hem geceleyin, hem de gündüzün yapılan işlere bakar: bu suretle hem aşk ilâhesi, hem de aydın ve cesur harp ilâhesi şeklinde tasavvur edilmiştir. Bilhassa Asur mitolojisinde, pars veya aslanın sırtının üstünde durarak ya ava veya harbe gidiyor gibi görünmektedir. Öbür taraftan ana ilâhe olduğundan bazen memede bir çocuğu vardır. Sayısız ilâh ve kralların sevgilisi olan *Iştar*'a insanlar en dokunaklı ve tatlı dualarla teveccüh etmişlerdir; o onlara şefkat ve merhametle bakmıştır. Aşk ilâhesinin ibadetiyle meşgul olan hususî kadın kâhinler mabetlerde bulunmuşlardır; âyinlerine, mukaddes fahişelik dahildi. Halbuki kadın kâhinler, çocuk doğurmamalıydılar; bir çocuk doğdu mu, derhal anasından alınıp başka bir yerde yetiştirilmiştir.

Ta Sümer zamanından kalan bir mitolojik destan, *Iştar* ile sırtülerin ilâhı olan *Tammuz* (Dumuzi) arasındaki aşk hikâyesini anlatmaktadır. Yaz zamanında (yani temmuz ayıyla) öldükten sonra ilkbahar yeşilliğini mezarının kuytuluguna götüren genç *Tammuz*, yeni yılın başlangıcında tekrar hayata kavuşup bütün memleketin neşvünemasını dünyaya getirmektedir. *Iştar*'ın genç maşukunu kaybettikten sonra söylediği ağıtlar dinî edebiyatta hususî bir yer almaktadır:

*Kaybolan için âh u feryat edilir:
Vay evlâdım diye âh u feryat edilir,
Vay Damucuğum diye âh u feryat edilir...*

*Annenin onu doğurduğu parlayan çamdan,
Eanna'da, aşığıya, yukarıya âh u feryat edilir.
Sahibin evi âh u feryat ededurur,
Sahibin şehri âh u feryat ededurur.
Bu feryat, çiçeklenmeyecek nebat için bir feryattır,
Bu feryat, başak vermeyecek buğday için bir feryaddir.
Hazine ve mal bir defa daha zuhur etmeyecek hazine ve
mal içindir,
Kuvvet vermeyen zayıf kocalar, zayıf çocuklar içindir.
Bu feryat, kamış vermeyen derin ırmak içindir.
Bu feryat, buğday vermeyen tarlalar içindir...
Bu feryat, baharat vermeyen nebat yatakları içindir.
Bu feryat, uzun ömür vermeyen saray içindir...*

Tammüz'un yeniden ölümler ülkesinden çıktığı gün, "İştartar'ın cebenneme gitmesi"ni anlatan bir şiir okunmuştur: Sevgilisini kurtarmak için yeraltındaki ülkeye inen ilâhe orada Âb-ı hayatı (Bengi Su'yu) elde etmeye çalışmış, birçok güçlüklerden sonra arzusu yerine gelinceye kadar bütün dünyada nebatların neşvüneması, hayvanların yavrulanması büsbütün kesilmiştir.

Tammuz, tam Mısır'da *Osiris* gibi, din tarihinde mühim bir yeri haiz bulunan, ölen ve mezardan çıkan ilâhlardandır; halbuki tabiatın tezahüratına *Osiris*'ten fazla bağlıdır. Tabiat her sene aynı şekilde görünen yetişip ölmesini şahıslandıran bu ilâhlar, Allâhın faaliyetini bilhassa tarihî inkişafalarda, özel tarihî hâdiselere göre milletlerde (bilhassa Yahudiler!) artık ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir.

Akad ilâhları arasında Asurîlere mahsus *Aşur*'u zikretmeliyiz. O memleketin sultanı ve harp sahibi olarak tasavvur edilip resmi de kralın mühürüne kazdırılmıştır. Harp esirleri ve başka şehirlerden getirilen yabancı ver ilâhları kendisine takdis ettirilmiştir. *Aşur*, umumî inkişaftan dolayı yükseltelen başka ilâhlar gibi bazen de dünyayı yaratan ilâh sanılmış ise de, büyük Akad ilâhlarından fazla kendi millet ve şehrine bağlı kalmıştır.

Adları geçen büyük ilâhların yanında daha ehemmiyet-siz ilâhî varlıklar da vardı. Hastalık, veba, felâket gönderen

dev ve cinler dünyada sürü sürü mevcuttur. Onlara karşı muhtelif sihir ve afsun duaları, komplike âyinleri icra edilmiştir. Gökte bulunan *Igigi*'ler yeryüzünde oturan *Anunaki* ler resmi dualarda zikredilmektedir; hemen her ilâh tabakasına mahsus kâhinler titizce tertiplendirilen râsimelerle meşguldür.

Maamafih, Asur ve Babil dininin dünya kültür tarahinin inkişafı için önemi olan hususiyetler, bu çeşit çeşit ilâhlar, bu sayısız cinler, bu titiz merasimden ibaret değildir; bu tarafları, yalnız o zamanki "kâhin dininin" en tipik misalidir. Bizi ilgilendiren özelliği, büyük kozmik münasebetlere inanıştır. Dünyanın gidişi ilâhlar tarafından tâyin edilmiş, yıldızlara yazılmıştır. İnsanın vazifesi, yıldızların ayrı vaziyetlerinin hangi manâları ihtiva ve hangi değişikliklere işaret ettiklerini öğrenmek, yani nücüm ile tabiat ve insan hayatı arasındaki benzerlik ve bağılıkları araştırmaktır.

Eski Babilonya'lıların heyet ilmüne müteallik bilgileri gayet genişti; ayın, güneşin, yıldızların hareketleri hesap edilmiş, göğün taksim edilmesi, 12 burçlu zodyağın tavsif edilip ayrılması daha o zamanlarda icat edilmiştir. Hattâ gayet müşkil bir muamelede bulunmak suretiyle küsûfları hesap edilip önceden haber verilebilmiştir. Babilonya'lıların hesap sisteminin temeli 60 olduğundan günün, saat ve dakikaların bu güne kadar kabul edilen şekilde altmışa taksim edişi 3500 sene evvelki riyaziyecilerin eserlerine dayanmaktadır.

Halbuki bütün bu hayrete şayan bilgiler yalnız astroloji'den çıkmış, o sanatın bir yardımcı ilmi olarak telâkki edilmiştir. Astroloji ve fal sanatında 7 sayısı gayet büyük bir rol oynamıştır; haftanın 7 güne taksim edilmesi o zamandan kalmıştır. Haftadan yedinci günü uğursuz olduğu için insan o günde çalışmadı; ne vazifesine bakmaya, ne de kurban yakmaya mezun oldu. İsrail'de görünen Şebt takdisi, o günde hiç bir işe bakılmaması, bu usulün tesiri altında kalmış olmaktan ileri gelmiş bulunması gayet muhtemeldir.

Fakat yıldızlara bakarak istikbali "gök yazısından" önce,

söylemektense, Babil kâhinlerinin tefeül için daha başka vesileleri vardı. Billhasa öldürülmüş kurban hayvanlarının karaciğerine bakış gayet iyi neticeler vermiştir. Bu “ciğere bakış” keyfiyetine eski zamanlarda hemen bütün büyük milletlerde rastlamaktayız; nitekim Roma dinine kadar yayılmıştır. Bize gelen büyük tunç veya taş ciğer nümunelerinin gösterdiği veçhile, bu organın her noktasının başka bir mânâsı vardır; hususî bir yerde, bu veya şu değişiklik peyda olursa, dünyada veya evde muhakkak bu veya şu hâdise zuhûra gelecektir. Pek mekanistik olan bu tefeüle benzer bir usulde, su ile zeytinyağının karıştırılması ve bu suretle görünen multelif şekillere bakarak istikbalin önceden söylenmesidir.

Bu majik tecrübelerin yanında rüyalara büyük bir ehemmiyet atfedilmiştir; Sümer kralı *Gudea* meşhur yazılarında, kendisini bir mabedi bina etmeye teşvik eden rüyalardan bahsetmiştir; bu gibi rivayetler çoktur.

Kâhinlerin –bu fal sanatı bir yana– işi, kötü dev ve cinlere karşı ihtiyat tedbirleri almaktı. Her köşede, her sokakta gizlenerek pusuda bekleyen hastalık ve felâket cinlerini korkutmak veya kovmak için birçok resmî tabirler, muayyen âyînler mevcuttu. Bazen de kötü cinlere karşı sadece bir afsun sözü kâfi gelmez, gökteki iyi ilâhlara niyaz edilerek onlardan yardım istirham edilmiştir; o halde, kendisinden müessir olan afsun, yüce tanrıya yalvaran dua ile birleştirilmiştir.

Hemen bütün afsun dualarında, kâhin evvelâ Marduk'a müracaat eder; bu ilâh ricasını babasına –yani Ea'ya– iblâğ eder; ondan aldığı cevabı kâhine bildirir. Hastalıklara karşı alınan tedbirleri iyice anlatan bir duânın nümunesi şudur:

*Irmak ilâhı beni göndermiş, ilâh beni göndermiştir.
Memlekete şifa getiren üfürükçü benim.
Şehirde dolaşan büyük temizleyici kâhin benim.
Namtar'ın yakaladığı, Aşakku'nun üzerine atıldığı hasta
Eridu'nun ağzı yıkanmış üfürükçüsü benim.*

*Ben o hastaya yaklaşıncı,
hasta adeleri görüncü,
uzuvlarını gözden geçürüncü,
hastaya Ea'nın suyunu serpince,
hastayı korkutunca,
hastanın yanaklarını okşayınca,
hastanın üzerinde bağırınca,
Eridu'nun afsununu söyleyince
o zaman iyi dev, iyi koruyucu ilâh yanımda olsun!*

Aşakku devlerine gelince, yedi çeşit hastalık devlerinin, hastanın başını ağrıtan cinsidir.

Bir kişi bir belaya müptela olduğu zaman mabetteki merasimde haline uygun ağıtlar söylenilmiştir. Halbuki bu şiirler kendi duygularını anlatan şahsî şiirler değil, kâhinler tarafından telif edilen numunelerdir. Bazen basit, uzun tekrarlanan şikâyet ve feryatlardan ibarettir; bazen de felâket ve bahtsızlığı pek dokunaklı ve müteessir sözlerle tavsif eden şiirlerdir. Dua eden, belâlarını anlattıktan sonra, şiirin sonunda ilâhtan yardım ister, günahlarından kurtulmasını diler. Çünkü o zamanların görüşünde insana isabet eden hastalık ve felâket günah işlemesinden ileri gelmiştir. Bu sebepten, her merasimde evvela günahların itirafı lazımdır, insan belki istemeyerek bir ilâhın emirlerine göre davranmamış, insanlara karşı fenalıkta bulunmuştur. Günah, tam maddî bir pislik gibi, başka kimselere sızabilir. Günahıtan kurtulan insan, felâket ve hastalıktan kurtulmuş olur. Zavalı insanları tehdit eden, öfkeliendiren ilâhların kalplerine dokunmak için hususî kâhinler ağlayıp ağıt söylemekle meşgul idiler; günahkâr, uzun arıtma merasimine maruz kalmış, kurtulduktan sonra duâlarında vadettiği kurbanı takdim etmekle mükellef idi. Kurban âyinleri, pek azametli bir surette süslü mabetlerde icra edilmiştir. İlâhlar, tam insanlar gibi, güzel bir evden zevk aldıkları için en eski zamanlardan beri kendilerine melâbetli mabetler tahsis edilmiştir. Sümer zamanında bu mabetler *zikkurat* (pek yüksek, muhtelif katlı ibaret bir bina) şeklinde yapılmıştır; dağları andıran bu

mabedin en yüksek katı ilâhların oturduğu yerdir. Aynı zamanda bu zikkurat'lar, nücumlara bakmak için çok elverişli idi. Mabet, yalnız uzun hazırlıklardan, uğurlu yerin, uğurlu zamanın belirtilmesinden sonra bina edilmiştir; işlere bizzat kral iştirak etmiştir: birçok resim ve heykeller, kralı elinde veya başında lazım gelen maddeleri taşır halde göstermektedir. O da, en büyük kâhindir. Mabede ait bütün binaların bitirilmesinden sonra heykeller getirtilip hususî merasimle canlandırılmışlardır; bundan sonra, ilâhın hakikaten onu gösteren heykelde bulunmasına inanılmıştır. Bunun için kendisine her gün seçme yemekler, lezzetli şaraplar, bira ve sular takdim edilmiş, kurban hayvanları da sunulmuştur.

Uzun kurban âyinlerinin en önemli kısmı, kâhinlerin söyledikleri ilâhîlerdir. Uzun şiirlerde ilâhın şeref isimleri, harikulâde işleri sayılıp en güzel ve şairane kelimelerle övülmüştür. İlâh ne kadar ehemmiyetsiz olursa olsun, ona takdim edilen ilâhîlerde ulu, kuvvetli bir hükümdar, dünyanın yaradanı, dünya nizamının korucusu olarak meth edilmektedir. Mesela ay ilâhı *Sin*'e şöyle hitap edilmektedir:

*Kuvvetli genç boğa, kalın boynuzlu, kusursuz uzuularla,
lâciverd sakallı, bolluk ve bereketle dolu!*

Levent endamlı, kendinden yetişen meyva,

muhterem görünen, bereketinden doymamıza

imkân olmayan,

her şeyi doğuran anarahim, canlı varlıkların ortasında

mukaddes bir ikametgâh kuran sen!

Bütün ülkelerin hayatını elinde tutan, merhametli,

lutufkâr peder!

Ya rab, ulûhiyetin uzak gökler gibidir, bol bol bereketi olan

engin deniz gibidir.

Toprağı yaratmış, âbideleri kurmuş, isimlerini

anlatmış olan sen!

İlâh ve insanları doğuran, mabedleri kuran, kurbanlar

nizamını koyan,

Krallığı tertip eden, hükümdar asâlarını bahşeden, en uzak

zamanlar için kaderi tâyin eden peder!

*Senin ağzından çıkan söz, göklerde duyulunca,
İgigi'ler secde ederler.*
*Senin ağzından çıkan söz yeryüzünde duyulunca,
Anunaki'ler toprağı öperler.*
*Senin ağzından çıkan söz, yukarıdan rüzgâr gibi
gelip geçince, çayır ve otlaklar bereketli mahsûl verir.*
*Senin ağzından çıkan söz, yeryüzünde söylenince
yeşillikler yetişir.*
*Senin ağzından çıkan söz, davar sürüsünü, koyun
ağılını büyütür, canlı varlıkları çoğaltır.*
*Senin ağzından çıkan söz, adalet ve hakkı muhafaza eder,
insanlar doğru ve samimî konuşurlar.*
*Senin ağzından çıkan söz uzak gökler gibidir, kimsenin
görmediğı gizli yeraltı ülkesi gibidir.*
*Senin ağzından çıkan söz onu kim anlar,
ona kim tahammül eder?*

Hem ağıtlar, hem ilâheler en güzel kısımlarında İbrânî mezmurlarını andırmaktadır. Mezmurun aslı, eski Babildeki merasimlere benzer âyînler ise de, asırlar boyunca mezmur şairler bu âyînlerden vazgeçip şahsî bir din duygusuna varmaya muvaffak olmuşlardır. Babil ilâhileri ise, âyînlere bağlanmaktan kurtulamamıştır.

Eski Irak'ta geniş bir mitoloji edebiyatı en eski zamanlardan beri mevcuttu. İlkbahar bayramında bir yaratılış esatiri anlatılmıştır (*enuma eliş*) ki onun bizi bilhassa ilgilendiren konusu, *Marduk*'un *Tiamat* ejderini öldürmesidir. Kurtarıcı ilâh, bu kaos ejderinin parçalanmış vücudundan dünyayı yaratmıştır. Bu, başka iptidaî dinlerde de rastlanan vücudundan dünyayı yaratmıştır. Bu, başka iptidaî dinlerde de rastlanan bir fikirdir.

Adapa hikâyesine gelince, rüzgarın kanatlarını kıran adamın kısmetinden bahsetmektedir; bu esatirin en mühim fikri, *Adapa*'nın kendisine takdim edilen ölümsüzlük nebâtinin yememesi dolayısıyla bütün gelecek insanları ölümsüzlükten mahrum etmesidir.

12 levhada yazılmış olarak bize gelmiş olan *Gilgames*

destanı, eski şarkın en meşhur mitolojik destanı sanılmaktadır. Üçte iki ilâhı olan *Gilgameş*'in vefakâr arkadaşı *Enkidu* ile beraber geçirdiği maceralarda ve Enkidu'nin ölümünden sonra gördüğü ıztırapta, dünya edebiyatında sık sık rastlanan motifleri görmekteyiz: Mesela bir tek insanın geçirdiği bir tufan hakkındaki ve Ahdi Atik'te anlatılan tufan destanına benzeyen esatır, *Gilgameş*'in âb-ı hayatı elde etmeye uğraşması ve başka paralellere göze çarpmaktadır.

Hititlerin dininde, eski Şark dinlerine pek benzer tasavvurlara rastlanmaktadır. Büyük bir ana ilâhe, kuvvetli bir fırtına ilâhı orada da mevcut idi; ibadetin, pek resmî bir şekilde icra edilmesini bize gelen meratin ve kabartmalardan istidlâl edebiliriz.

M. JASTROW, Die Religion Babyloniens und Assyriens, 1905-1912. – A. UNGNAD, Die Religion der Babylonier und Assyrer, 1921. – Ch. F. JEAN, La religion sumerienne, 1948. – E. DHORME, Les Religions de Babylonie et d'Assyrie, 1949. – A. FALKENSTEIN, Die Haupttypen der sumerischen Bechwörung, 1931. – G. CONTENEAU, La magie chez les Assyriens et les Babyloniens, 1947. – TALLQUIST, Akkadische Götterepitheta, 1938. – G. CONTENEAU, L'epopoée de Gilgamesh, 1942. – G. FURLANI, La religione degli Hittiti, 1936. – R. DUSSAUD, Les Religions de Hittites et des Hourrites, des Phœniziens et des Syriens, 1949.

ESKİ YUNANİSTAN

Yunanlar, M.Ö. 12. asırda şimal memleketlerinden Akdeniz mıntakalarına ilerleyince, orada uzun zamanlardan beri revaçta olan ve indoermen ırkına mensup olmayan bir milletin kültürüne rastlamışlardır. Girit-Mikena'lı denilen bu kültür, gittikçe inkişaf eden Yunan dinine de tesirler icra etmiştir. Onun birkaç hususîyeti şimdiye kadar tamamen belirtilmemiştir; hüküm sürdüğü mıntakalarda muazzam mezarların mevcut olmasından, ölümlere ihtiram gösterilip, ölüm hakkında da özel tasavvurların beslenildiğini istidlâl edebiliriz. Âyînlerde kullanılan bir âlet, aynı zamanda da bir koruma timsâli olan *çifte balta* tasvirleri duvarlarda, sunaklarda çok sık görülmektedir. Tabiate perestişe gelince eski Girit'lilerin ağaçlara hususî bir dikkat ve saygı gösterdikleri gayetle muhtemeldir; ağaçlar, ilâhî kuvvetleri ihtiva etmişlerdir. İlâhlara gelince, çok defa kuş şeklinde tasvir edilmiştir; bize intikal eden resimlere inanırsak, ilâhelere de büyük miktarda tapınılmıştır. Onlar arasında bilhassa, daima hayvanların refakatinde görünen ve bu hususiyetinden dolayı "*hayvanların kraliçesi*" ismiyle vasıflandırılan genç bir ilâhî varlık dikkati celbetmektedir.

Girit'li dinî mefhumların ve ilâhî şahsiyetlerin bir kısmı

Yunan dinine sirayet etmiş; ilâhî varlıklar, peri ve cinler şerefine yapılan merasime gelince, tâ eski zamanlardan beri mukaddes sayılan yerlerde icra edile gelmiştir; çünkü din tarihinin bir kanununa göre, bir defa mukaddes olan yer, yeni gelen bir dinin tarafları içinde kudsiyetini (belki biraz değiştirilmiş şekilde) muhafaza etmektedir.

En eski Yunan devrinin halk dinine dair malûmatımız pek eksiktir. Başka iptidaî milletlerde de olduğu gibi, kuvvetli bir demonistik din hükmetmiştir; insan, muhtelif dev ve nahış varlıklardan kendini koruyup bilhassa tabîat üstü kuvvetlere yaklaşabilmek için lazım gelen tedbirlere riayet etmeye çalışmıştır. *Deisidaimonia*, demonik kuvvetlere karşı duyulan havf, haşyet o eski dinin bir hususiyeti idi. Bu sebepten insan bilhassa bütün temizlik usullerine büyük bir ehemmiyet atfetmiştir. İlâhî kuvvet kendini taşlarda, ağaçlarda da göstermiştir; bu kökten sonraki ilâhların bir kaçı gelişmiştir: *Hermes*, *Hermae* (yolun kenarındaki taş direkleri) lerin ilâhidir; ağaçların iltiva ettikleri kuvvetleri *driad* ve buna benzer perilerde şahlılandırılmıştır; bazen de hususi ağaçlar ilâhların sembolleri olmuştur. (*Atina*-zeytin ağacı; *Apollo*-defne ağacı). Halbuki ilâhlar hemen hiç hayvan şeklinde tasvir edilmemiştir; bu, eski Şark dinlerinden ve bilhassa Mısır dininden büyük bir farkıdır. Ölümlere büyük bir saygı göstermiştir; ölü ruhlar zararlı oldukları için, onlara kurbanlar sunulmuştur. Bazı büyük kahramanlar, fevkalâde insanlar ölümlerinden sonra ilahlaştırılıp *Heros* ismiyle yarı ilâhlar sayılmıştır.

Birçok yer ve faaliyet ilâhları memleketin hemen her köşesinde mevcut idi. Her amel için ve hayatın her safhası için mütalhassis ilâhlar vardı. Çocukları terbiye eden, ekinleri büyüten, hastalara şifa veren, şehri koruyan yüzlerce varlık. Dinin bütün özeliği, Walter F. OTTO'nun söylediği gibi, toprağa, yere bağlılıktır.

Halbuki eski halk dininin bu ktonik, karanlık ve ekseriya tekin olmayan tarafları HOMEROS'un heybetli esatirinde

önemli bir rol oynamamaktadır. M. Ö. galiba 9. asırda telif edilen bu esatirde, aydın, yüce, semavî, Olimpos dağına mensup ilahlar dininin merkezini teşkil etmektedirler. Halbuki bu ilahlar o zamanki asil derebeylerin ilahî bir azamete büyütülen numunelerinden başka varlıklar değildir ki onların, *Zevs*'in riyasetinde bulunan devleti, yeryüzünde görünen saray hayatının bir aksidir. Bu ilahlar, her şeyi bilir veya her yerde hazır olarak değil, tam insanlar nevinden tasavvur edilmişlerdir. Sonraki Yunan feylesofları, bu dini felsefe bakımından tenkit ederken bazen pek dünyevî maceralara benzeyen bu ilah efsanelerinden alınmışlardır. HOMEROS'ta yerli ilahlar ve ölüler hemen hiç mevzubahs değildir; din, eski merasim yerlerinden de ayrılmıştır.

Panteon'un — yani ilahlar cemaatının — reisi, esas itibarıyla gök ve nur ilahı, ona karşı kimsenin bir şey yapamayacağı bir hükümdar olan *Zevs*'tir. “Parlamak” manasına giren bir kökten gelen *Zevs* isminin gösterdiği gibi, gökte parlayan olaylarla alakalı idi; şimşek ve fırtınaları, oturduğu yüksek dağlardan yeryüzüne gönderir. Yağmurun sahibi olduğu için, verimlilikle de münasebeti vardır. Bazen adaletin koruyucusu sanılmıştır. Fakat daha çok, iradesi mutlaktır; insanlara adaletsiz ve insafsız görünen amellerde de bulunabilir.

Zevs, dünya'nın yaradanı olmadığı gibi, bazen de başka ilahlarda beraber değiştirilemez bir kısmetin (*moira*) iradesine tabi olarak tasavvur edilmiştir. HOMEROS, *Zevs* için ara sıra sırf “ilah” tabirini kullanmış; ilahiyatçılar bu görüşü gittikçe benimsemişlerdir.

Mitolojik esatire göre, *Zevs*'in zevcesi, “inek gözlü” *Hera*, kadınların ve evlenmenin ilahesidir. *Zevs*'in kızı ise, babasının başından çıkan ve bu suretle onun hikmetini şahlılandırın *Atena*'dır; *Zevs*'e de nasihatlarıyla yardım etmektedir. Kültür getirici, sanat ve sinâatı koruyan, iffetli ve akıllı ilahe *Atina* şehrini himayesi altında tutmaktadır; dört sene de bir defa yapılan Panatene bayramında, ilahenin heykeli

yeni elbiselerle süslenilip bir çok da müsabakalar icra edilmiştir. Ciddî ve kibar genç ilahenin mukaddes hayvanı, baykuş idi.

Apollon, büyük olimpiyalı ilahların üçüncüsü, “müdafaa edici”, hastalığı, taharetsizliği def’eden, suçları—öldürme suçunu bile—bağışlayan bir varlıktır. 200’den fazla mukaddes isimin mevcudiyeti Anadolu’dan gelen bu ilahın ibadetinin yayılma derecesini isbat etmektedir. Günaha ve hastalığa mübtela insanları temizliyen *Apollo*, nizamın himayecisi de olmuştur. Daima eski usullerin muhafazasını teşvik eder, eski ananevî ayin tertibine devam ettirilmesini ister gibi temsil edilmiştir. Karanlık ve toprak kuvvetlerini şahlılandırılan *Piton* ejderini öldürdükten sonra bu varlığın mukaddes bir yeri olan Delfi’nin de sahibi olmuştur: mistik olmayan bir tabir ile, 9. asırdan itibaren bu ilahın, en eski zamanlardan kalan Delfi’deki kehanet yeri ile bir münasebeti ortaya atılmıştır ki bu birleşme sayesinde evvela bir toprak ilahesine mahsus olan bu yer bir zamanlar Yunanların millî merkezi haline gelmiştir. İnsanları temizliyen *Apollo*, zaman ilerledikçe aydınlığın, güzel ahengin, kudsî itidalin bir sembolü olmuştur.

Olimpiyalı ilahlar arasında *Hermes*’in ismi unutulmamalıdır. Esas itibariyle yollarda bulunan taş direklerinin, sonra yolların ilahı olan bu varlık, o sıfatı sayesinde ilahların habercisi, süratın de kanatlı ilahı, olmuştur. Çocukluğunda, mitlere göre, *Apollo*’nun öküzlerini çalıp hiddetlenen ilahî kavalın icadı ile teskin eden bu kurnaz ilah, tüccarların koruyucu ilâhı sanılmıştır.

Poseydon’a gelince, suların, denizin ilahıdır; ona mahsus mukaddes hayvan, attır. — Güzellik, aşk, bazen de verimlilik ilahesi sanılan *Afrodit*’in deniz köpüğünden (*afros*) çıkışını, güzelliği ile insanları büyüleyişini anlatan hikayeler, sanatkarları her asırda yeni şairane eserler, güzel resimler yaratmağa teşvik etmişlerdir. *Afrodit*, gözü bağlı, küçük bir çocuk şeklinde tasvir edilen aşk ilahı *Eros*’un annesidir.

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

Altıncı asırda, 12 yüksek ve en mühim ilâha, rivayete göre Atina'da müşterek sunaklar kurulmuştur. O ilâhlara, Atina'dan başka Yunan şehirlerinde de tapınılmış, sonra da birlikte Roma'ya getirilmiştir. Onlar, 6 çift halinde tasavvur edilmişlerdir: *Zeus* ile zevcisi *Hera*, *Poseydon* ile *Atena*, harp ilâhı, kuvvetli *Ares* ile güzel *Afrodite*; *Apollo* ile kızkardeşi olan av ilahesi, iffetli bir kız olan *Artemis* ki eski Girit hayvanların kraliçesi gibi, ormanların hayvanlarıyla beraber temsil edilmektedir; ateş ilahı, aynı zamanda da semavî demirci olan *Hefistos* ile ocak ilâhesi *Hestia*; *Hermes* ile nebat ve mahsul verici *Demeter*. Bu ilâhlar, Walter F. OTTO'nun bir sözüne göre, "ezeli idelelerin şahıslandırmaları" sayılabilir.

Homeros'un gösterdiği ilâhlarda asıl bir sınıfın aksini görmemize mukabil aşağı yukarı M.Ö. 750'de yaşayan *Hesiod*, *Teogoni* (yani ilâhların yaradılışı) adlı eserini daha fazla çiftçilere göre bir dinin mümessili olarak yazmıştır. Onda, *Zeus* daha fazla adaletin himayecisi, ahlâkların koruyucusudur; orada *moira*'lar bile *Zeus*'in kızları olarak temsil edilmiştir. İlâhların münasebetleri iyice tertiplendirilen bir sistem halinde gösterilip muhtelif yer ilâhlarının da mevkiî tespit edilmiştir. *Hesiod*'da, kaos'tan başlayarak *Gea* ve *Uranos*'un nikahı, onun kendi çocuklarının yemesi ve artık *Zeus*'in meydana çıkması gösterilmektedir.

Klâsik Yunan dini, ince ve hassas ahlâk duygusuna garip ve nahoş görülen esatirden temizlendirilmiş bir surette en mükemmel ifadesini 5'inci asrın büyük dram yazarlarının eserlerinde bulmuştur. Büyük *Ayşilos*, *Zeus*'ten hemen monoteistik kelimelerle bahsetmiştir. Dinin en yüksek ülkü ve örneği, *Sofokles*'in (497-406) trajedilerinde temsil edilmiştir. Bu dine nazaran, insanın işleyeceği en büyük günah kibir ve gurur (*hybris*), ilâhların hasedini uyandıran azamet ve kendi kuvvetlerine fazla güvenmedir. Böyle bir fikir, başka dinlerde de az çok bulunabilir ama, en kuvvetli izlerini Yunan dininde bırakmıştır. İnsanın bu aslî günah karşısında

müspet bir ülkü bulması lazımdır; bu, itidaldir ki insanın, istidadlarını ahenkli bir surette geliştirmesi, ilâhların iradeleri altında huşu içinde yaşamasıdır. Böyle bir davranış her insanın ona erişmeye çalışacağı hedeftir. İnsan, insaniyetin hudutlarını aşmadan ilâhların istediklerini işlemekle uğraşmalıdır. Bu “apollinik” itidal, klâsik devrin sanat eserlerinde de kendini göstermektedir.

Bu yüksek dinî ülkülerin ve bu olimpiyalı ilâh ülkesinin yanında, halk dini eski şekillerinde yaşamaya devam etmiştir. Yunanların esaslı merasim yerleri galiba mukaddes kollar idi. *Homeros*'tan sonraki zamanlarında, büyük miktarda mabetler bina edilmiştir. Halkın tapındığı kaba ve iptidai odun heykeller yanında billhassa 5. asırdan itibaren pek sanatkârane ilâh heykelleri yapılmıştır. Büyük heykeltraş *Fidias*'ın elinden çıkan sanat eserleri insanın güzellik ülkülerini harikulâde bir şekilde temsil etmeye muvaffak olmuştur. Yunan ilâh resimleri, mermer heykelleri bugüne kadar gönül çekici tazeliğini muhafaza edip hâlâ güzellik örnekleri olarak takdir edilmektedir.

Mabedlerde ilâhlara kurbanlar takdim edilmiş, bir kısımlarında hususî bir kurban ziyafeti verilmiştir; bir kısmında kurban yakacak ateşler yakılmış, veya bir vasıta ile ilâhlara gönderilen kurbanlar sunulmuştur. Demek, klâsik kurban mefhumunun iki tarafı mevcuttur; bir taraftan ilâhlarla beraber yemekten dolayı onlarla bir münasebet kurmak; öbür taraftan ilâhlara insanların iştirak etmediği hediye veya kefarete armağanları takdim etmek. Büyük bayramlarda muhtelif mukaddes yerlerde, mesela Olimpia'da hem sanatkârların müsabakaları, hem de spor yarışmaları vuku bulmuştur.

Halkta en eski zamanlardan beri toprak ana'ya tapılmış, verimlilik âyinleri de icra edilmiştir. Halbuki Anadolu'da görülen, tabiat ile alakalı ana ilâheler asıl Yunanistan'da pek ehemmiyetli bir rol oynamamıştır. Eski Yunan toprak ana'sı şerefine yapılan merasimin bir merkezi, Elev-

sis idi. Orada her sene mehabetli âyînlerle *Demeter* adlı ilâhenin, kaybolan kızı *Persefone*'yi korku ve heyecan ile araması canlandırılmıştır. *Demeter*'in kederinden dolayı mahsul zarar görüp, ilâhenin, yeraltı ülkesinin kralın kaçırdığı, şimdi de o ülkenin kraliçesi olan kızını bulduğundan sonra dünyada neşvünema yeniden başlar. Maamafih, zaman ilerledikçe, bu hikâyeyi temsil eden majik âyinler değil, insan hayatının bir sembolü sanılan efsanenin kendisi halkın ilgisini celb etmeye başlamıştır. Mistik cereyanlar Yunan dinine sirayet ettikçe bu merasim de zenginleşmiş, yeni bir mânâ kazanmıştır. *Demeter*'in kızını yeraltı ülkesinden kurtuluşu gibi, insan ruhunun da ölümler ülkesinden (Hades kurtulabileceği hakkında bir ümit belirmiştir. Elevisis'deki sırrî (gizli) âyinlerde, ruhunu kurtarmak isteyen namzet hususî bir törenden geçmeliydi; antik devrinin edebiyatçı ve şairleri bu âyînlerin temizleyici kuvvetini, merasimin unutulmaz tesirlerini hayranlıkla titreyen sözlerle övmüşlerdir.

Olimpiya'lı ilâhlardan başka bir ilâhî mefhumu, esasen Trakyalı bir hayvan ilâhı olan *Dionisos*'un şahsiyetinde kendini göstermektedir. Ona billhassa, kendilerinden geçmiş sarhoş kadınlar tarafından ibadet edilmiştir. Pek esrarengiz hüviyetini, çıldırmış gibi kendi hadlerini aşan, ormanları koşarak geçen, artık ilâhın mukaddes hayvanını parçalayıp yiyen kadınların şu kelimeleriyle ifade etmeye çalışılmıştır:

*Gel, gel, şeklin nasıl olursa olsun,
Dağların boğası sen, yüzbaşı yılan,
yanan alevle aslan,
Ey ilâh, hayvan, sırr, gel!*

Dionisos, üzüm ile temsil edilen bir verimlilik ilâhıdır; onun şahsiyetine, eski şarkın "ölen ve tekrar hayata kavuşan ilâh" anlamı eklenmiştir. Esas itibariyle pek garip ve bazen hayaya aykırı merasimi, ilâhın ibadeti bütün meleke inîşar ettikçe medenî ve ahlâkî usullere göre bir değişikliğe uğramıştır. Bundan ötürü kültür sâhasında derin tesirler bı-

rakmıştır: *Dionisos*'un coşkun ve heyecanlı abidlerin koro halinde söyledikleri şarkılar ve ilâhilerden klâsik ditiram şekli gelişmiştir; onların şakalarından komedi, ilâhın ölümünde yaktıkları ağıtlardan trajedi inkişaf etmiştir demek, şimdiki tiyatro şekilleri, *Dionisos* merasiminden kıymetli bir mirastır. *Dionisos*'lu din duygusunun hususiyeti, vecid ve sarhoşluktur; insan, ilâhla birleştirmeyi umar: Demek ki aydın, tefrit ve ifrattan kaçan *Apollo* dininin klâsik itidalin tam tezadıdır.

Dionisos dininin tasavvurları ile, *Orfizim* karışmıştır. Bu din esatire göre *Menad*, yani coşkun ve aşık peri kızlarının parçalandırdıkları ORFE'ye bağlıdır ki mitik şair, tatlı şarkılarıyla valhî hayvanları bile munis yapmağa muvaffak olmuştur. Halbuki esaslı *Orfizim*, pek sert bir züht ve riyazet vasıtasıyla ruhu temizlemeğe çalışan bir felsefedir; bundan, garp âleminde ilk defa olarak vücudun, ruh zindanından başka birşey olmadığını (*soma sema*), aslen de her madde-den serbest olan ruhun tenasûh kanunlarına tabi olduğunu söyleyen doktrinler ortaya çıkmıştır. Orfik teolojide pek enteresan bir yaratılış esatirine rastlarız: *Zeus*, *Dionisos-Zagreus* adlı bir oğul tevlit eder; o çocuk, kalbi müstesna, *Titanlar* tarafından yenilir. *Zeus*, kalan kalbi yedikten sonra, *Semele* adlı bir kız ile yeni bir *Dionisos*'u tevlit ettikten sonra *Titanları* ateşle yakar, onların külünden insanları yaratır ki şimdi hem titanik (yani: ilâhî olmayan) ve ilâhî unsurları içinde taşırlar. İlâhî kıvılcımların kurtuluşu riyazet, muhtelif yemeklerden ictinap ediş, ruhânî tasfiye ile vâki olabilir. Tasfiye edilen ruh artık, kendi anavatanı olan yıldızlara döner.

Bu telâkkilerin en mühim mümessilleri, Cenubî İtalya'da M.Ö. 510'da vefat eden meşhur matematikçi ve müşikici *Pitagor*, hususî bir tarikatın kurucusu, ve ondan bir asır sonra yaşayan *Empedokles*'tir ki, kendini, artık fani bir insan değil, ölümsüz bir ilâh olarak tavsif etmiştir.

Bu muhtelif din şekilleri yan yana yaşamışlardır. Eski

Yunanistan şümüllü bir devlet olmadığı için özel bir “*devlet dini*” hiçbir zamanda mevcut değildi. Şehirlerde ayrı ayrı ilâhlara tapınmıştır; memleketin siyasî vaziyeti, Yunan milletini şâmil bir tanrı anlayışına sevketmemiştir. Birçok küçük şehir ve eyaletlerin ilâhları –esas itibarıyla aynı din duygusundan, aynı tarihî kaynaklardan gelmelerine rağmen– bir türlü birleştirilemediler. Halbuki her eyalet ve billhassa Atina şehri, ananevî dinî merasimi sertçe muhafaza etmiştir. İlk zamanlarda âyînleri icra eden bizzat kral idi: Demokrasinin kuruluşundan sonra gittikçe bir kâhin sınıfı husule gelişmiştir. Kâhin vazifesini asîl ailelerin azaları, fahrî olarak icra etmişlerdir; kurbanların bir kısmı onlara tahsis edilip başkaca ikramiyeler verilmiştir. Bazı yerlerde, kâhineler ilâh ve billhassa ilâhelerin hizmetinde bulunmuşlardır.

M.Ö. 6. ve 5. asırlar, din tarihinde gayet önemli bir zamandır. Dünyanın bütün uçlarında –Çin’den başlayarak– yeni dinî cereyan, yeni felsefî hareketler meydana çıkmaya başlamıştır. Yunanistan’da dram yazarları eski dinin en yüksek seviyesini gösterdikleri gibi, feylesoflar da yeni dinî telâkkiler ileri sürmüşlerdir. 474 senesinde ölen *ksenofanes*, eski ilâh hikâyelerine ve billhassa *Zeus*’un muhtelif aşk maceralarını ima ederek, halk ve *Homeras*’un eski tasavvurları aleyhine kullandığı şiddetli tabiriyle meşhurdur:

Homer ile *Hesiod* çalmak, zina etmek ve birbirini aldatmak gibi insanlarda ayıp ve hakaret sanılan bütün günahları ilâhlara atfetmişler.

Ana’anevî ilâh tasavvurları aleyhine de söz açmıştır:

Eğer atların ve öküzlerin elleri olsaydı, onlar ilâh heykellerini at ve öküz şekillerinde yaparlardı.

Anadolu’nun cenubu-garbî kenarında oturan büyük yunan tabîat feylesofları, şahsî kanaatlarına göre ya suyu (*Tales*), ya hava’yı (*anaksimenes*), yahut da ateşi (*heraklit*) dünyanın aslı sanmışlar, buna müallik teorilerini işlemişlerdir. Bu son şahsiyet, Yunan tabiat feylesoflarının en büyüğü, tevarüs edilen dinden çekinip bütün ilâhların arkasında

bir vahdet, bir ilâh prensibi görmüştür ki onda, dünyanın gidişi için lazım olan bütün tezatlar birleşmektedir:

Yegane muhakkak olan bir mahiyet, kendinin Zevs ismiyle isimlendirilmesini hem ister, hem istemez.

Heraklit'te ilâhî yaratıcı prensip *logos* (yani kelime) keli-mesiyle vasıflandırılmıştır; bu fikir, bundan sonraki telolojik sistemler için gayet ehemmiyetlidir.

Yeni gelişen tabiat bilgisinin ilim ile iman arasındaki mü-nasebetleri araştırmasından dolayı, eski dinî tasavvurla, ata-ların âdetlerine gösterilen saygı ve hürmet azalmaya başla-mıştır. Bazı bilginlerce ilâhlar, en eski zamanlarda harikulâ-de müessir işleri dolayısıyla ilâhlaştırılmış insanlardır. (Bu teoriyi uyduran *Evhemeros* isimli zat olduğu için, bu gibi denemelere *Evhemerism* denilir). Başka bir görüşe nazaran ilâhlar tabiatın muhtelif olaylarını şalışlandırmaktadır. So-fistler ise, tam bir agnostizism göstermişlerdir: bunlar, ilâh-lar hakkında bilgileri olmadığını söylemişlerdir. Onlar da, ilâhların aslının insan olduğunu beyan etmeye uğraşmışlar-dır: ilâhlar, faydalı olanın taşahhüsleri, yahut akıllı devlet adamlarının, halkı tanzim etmek maksadıyla icat ettikleri varlıklardır. Artık insan, her şeyin ölçüsü sanılmıştır.

Felsefe ve hikmetin en büyük öğretmenlerinden biri –bel-ki de onların en önemlisi *Sokrat*'tır (469 - 399). Onun tahak-kuk ettirmeye çalıştığı gaye, ahlâk bakımından doğru olanı ayırt etmektir. Bu doğruluk prensibini murakabe ve vicdan imtilanı vasıtasıyla tanıyan insan, bütün hayatında, nerede ve hangi vaziyette bulunursa bulunsun, gerçekleştirmeye uğ-raşacaktır. *Sokrat*, ilâhî bir sesin (*daimonion*) teşvikiyle hare-ket edip memleketin terbiyecisi olduğundan emindi; onun vazifesi, insanların hepsini, vicdanın sesine kulak verip dış-tan veya içten gelen hiç bir vesveseye tabi olmaksızın doğru yoldan ayrılmamalarını teşvik etmektir. Ona göre, irade ve fa-zilet bir olmalıdır; faziletten ayrı olan bir iradenin faydası yoktur. Bunun için *Sokrat*, uzun konuşmalarında her vatan-daşının vicdanını uyandırıp kendine göre doğru yolu göster-

meye çalıştığı gibi, kendi ödevine sadık kalarak hükûmetin kendisine içirdiği zehiri tam bir itaatle içip ölmüştür.

Burad: Sokrat'ın şakirtlerinde, en önemli mümessili *Diogen* olan *Kynik* mezhebini zikretmemiz lazımdır; onda, fazilet ve bilhassa çok uğraşmakla kazanılan fazilet, hayatın merkezini teşkil etmektedir; her nevi neşe ve hevese karşı derin bir nefret duyulmaktadır. –Neşe ve heves, insanı fazilet yolundan çıkartan tehlikelerdir.

Sokrat'ın kendisi bir tek satır bile yazmamıştır; öğrettikleri, bize şakirdi olan *Eflatun (platon)* (427 - 347) sayesinde gelmiştir. Dialoglarında, üstadının sözlerine dayanarak onun fikirlerini inkişaf ettirmiştir; *Sokrat*'ın eserini yalnız *Eflatun*'un aynasında görmekteyiz. *Eflatun* bütün garb dünyasının felsefe tarihinde hudutsuz bir tesir bırakmıştır. Eserlerinde *orfik* ve *dionisik* mistikliğinin ham maddelerini temizlemiş, tasfiye etmiş, mükemmelleştirmiştir. İnsan ruhunun kemale kavuşmak istemesi, ruhun aslında ilâhî olmasına bir delildir. Hakikate erişmeye çalışmak suretiyle, ruh gittikçe kendi aslına yaklaşabilir. Ruh ezelde mevcut idi; bildiği her şey, yalnız ezelde bildiği şeylerin bir hatırasıdır. Aslına giden ruhanî hareket, kur' bir çalışmadan sert bir riyazetten uzak kalarak, heyecan, şevk, aşk içinde bir yükseliştir. Hislerle duyulan bu dünya, ezeli ve ebedî olan mükemmel *ide*'lerin bir suretidir ki bu suretten vazgeçip ebedî nümunelere erişmek insanın gayesidir. Bu *iddelerin* en yükseği, iyi olanıdır.

EFLÂTUN'un bu ana fikirlerine bir kaç asır sonra PLOTİNOS (M. S. 207-270) tarafından daha mistik bir ifade verilmiştir. PLOTİNOS'un en mühim fikri, yine ruhun, ezeli ve ebedî ahadiyyet ile birleşmesidir. Dünyanın bu ahadiyetten derece derece feyizler şeklinde çıktığı gibi, ruh bu yolda aksi istikâmette de kendi aslına erişmeğe çalışır. Bu hayatta mümkün olan en derin saadet, ruhun, vecdin ifade edilmez. nadir anlarında bulunduğu vuslattır ki belki insanın uzun zaman fazilet ve riyazet ile meşgul olduğundan sonra, bunu Tanrı kendisine bahşeder. Bu sistemde dünyanın hemen

hiç bir kıymeti yoktur. Ezeli nur, kendinden taşmak suretiyle nus'u yani: ezeli *ide*'leri taşıyan varlığı –dünyaya getirir; o nus'tan dünya ruhu, ondan tek ruhlar çıkmaktadır. İnsanın ruhu, ilâhî aşk vasıtasıyla kendi aslına bezemeğe sevkettikten sonra artık onunla birleşecektir. PLOTİNOS, *Ennead* adlı altı kısımlık büyük eserinde, şahsî olmayan bir Tanrı mefhumunu bildirmekle beraber hem Hristiyan, hem de müslüman mistik cereyanlarda derin bir iz bırakmıştır.

Kurtuluşa kavuşmağa uğraşan bu derin mistik din yanında EFLÂTUN'un şahsî şakirdi ARİSTOTELES'in (384-322) felsefe sistemi görünmektedir. Bu âlim, yaşadığı zamanda mevcut olan ilmin hemen hepsini toplayıp dünyanın bütün olaylarında âlemşümul bir nizamın mevcudiyetini göstermeğe çalışmış, bilgilerin hemen bütün sahalarında gelecek asırların ilmî teşebbüslerinin temellerini atmıştır. Ona göre, ilâhî prensip "*ilk muharrik*" tir ki kendisi müteharrik değildir; o, maddesiz küllî ruhtur. Her şeyin maddesinden tahakkuk etmek isteyen şekil çıkar; bu suretle, ruh, vücudun hakikî şekli olarak kabul edilebilir. İslâm felsefesi ARİSTOTELES'in doktrinlerin neo - platonizm fikirleriyle karışmış bir şekilde benimsemiş ve genişletmiştir. Yunanlı üstadın sistemleri –ve billhasa mantık sistemi– Hristiyan mütekallim ve ilâhiyatçılarının nazariyatında ne kadar büyük bir yer tuttuğu malûmdur.

Antik devrinin en önemli dinî - felsefî cereyanı ise, Stoa idi. O cereyanın kurucusu *Zeno*, M.Ö. 264 senesinde vefat eden Suriyeli bir feylesof idi. Stoa'ya mensup feylesofların tasavvurlarının ananevî dine karşı aldıkları tavırda birbirinden farklı olmalarına rağmen, hepsinde derin bir ahlâk duygusu vardı. Fazilet, dünya nizamına uygun bir şekilde yaşamaktır; bu dünya nizamı, ilâhî bir kanun, ilâhî bir prensiptir. Halkın taptığı ilâh, dev ve heros'lara gelince, yalnız bu ezeli kuvvetten gelen varlıklardır. Dünyanın manalı bir nizamının mevcut olmasına inanıştan, ahlâkları yenilemeye çalışma fikri doğmuştur. Stoa'lılar, insanın yüksek ahlâki fitratın üzerinde durmuşlardır; insan, bu kabiliyetini kâfi de-

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

recede geliştirence dıştan gelen bütün sıkıntılara ehemmiyet vermeden tamam bir iç hürriyetine mâlik olur. Dünya nizamına uyularak işlenen amellerden biri, geniş bir müsamaha, millet ve sınıf hadlerini aşan bir insan sevgisidir; *Seneka*'nın bir sözüne göre: "Bir insanın bulunduğu her yerde, iyi amellerin işlenilmesine imkân vardır."

Milattan sonra Stoa felsefesi bilhassa Roma'da intişar etmiş, ona mensup olanlardan M.S. 65 senesinde ölen *Seneka*, M.S. 130 vefat eden topal köle *Epiktet* ve İmparator *Mark Aurel* hayat ve yazıları vasıtasıyla millettaşlarının çoğu için iltirama değer, güzel bir insaniyyetin örnekleri olmuşlardır. Saadet ve bahtsızlığı aynı huzurla kabul eden feylesofların eserleri, Hristiyanlıkta da takdir edilmiştir.

Zeno'nun bir çağdaşı, *Epikur* idi. Bu feylesof, insanlara, ebedî saadeti içinde ve dünyanın kederlerine bakmaksızın oturan ilâhlara ümit ve korkudan uzak bir iltiram ve sevgi ile tapmalarını öğretmiştir. İlâhların bu hali, insanlar için güzel bir örnek sayılmıştır; onlar gibi insan da neşeli bir huzur içinde yaşasın, şehvî ve alçak fikir ve amellerden de vazgeçsin. İlâhlar –huzurun nûmuneleri olmakla beraber– dünyanın gidişine bakmadıklarından insan, ilâhî bir zevkle tam bir ruh sükûneti kazanmaya çalışsın.

Atina'daki Akademi, klâsik Yunan felsefesinin merkezi, İmparator JUSTİNİAN tarafından kapatılmış, M.S. 529'da eski felsefî hareketlere bir son verilmiştir.

RESCHER, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. 1884 v.s. – PAULY – WISSOWA, Realencyklopaedie der klassischen Altertums wissenschaften. 1894, v.s. – U. VON WILLAMOWITZ – MÖLLENDORF, Der Glaube der Hellenen. – O. KERN, Die Religion der Griechen, 1928. – P. NILSSON, Geschichte der griechischen Religion, 1941, 1950. – Walter F. OTTO, Die Götter Griechenlands, 1934 – Walter F. OTTO, Dionysos, 1933. – R. PETTAZZONI, La religion de la Greece ancienne, 1952. – G. C. FIELD, Die Philosophie Platons, 1952. – W. JAEGER, Aristoteles, 1927. – E. ROHDE, Psyche.

ROMALILAR

Roma ile Yunan dinleri arasında birçok müşterek ilâhlar sayesinde zâhîri bir benzerlik mevcut ise de, bu iki din esas itibarıyla birbirinden pek farklıdır. Yunan ilâhlarının, çeşit çeşit esatirde çok canlı birer şahsiyet olarak temsil edilmelerine karşılık, yerli Roma ilâhları hüviyetleri inkişaf etmemiş, gölgeler kadar zayıf şahsiyetler halinde kalmışlardır.

En eski zamanlarda, Roma'da majik usuller büyük bir rol oynamıştır; dinde bile bu majik görüşün müteaddit izleri görülmektedir. Bu dinin bir hususiyeti, hemen her vakada yeniden ortaya çıkan *faaliyet ilâhları* ile *fazilet ilâhları*, çok sık olarak da vakanın kendisini şahıslandıran ilâhlardır. Onlar, başka dinlerin gelişmelerinde görünen kaidelere göre hepsine şâmil olan bir yüce Tanrının fonksiyon veya sıfatlarına tahavvül etmemiş, Roma'nın bütün din tarihi boyunca ferdî varlıklar halinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bu tabîat üstü varlıkların en önemlileri, çiftlik ile âile hayatına aittir:

Sterkulinus adlı bir ilâh, tarlanın gübrenmesine bakar; Verkuator, toprağın sapanla ilk defa yarılmasına, *Reparator* ise, bu işin tekrar edilmesine, İmporkitor'a gelince, üçüncü

çift sürmesine yardım eder.

Her ameliyeye mahsus bir ilâh vardır:

Subriator, yaban otların söküp atmasının korucusudur... tâ hasatta inayetini gösteren *Messorile* buğdayın mahzenlerden çıkarılmasının ilâhı olan *Promitor*'a kadar sayısız faaliyet ilâhlarına rastlanmaktadır.

Fazîletler de –Fides, vefa, ile başlayarak– tamamen ilâhlaştırılmışlardır. İstedüğümüz kadar kolaylıkla bulunan misallerden, insanın hoşuna giden bir misali daha alalım: Bakır paranın ilâhı, *Aeskulanus* adlı bir varlık vardı ki, M.Ö. 301 senesinde bakır yerine gümüş paranın kullanılmasına başladığı vakit, kendisinin *Argentimus*, yani “gümüşlü”, isimli bir ilâhî oğlu dünyaya gelmiştir.

Romalı dinin ilk devrinde en büyük rol oynayan ilâhlar, *Jupiter* ve *Kvirinus*'tur. *Jupiter* billhassa çiftliğe bağlıdır; esas itibariyle göğü temsil eden bir ilâhtır; bu sıfatından dolayı, hem yıldırımın hein de andın ilâhı sayılmıştır. Onun yanında, nikâhın kudsiyetini muhafaza eden zevcesi, iri gözlü *Juno* hüküm sürer. *Mars* harb ilâhı, bazen Roma milletinin atası gibi telâkki edilmiştir. *Kvirinus*'un fonksiyon ve sıfatlarının farkına henüz tamamiyle varamadık.

Bize gelen dua numuneleri, ilâhların isimlerini sırasıyla saymak suretiyle, kapının, açmanın, başlangıcın ilâhı olan *Janus* adıyla başlamaktadır. (Onun ismi halâ *Januar*, janvier ayının adında görülmektedir). Hem geleceğe, hem de mâzîye bakan kapı ilâhı resimlerinde iki başlı, yahut iki yüzlü olarak tasvir edilmektedir. Zikri geçen bu sırada görülen son ilâhî varlık, evde yapılan ibadette en önemli yer tutan *Vesta*, yani ocak ilâhesidir. Roma şehrinin ve bu suretle de bütün memleketin ocak ve merkezini teşkil eden *Vesta* mabedinde, evvelâ dört, sonra altı, daha sonra da yedi kadın kâhin tarafından hizmet edilmiştir. Bu hatunlar, rahibeler nevinden, daima iffetlerini muhafaza etmekle mukellef olup aksi takdirde şehrin ve milletin emniyetini tehdit eder gibi sayılıp idam edilmişlerdi. Resmi âyînlerde özel

vazifeleri vardı; kendilerine derin bir saygı gösterilirdi.

Her yerin iyi bir himaye edici perisi, bir *Lar*'ı vardı. Malhene (lat. *penas*) bağlı olduklarından, *Penat*'lar diye isimlendirilen ev perilerine, hususi ibadetin en büyük kısmı tevccüh etmiştir. Her insanın da özel bir hayat verici, koruyucu perisi mevcuttur ki, erkeklerde bu perinin adı *genius*, kadınlarda *Juno* idi. Bu, eski animist dinin kalıntıları olsa gerektir: *genius* hayat ile alâkadar olan ruh prensipinin bir teşahhüsüdür.

En eski zamanlarda mabetler bina edilmemekle beraber, merasim komplike ve sert kaidelere tabi idi; bütün din tarihinde, Romalı dininde olduğu kadar titiz talimata hiç rastlamamaktayız; âyinler en ufak teferruata kadar tertiplendirilmişti, duâlar bile en ehemmiyetsiz görünen söz ve hareketlere kadar değiştirilemez bir nizamın altında idiler. Bugünkü Roma kilisesinin gayet sert formül ve talimatında bu fikirlerin aksi görülmektedir.

Esas itibarıyla, kral, kâhinlerin en yücesi idi; isimleri geçen üç büyük ilâha bağlı olan üç *flamen* (yani Jupiter'in kâhini *flamen dialis*, sonra *flamen martialis*, *flamen kvirinalis*) saygı ve hürmete layık olmakla beraber aynı zamanda pek güç ve hayatın hemen bütün taraflarını ihata eden tabu - kaidelerine riayet etmek zorunda idiler; billhassa *flamen dialis*'in hattı hareketi hakkındaki emirler çok komplike idi.

Bu büyük ilâhların yanında başka küçük ilâh ve perilere layık olan ibadeti icra eden kâhin zümreleri vazifelerini görmüşlerdir; çoban ilâh olan *Favnuş*'a merbut zümre, *Luperci* idiler. Mühim bir rol oynayan başka bir cemiyet, ilâhların isteklerini kuşların uçuşuna bakarak tâyin eden *Augur*'lar idiler; eski Babil'de görülen ve billhassa İtalya'nın aslî sekencesi sayılan Etrüsk'lerde cari olan ciğer falına bakış, Roma'da tevarüs edilen usullere göre işlenilmiştir. Merasimin hazırlanmasına ve icra edilmesine bakmak, *Pontifeks* denilen kâhinlerin vazifesi idi; onların başı, *pontifex maximus* unvanı-

nı taşıyan bir zattı. Bu tabir, Hristiyanlığa da, papanın bir unvanı olarak sirayet etmiştir.

Tarkvin'li devrinden itibaren, Roma dininin muhiti genişlemeye başlamıştır. *Jupiter optimus maximus*, yani en iyi, en yüksek *Jupiter*'in şerefine Roma hisarında vuku bulan âyînlerin ehemmiyeti artmış, bu ilâh da, bir dereceye kadar fatih ve muzaffer Roma devletinin ilâhî teşahlüsü sayılmıştır. O zaman, Roma'nın ilk devrinde bile mevcut olan Etrüsk tesiri ve Yunanistan'ın, bir az kuru olan Roma dinini canlandırılan ruhanî kuvvetinin bıraktığı izleri göze çarpmaktadır.

Napoli civarında bulunan Kumae isimli, *Apollo*'ya mahsus bir mukaddes yerden M.Ö. 520 senesinde *sibylla menşe'li kitaplar* Roma'ya getirtilmişti. Bunlar, fal sanatına alâkalı yazılardır ki, onlar sayesinde fal sanatı da Roma'nın milî âyînlerine girmiş, onlardaki teşviklerle Yunan, sonra da şark dinlerine ait mefhumlar ve muhtelif Romanın dinî tasavvurlarına sızmıştır. *Sibylla*'lar ise, Hristiyan ilâhiyat ve sanatlarında Tanrının sözlerini en eski zamanlardan beri bildiren ârif kadınlar olarak tasavvur edilip Lâtince Hristiyan ilâhilerinde bile bir yer almışlardır.

O zamana kadar, *plebey*ler yani basit halk, avam, merasime iştirak edememiştir. Bu hakka malik olduktan sonra, Yunanistan'dan gelen ilâhları seve seve kabul edip onlara ibadet etmeye yardım etmişlerdir. İlâhlarla birlikte Yunan esatir ve ilâhî resim ve heykelleri de Roma'ya gelmiş, müphem Romalı ilâhlara daha şahsî bir şekil vermişlerdir. O zaman, Yunan *Zeus*, Romalı *Jupiter* ile mukayese edilip hemen her Yunan ilâhının bir karşılığı bulunulmuştur. M.Ö. 217 senesinde Yunan din sisteminde toplanan 12 ilâha (6 çift, bak. s. 45) tamamen Roma'da vatandaş hakları verilmiştir. Bu birleşme, ta eski zamanlardan beri mukaddes kanunlarda tespit edilen "yerli" ile "idhal edilen" ilâhlar arasındaki ayrılığı bertaraf etmiştir. Bu hareketten 13 sene sonra, *Sibylla* menşeli falın sözlerine uyarak Anadolu ana ilâhesi

Kybele'nin taş heykeli, bütün düşmanları memleketten kovsun diye Roma'ya getirilmiştir. Asyalı dinler Roma'ya akın etmeye başlamışlardır. Neticede aslî halk dini ayrılmış, felsefe ve billhassa Stoa felsefesi, âlim ve bilginler tarafından eski dinin yerine konulmuştur. Öbür taraftan, halkta hüküm süren bâtil itikad, kendini binbir renkte göstermiş, münecimler (*kalde*'ler, yani eski Babil'den gelen ve oradaki astrolojiden ilham alan kimseler) ile sihribazlar arttıkça avamı büyü ve hurafeleriyle aldatmakla çalışmışlardır.

İmparatorlar zamanında, eski âyînlerin yenilendiği görülmektedir. *Ogüst*, klâsik devre ait merasimi yine canlandırmakla uğraşmıştır. Halbuki o zamanın en enteresan dinî olayı, imparator şerefine yapılan âyînlerdir. Esas itibarıyla bu perestiş, saltanat süren imparatorun *genius*'u ile ilâh mertebesine yükseltile seleflerine ait idi; ama, *Diokletian*'ın devrinde, henüz yaşamakta olan imparator ilâhlığa nakledilmiştir. Mamaafih *Ogüst*'ün gördüğü saygıyı, başka bir imparator görmemiştir. Bu merasim, Roma devletinde birleştirilmiş ayrı ülke ve milletlerin birlik duygusunu kuvvetlendirmiştir: Hükümdara hürmet etmek ve tapınmak, devletin getirdiği saadeti şükran ve memnuniyetle takdir etmek demektir. Yahudiler, bu merasime iştirak etmeye mecbur değillerdi; o âyîn, Roma devletinde mevcut olan sayısız başka dinlerin hepsinde –yeni gelişen Hristiyanlık müstesna– makbuldü.

Bütün dinî tasavvurlarda, o zaman küllî bir bakış peyda olmuştur: Romalı şehirdaşın eski zamanlarda yabancı ilâhlardan nefret edip çekinmesine rağmen, hafidlerince o esrarengiz varlıklar Roma'da tanınmış ilâhların kopyalarından başka birşey sanılmamıştır: Her yabancı milletin en yüce ilâhı bir surette bir *Jupiter*, her harp ilâhı birer *Mars* olarak telâkki edilmiştir. (*interpretatio romana*).

ROMA DEVLETİNDE DİNLERİN KARIŞMASI.

M.Ö. 204 senesinde, Asyalı ana ilâhe *Kybele*'nin Roma'ya getirilmesi ile şarklı dinler oraya yani garp memleketlerine girmeye başlamıştır. Vatanı Anadolu olan bu ilâhenin valışî ve garip merasimin en önemlisi, ilkbaharda vaki olan büyük bayramdı ki, kâhin namzedleri orada –esatire göre *Kybele*'nin maşuku olan *Attis*'in yaptığı gibi– ilâhe şerefine kendilerini hadım ederlerdi.

Bu dinî tasavvurların Asya'dan gelmelerine karşılık, Mısır'dan da *İsis* ile *Serapis*'e ibadet âdeti Roma'ya gelmiştir. *Serapis* burada, eski Mısır'da *İsis*'in kocası olan *Osiris*'in yerine geçmiştir. Bu ilâhlara tapan cemiyetin, sık bir kurum halinde organize edilen kâhinleri her gün müessir âyînler icra etmişlerdir. Roma'lıların çoğu esrarengiz takdis ve açılış töreni vasıtasıyla *İsis*'in sırrına, ilân ettiği ölümsüzlüğe iştirak etmekle uğraşmışlar, insanın dinî duygu ve ihtiyaçlarını tatmin eden, resimlerde çok defa *Horus* çocuğunu kucağına tutar halde tasvir edilen bu ilâhe, Roma kadınlarının da dikkat ve sevgisini celbetmeye başlamıştır.

M.Ö. 1. asırdan beri Romalılar ve bilhassa askerler, İranlılarla cari olan savaşlar sebebiyle İran menşeli *Mitra* perestliğini görüp benimsemişlerdir. Bu din, eski safiyetini muhafaza etmeyip Babilli yıldız ibadetiyle yeni bir kül haline gelmekle beraber, Romalı ordunun pek beğendiği bir dünya görüşünü bildirmiştir. *Mitra*'ya inanış zaten İran'da da, bilhassa şimalî - garbîde oturan kabilelerin cömertlerinde mühim bir yer tutmuş, daima muhriplerin dinî olmuştur. Romalı askerlerle beraber memleketin ta şimal ve garb sınırlarına kadar intişar eden bu dinin mukaddes yerlerinin hâlâ Almanya ve Fransa'da kalıntıları mevcuttur. Hemen bütün Roma devletine yayılan bu din, yeni gelen Hristiyanlığın en kuvvetli murakıbı idi. *Mitra* âyînleri, yeraltı mahzenlerinde veya dağlardaki mağaralarda icra edilmiştir; böyle bir makamda yüzden fazla insan yer almıştır. Misterlere giren namzed, seneler boyunca birkaç dereceden geçip muhtelif mertebelere terfi edilebilmiştir; halbuki 7'nci, yani en yüksek, mertebe yalnız kâhinlere mahsus kalmıştır.

Mitra, esatire göre insanlara yardım etmek maksadıyla mitik boğayı öldürdüğü, mütemadiyen mücadelelerde bulunduğu gibi, insan da, nefsanî heveslerini bastırıp kalbini temizlemeye çalışmalıdır. Bu dinde en çok istenilen faziletlerin, cesaret, itaat, açığızluluk olmasından ve kendine mensup olanların ahlâkını kuvvetlendirmesi dolayısıyla askerlere uygun gelmiştir. *Mitra* dini, güneş ibadetine de bağlanmıştır; *Mitra* esas itibarıyla bir güneş ilâhıdır. Onun şerefine icra edilen âyînlerin son cümlesi şudur:

Lebbeyk ya Rab, suların sultanı, lebbeyk, arzın kurucusu, labbeyk, ruhun hükümdarı. Ya Rab, yeniden doğmuş, kendimi yükselterek vefat eder, yükseltmiş ölürüm. Hayatı tevhit eden doğumdan peyda olup yok olmaya eriyerek gidiyorum, senin kurduğun, senin tertiplediğin, senin yarattığın ilâhî sırta uyarak yolumdan yürüyorum.

Roma'ya gelen Suriyeli çiftçilerle tacirlere gelince kendi ilâhlarını beraber getirmişlerdir. Hımıslı bir âileye mensup olan imparator *Heliogabal*, şehrinin yerli ilâhını *Solinvictus*

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

Elagabal (yani: yenilmez güneş Elagabal) isim ile memleketin en yüce ilâhının yerine yükseltmek istediye de, muvaffak olamadı. Bununla beraber, çok defa *Mitra* dini ile karışan “yenilmez güneş” in tesiri, İmparatorlar devrinin sonunda pek genişledi. O asırlarda gelişen sinkretistik din tasavvurunda, güneş bir merkez teşkil etmiştir; yenilmez güneşin yeniden doğduğu gün, (25 Aralık) hâlâ Hristiyanlıkta İsâ'nın doğum günü olarak telâkki edilmiştir; en eski Hristiyan resimlerinden birinde, İsâ, bu güneşin nişanlarını taşır gibi temsil edilmiştir.

Şarktan Roma'ya gelen bütün dinlerin, merasime mütealilik birer lejandı var ki müessir muhteviyatı (ekseriya bir ilâhın ölüp tekrar hayata kavuşması) müminlerin kalplerine dokunmuş ta derin bir iç tecrübe husule getirebilmiştir. Bu lejandlar, merasimde temsil edilmişlerdir. Âyînlere iştirak edecek namzet, esrara vâkıf olup ilâhî mukaddesata bile iştirak ederek ilâhın geçirdiklerini de geçirmek suretiyle –yani, ilâhla beraber ölüp yeni bir hayata uyanmak suretiyle– öbür dünyada da uğurlu bir kısmet kazanacağı hakkında kuvvetli bir ümit beslemiştir. İnsandan istedikleri kurban, ri-yazet ve sâire bu şark dinlerinde kolay değildi; dindar, her şeyi, her dünyevî lezzeti feda etmeye hazır olmalıydı. Mukaddes yemekler de, takdis edilenler arasında ayrılamaz bir rabita kurmuşlar. Eski zamanlarda insanlar, kendi milletinin dini vasıtasıyla birbirine merbut bulunmalarına rağmen, şimdi ferdin kurtuluşu insanların ilgilerini celb etmiş ve takdis edilenlerin, millî olmayan, özel kanunlarına nazaran yaşayan cemiyetlerde birleşmeleri, millî cemaatların yerine geçmiştir.

G. WISSOWA, Religion und Kultus der Römer. 1912. _ F. ALTHEİM, Römische Religionsgeschichte, 1931 - 1933. _ C. CLEMEN, Die Religion der Etrusker, 1936. _ F. CUMONT, Les religions orientales dans la paganisme romain. 1909. _ R. REITZENSTEİN, Poimandres, 1904. _ J. LEİPOLDT, Sterbende und auferstehende Götter, 1923. _ R. REITZENSTEİN, Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen, 1927. _ H. LEİSEGANG, Die Cnosis, _ H. PREISKER, Neutestamentliche Zeitgeschichte, 1937.

JERMENLER

İptidai kültürlerin hepsinde, insan ferdî bir şahıs olarak değil, yalnız bütün soyun bir parçası, âilesinin külliyyetini şahıslandıran bir varlık şeklinde hareket etmektedir. Soyun üyelerini birbirlerine bağlayan tesanüt, eski Jermenlerde kendini geniş mikyasta göstermiştir. Akraları birleştiren, bütün âileye şâmil bir hayat kuvveti, müşterek bir “*uğur*” müşterek bir *teretür* tir. Âlemin bu suretle bir tek varlık muhtaçtır. İnsaf ve adaletle saltanat sürececek hükümdarların *uğurlarına* gelince, onların gayet kuvvetli olması lazımdır.

İnsan, işini nerede işlerse, orada iyi mıntıka vardır; fakat insanın henüz gidemediği çöl, orman ve kıraç yerlerse, dev ve cinlerin vatanlarıdır. Halbuki şu tükenmez faaliyet insanı felâket ve ölümden kurtaramaz; maamafih, Jermen, başına gelene inkiyat etmeden inat ve cesaretle ona karşı durup ölüme kadar istediği gibi hareket etmeye çalışmıştır. Böyle bir dinde, coşkunluğa, heyecana yer yoktur; başka milletlerin insanlarını son derecede ilgilendiren, onları ruhunun derinliklerine kadar sarsan meseleler, burada bulunmazdı: İztırab hakkında, ıztırabın mânâsı, ıztıraplardan kurtulabilmesi hakkında Jermenlerde hiçbir teolojik sistem kurulmamıştır. Aynı zamanda da, bu millet, başka iptidaî milletler

nev'inden, hiçbir *tabu* kanunu yaratmamıştır; insanlar arasındaki münasebetler bu gibi kanunlara tabi değildir. Hayata bağlı olan her şey şâmil bir küllün bir parçası olarak tasavvur edilmiştir.

Faal *hayat kuvveti* ile şahsî bir ruh arasında o eski zamanlarda Jermenler bir ayrılık kabul etmemişlerdir. *Hayat*, ruha, şahsiyete ait her şeye, elbiselerine, silâhlarına, ziynetine bürünüp kalmaktadır. Bu "*hayat*", Jermen dininin merkezi olarak anlaşılabilir. Kendi mülkünü ya tamamıyla, yahut kısmen yabancı birine tahvil etmek, kendi kuvvetinden bir kısmını hediye etmek demektir; bu sebeple böyle bir hareket pek resmî bir âyîn halinde vakî olmuştur. İnsan, akrabasından olmayan bir dostla kardeşlik bağları tesis edince onu kendi *uğuru*na iştirak ettirmiş olur.

Bizde malûm olan ruh ile beden arasındaki fark ve bu iki prensibin ölümden birbirinden ayrılışı, Jermenlerce meçhuldür. Ölü bile, soy cemiyetinin bir parçası olarak yaşama-ya devam eder gibi tasavvur edilmiştir. Onun, âilesinde doğacak bir çocukta tekrar bu dünyada göze görünen bir şekil almasına inanılmıştır. Bir çocuğa ölü akrabasının aynı ismini veya ismine benzeyen bir adı verilmesi o telâkkiden ileri gelmiştir. Öbür taraftan, bu, çocuğun ancak isim aldıktan sonra soyunun içine doğmuş olmasını ifade etmektedir; isim ona kendi hüviyetini verir. Böyle bir telâkkiye birçok iptidâî milletlerde rastlanmaktadır. Ölümler ise, muayyen zamanlar "yaşayan ölü" şeklinde evlerinin civarlarında dolaşıp insanlara da zarar verebilirler.

Hayat prensibi, evde ve eve mensup nebat ve hayvanlarda da mevcuttur. *Uğur*'un bilhassa ziyetlerle silâhlara bağlı olduğunu söyleyen rivayetler vardır. Evin kendisi, bilhassa kapısı ve ev sahibinin oturduğu yer, kuvvetle doludur. Jermen dininde kadınlara gösterilen hürmet ve saygı, bir yönden, *uğur* ve kuvvetle dolu evle sıkı münasebetlerinden, öbür yönden de tabîat üstü varlıklarla olan alâkalarından ileri gelmiştir. Kadınlar, fala bakmakta ve kâhinlik

yapmakta büyük bir rol oynamışlardır.

Soya mahsus birkaç mukaddes yer, evin dışında bir çeşme ile bir mukaddes ağacı (ekseriye bir meşe ağacı) olan bir koru içinde itibar olunmuşlardır. Mabedler oldukça geç, galiba Romalıların tesirleri altında, bina edilmiştir; orada kanlı kurban bayramları yapılmıştır. Halbuki babadan oğula intikal eden bir kâhinlik yoktu. Kâhinler, hususî bir terbiye geçirmek mecburiyetinde değillerdi; komplike âyînler de mevcut değildi. Âilenin reisi kurbanlarını istediği gibi takdim edebilirdi; çünkü kâhinlere mahsus bir esrarengiz marifet yoktu. Şimal memleketlerinde, evlerde yapılan bayramlar, hayatın en mühim zamanları idi; o merasim, onlara iştirak edenlerin *uğurlarını* hususî yemekler yemek ve şarap içmek suretiyle tazeleştirip gelecek için kuvvetlendirmek maksadıyla icra edilirdi. Bunun için de her önemli hâdiseye, her mühim işe yalnız böyle bir bayram yapıldıktan sonra başlanırdı. Bu hususî bayramların başka güneşle ve senenin gidişiyle alâkalı olarak (kış başlangıcında, kışın ortasında, yaz başlangıcında) üç büyük tören yapılırdı.

İlâhlar insanlardan yücedir. Onlar, aynı zamanda hem şahsiyetler, hem de şahsî olmayan kuvvetlerdir. İnsanlara en yakın olanları *fylgjur*, yani "takip edenler", insanlara tâbi olan perilerdir. Her âile, her soy kendi ilâhını bir akraba şeklinde görmüştür; ilâh, tam insan gibi, kuvvetini kurban ve bayramlar vasıtasıyla arttırmak zorunda olan bir varlık sanılmıştır. Hakîki aşiret ilâhlarının hemen hiç bulunmadığını söyleyebiliriz; hususî bir gök ilâhı, yahut da yıldız ilâhlarına eski Jermenlerde rastlanmamaktadır. Fakat, 9. asırdan itibaren mitik efsanelerden bazı örneklerin mevcut olduğu için Jermen ilâhların şahsiyetlerini pek vazıh bir şekilde görememekteyiz.

Vikinglerin en eski zamanlarında, asîl çiftçi soylarının müşterek ilâhı *Tor* meydana gelmiştir. *Tor*, insanların dünyasının koruyucusu, devlerle savaşan, kuvvetli, iri bir ilâhtır. Kocaman devlerle mücadele eden, tekin olmayan varlıkları yenen bu muharip ilâh, tekelerin çektikleri bir arabada

gezinip muazzam bir çekiç ile silâhlendirilmiştir. Jerman memleketlerinin en geniş mıntakalarında ona tapınılmış olması gayet muhtemeldir; çünkü Jerman dillerinin hemen hepsinde perşembe gününün ismi, bu ilâha bağlıdır (*Donnerstag, thursday*).

Asıl muhariplerin ilâhı ise, *Odin (Wodan)* dır. Oturduğu yer, göklerde bulunan *Valhal* adlı bir hisardır. Hizmetçileri olan *Valkür*ler, kuvvetli muharip kızlar, savaşlarda şehit olanları oraya getirirler; o hisarla her gün akşama kadar harple meşgul olduktan sonra geceleyin istirahat ederler. Ağaçlara asılan harp esirleri ve millet düşmanları da *Odin*'in malıdırlar. Bu ilâh dehşet saçan ve havalardan, sekiz ayaklı bir ata binerek geçen, âvâre bir kahraman olmakla beraber hikmetin de sahibi, şiir sanatının mucidi, odun veya taşlara kazılan sihirli harflerin (*runa*) üstadıdır. Ölülerin ilâhı sıfatıyla kış gecelerinde arkadaşlarıyla beraber bulutlarda dört nala at koşturup dünyayı gezer; kendisi de –belki Hristiyanlık tesirlerini belirten bir rivayete göre– 9 gün yeraltı ülkesinde bir ağacın dalında asılı kalıp orada hikmeti öğrenmiştir. Bir tek gözü vardır; omuzlarında iki karga oturur. *Odin*, Viking'lerin zamanında en çok sevilen ilâh idi; cesur ve atılgan muharip ve denizcilerin ülkülerini temsil eder ve bunun için de, biraz kaba saba olan *Tor*'dan üstün gibi görülmüştür. Ona yöneltilen ibadetin cenuptan gelip bilhassa Norveç'te yayılmış olduğunu istidlâl edebiliriz; İzlanda'da o ilâh bilinmiyor. *Odin*'in zevcesi, *Frig* denilen bir ilâhedir.

Zafer bahşeden *Tyr* veya *Ziu* isimli bir ilâha dâir malûmatımız eksiktir; mitlerde, tek bir eli olduğu söylenir; dünyayı korkutan Fenris kurdu ile mücadele ederken bir elini kaybetmiştir. Onun şerefine kılıç rakısları icra edilmiştir. Onun mukaddes günü salıdır (*Dienstag, Tuesday*).

Odin, *Tor* ve onlarla ilgili ilâhlar *Ase*'ler ismiyle birleştirilmiştir. Çiftlikle meşgul bir aşiretin ilâhları, selâmet, verimlilik ve bereketli bir sene getiren *Freyr* ve *Nyörd* isimli varlıklar, *Vanlar* adıyla meşhurdur; onlarla *Ase*'ler arasında es-

ki efsanelere göre –bir muharebe vaki vukua gelmiştir ki neticesinde, iki düşman taraf birleşmiştir. Jermenlerin muhtelif aşiretleri arasında çıkan muharebeler ve onların neticesinde vaki olan “ilâh birleşmesi” mitoloji’de bu suretle anlatılmıştır. *Freyr*’in mukaddes hayvanı, erkek domuz idi. O ilâh şerefine yapılan törenlerin merkezi, şimal memleketlerin en muazzam merasim yeri Uppsala şehrî idi, orada icra edilen âyînler, *Freyr*’in işlerini anlatan destanlar gibi, oldukça şehevî bir karakter taşırdı, hattâ insan kurban etmeye kadar bile varırdı.

Küçük ilâhlar arasında Loki’nin hususî bir mevkiî vardır: O, aslen dev olmakla beraber ezelde *Odin* ile kankardeşliği ettikten sonra ilâhlar arasına katılmıştır; halbuki mahiyeti, hilekâr ve desso olmasından da bellidir.

M.S. 13. asırda, İzlanda’da eski esatîr *Edda* adlı şiir koleksiyonlarında toplanmıştır. İki ayrı *Edda* vardır ki en meşhuru, *Snorri Edda* ismiyle anılan ve eski mitolojinin muhtelif noktalarına temas eder bir eserdir; *Şiir Edda*’sı ise, birkaç Jermen ilâhisini ihtiva etmektedir. İzlanda’da toplanan halk efsanelerden –*Saga*’lardan– Jermen dininin anahatlarını da anlamak mümkündür. Halbuki bütün bu eserlerin telif tarihleri oldukça geç olduğu için, içlerindeki hikâyelerde Hristiyan tesirlerin ne miktarda mevcut bulunduğunu bilemiyoruz. *Saga*’lar şimal memleketlerinde yaşayan kahramanların geçirdikleri maceraları anlatan, özel bir şairane üslûpta yazılan hikâyeler, o zamanın dinî ve günlük hayatının hususiyetlerini aydınlatmaya yardım edebilir. *Edda*’daki efsaneler harhalde –aşlına nazaran– bir takım değiştirmelere uğramıştır; onlarda tamamen bir sistemde tertiplendirilmiştir. Dünyanın gidişi, büyük bir dram halindeki, tabiat üstü varlıkların birbirlerine karşı duydukları dostluk veya kin duyguları hakkında rivayetler vardır. Bütün bu hâdiseler büyük bir sistemde tertiplendirilmiştir. Dünyanın gidişi, büyük bir dram halinde de görülmüştür; bu dramın en feci, en de müessir vakası, *Balder* adlı aydın, genç ilâhın yarım ilâh

Lok'nin hainliği neticesinde öldürülmesidir. Dünyanın sonu bir "ilahlar ufulü" (*ragnarök*) olacak ki o zaman bütün dünya ateş ile mahv edildikten sonra yeni bir dünya yaratılacaktır; ilâhlar da öleceklerdir, onlar da kismete tabidirler. (bak R. Wagner'in meşhur operası "*Götterdaemmerung*").

Bu fikirler, en kuvvetli ifadelerini "*Vala'nın vahyi*" (*Völuspá*) isimli, Jermen esatîrini ilk ve son defa olarak bir küllâline getiren, fakat herhalde Hristiyan tesiri altında yazılan B. J. bir şiirde bulmuştur.

K. HILM. Altgermanische Religionsgeschichte, 1910, 1937, 1954, - J. DEVRİES, Altgermanische Religionsgeschichte, 1935-1937. V. GRENBECHE, Kultur and Religion der Germanen, 1937/38. - H. SCHNEIDER, Die Götter der Germanen, 1938. - W. BAETKE, Art und Glaube der Germanen, 1938.

KELTLER

Keltler, taş devrinin son zamanlarında oturdukları Orta Avrupa'dan bir taraftan Garbî Avrupa ve İngiltere'ye öbür taraftan Anadolu'ya kadar yayılmışlardır. Bu sahanın pek geniş olmasına rağmen, Kelt dininde birkaç müşterek tasavvur göze çarpmaktadır.

Bilhassa tabîat ilâh ve cinlerine tapınılmıştır. Bu tasavvur galiba yanında bir hayvan bulunan insan şeklinde tasvir edilen ilâhların aslı olsa gerektir. Bu gibi ilâhlardan, *ayn* ve *kaz ilâbeler*ini zikretmekle iktifa ederiz. Muhtelif memleketlerde ayrı isimlerle gördüğümüz ilâhların çoğu, fonksiyon bakımından birbirine çok benzemişler, faaliyetlerinde bir ayrılık göstermemişlerdir. Tabiat ve verimlilikte alâkalı olan ilâhe gruplarına bilhassa kadınlar tarafından tapınılmış olması pek muhtemeldir; Kelt dininde büyük bir rol oynayan bu grupların en mühimi, resimlerine sık rastlanan *Matres*, yahut *Maternae*, yani "anneler" üçlüğüdür.

Keltlerde, ilâhların muayyen bir ilâh ülkesi yoktur; tepelerde, adalarda veya korularda oturur gibi telâkki edilmişlerdir. Keltlerin en mukaddes yeri, içinde âyînler yapılan kuru idi; mabet binaları ise, herhalde yalnız Romalıların tesiri altında inkişaf etmiştir. En mukaddes ağaç, meşe ağacı

idi. Irmaklarla çeşmeler ilâhelerle canlandırılmıştır.

Âyînler pek vahşîce idi; Romalı müellifler, Keltlerin, ilâhlarına barıştırma ve şükran kurbanlarında kaç insan öldürdüklerinden dehşet ve korku ile bahsetmektedirler. Bu kurban âyînleri, dinin merkezi olduklarından, bir insanı onlara iştirak etmekten men'etmek, kendisini en ağır cezaya maruz bırakmak demektir. Âyînleri icra eden kâhinler, teberru ve falcılık eden *Druid*'ler idiler; bunlar "ilâhların lisanıyla konuşup" âyîn, kehanet gibi dinî usullere vâkıf oldukları için hayatın bütün taraflarında, siyasette bile, büyük bir tesir ve nüfuzu haiz olmuşlardır. En asîl âilelerin âzaları, kadınlar dahil olmak üzere, *Druid*liği öğrenmişlerdir. Bu kâhinlerin hususî bir teşekkülünün mevcut olması muhtemeldir.

Klâsik devrinin müelliflerine inanırsak, *Druid*lerin felsefe sahasında derin bilgileri vardı.

Kelt dininde en tipik tasavvur, insanın ölümsüzlüğüne dair pek kuvvetli bir inanıştır; zanlarınca, ölü gelecek hayatında bu dünyevî ömre benzeyen, daha mesut ve bahtiyar bir halde yaşayacaktır, bunun içindir ki, ölü, kendisine ait eşya ile ve hattâ akrabası ile beraber gömülmüştür.

MAC CULLOCH, The Religion of the Ancient Celts, 1911. _ W. KRAUSE, Die Kelten, 1929.

ESKİ İRAN DİNİ

Eski zamanlarda Hindistan ile İran arasındaki münasebetler hem ırk, hem de dil bakımından gayet sıkı olmakla beraber bu iki memleketteki dinî inkişafta şaşılacak bir fark göze çarpmaktadır. Hint dininin Veda'larda görünen şeklinde bulunan ilâh isimleri, *Zerdüşt* tesiriyle İran'da peyda olan dinde bir rol oynayan ilâhî varlıklarda da mevcuttur ama bazen aynı kelime ile isimlendirilen tabîat üstü mahlûkat bu iki mıntıkada birbirine zıt bir surette gelişmiştir: mesela İran'da Yüce Tanrının ismi olan *Abura* kelimesi, Veda'larda *Asura*'ya tahavvül edip kötü cinlerden bir zümrenin adıdır. Bilâkis, İran dininde yalan ilâhları olan dev'ler, Hindistan'da Deva isimli iyi ilâhlardır.

Halbuki İran'da *Zerdüşt*ten evvel ve Zoroastrismin yanında yaşayan dinin bazı hususiyetleri, ancak, Hindistan'da bulunan tasavvurlarla karşılaştırıldıktan sonra anlaşılmalıdır; birçok mitlerin mânâsını bundan başka vasıtalarla kavrayamıyoruz.

*Zerdüşt*ün faaliyetinin ne zaman vuku bulduğunu kat'i olarak tespit etmek mümkün değildir; bazı kayıtlardan kendisinin M.Ö 6. asırdan evvel ortaya çıkmış olduğunu istidlâl edebiliriz; bazı âlimlerce M.Ö. 569 senesinde doğmuştur.

G. Widengren'in son makalelerine nazaran, bu *zend* metinleri İran'ın şimalî - garbî köşesinde, Ermenistan'da yaşayan dindarların an'anelerini aksettirmektedir. Bu dindarların eski *Mitra* dinine yakın oldukları için *zend* denilen bu ilave ve şerhlerle klâsik *Zerdüşt* ananesine muhalif olan fikirler bile resmi din kitaplarına ve bütün teolojik fikirlerine sızmıştır. Bu inkişafın tafsilâtı şimdiye kadar incelenmemiştir.

Zend kelimesi ise, İslam tarihi için *zendîk* tabirinin aslı olduğu için alâkabalış olsa gerektir. İran'da, Avesta'ya ortodoks olmayan bir şerh yazanlara bazen *zindîk* denildiği gibi, İslâmiyette de bu tabir esas itibariyle sünnî geleneğe muhalif olan kişiler için kullanılmıştır.

Avesta, hem dine, hem şeriat ve akidelere ait metinleri ihtiva etmektedir. Bu metinlerin en önemli kısmı, dinî merasim sırası hakkındaki kolleksiyondur:

Resmî âyinlere ait parçalardan ibaret olan *Yasna*. Onun 28'inci, 34'üncü, 43'üncü, 51'inci ve 53'üncü babları, *Gatha* ismini taşıyan, *Zerdüşt* ile muhitinin ilâhilerini ihtiva etmektedir. Bu şiirler, Farsçanın pek eski bir lehçesinde, aynı zamanda da gayet sanatkârane ve anlaşılması zor bir üslûpla yazılmıştır; şimdiye kadar garp dillerinde bütün müşkilâtı halleden bir tercüme yapılamamıştır.

Yasna'nın 35'inci babından 41'inci babına kadar, *Zerdüşt*'ün cemaatının, *Yedi kısımlı Yasna* adını taşıyan en eski vesikasını teşkil etmektedir. *Avesta*'nın ikinci mühim kısmı, "*Küçük Avesta*" ve küçük merasim ve gündelik ibadetin sırası hakkında talimat veren Yaşt'lardır.

Bütün bu metinlerin birbirinden ayrı lisan derecelerine ait olduğundan, onların da muhtelif zaman ve mekânlarda husule geldiklerini söyleyebiliriz.

Zerdüşt'ün doktrininin zayıf bir tesirini *Gatha*'larda görmekteyiz. En yüksek Rab, *Abura Mazda*'dır (bu iki kelimenin birbirinden ayrılması, yahut yerlerinin değiştirilmesi mümkündür.) Ahura, âlim-i kül, dünya nizamının plânını hazırlayan, hayat veren hâkimdir; o kat'iyen aldatılmaz.

Onun vatani, büyük İsveç müsteşriki *H. S. Nyberg*'in kıymetli araştırmalarına göre Hvarizm ve Mâveraünnehir'de hayvan yetiştiren bir kabilenin ülkesi idi. Oraya akın eden, memleketinin civarında yayılmış olan *Mitra* dinine mensup olanlarla münakaşalarda bulunduğundan dolayı, *Zerdüş*'ün Sirderya mıntikasında oturan bir aşiretin ülkesine gidip orada da davalarını, dinî tasavvurlarını bildirmekle oranın *Viş-taspa* adlı hükümdarını kendine celbetmeye muvaffak olmuş bulunması gayet muhtemeldir. Maamafih birçok dinlerde gördüğümüz veçhile, *Zerdüş*'ün de ilân ettiği fikirler git-tikçe biraz değiştirip komşu dinlerden gelen ilâhları –eski düşmanı olan *Mitra*'yı bile –bazı tadillerden sonra benimseyerek onlara kendi dinî sisteminde yer vermiştir. *Zerdüş*'ün ölümünü takiben, bildirdiği din evvelâ yakın çevrelerde, oradan garba, yani tâ İran'a yayılmıştır. Orada memleketin resmî dini olmuştur. Halbuki bu dinin hayatî kudretleri, artıkça sonsuz talimat, merasim ve emirler ummanında hemen boğulmuştur. Müslümanların 7. asrın ortasında İran'ı fethetmelerinden sonra eski *mugan*ların dini oradan kaybolup ancak ekseriyette Bombay'da oturan parsilerin küçük bir zümresinde yaşamaya devam etmektedir. Şu kadar var ki onun bir in'ikasını İslâm şiiirinin aynasında görmekteyiz: hem Acem şairleri *deyr-i mugan* ile *pir-i mugan* müteadit beyitlerde methetmişlerdir hem de Türk divan edebiyatı şairleri *mugpeç*leri, *mugan pîr*lerini birçok gazellerinde övmüşlerdir.

Zoroastrism'in –yani *Zerdüş*'e ait dinin– şifahî bir gele-
nekte rivayet edilen esaslı mukaddes kitaplarının bir kıs-
mından fazlası bize gelmemiştir. Şimalî - garbî İran'da kul-
lanılan bir lehçede telif edilen bu metinler, muhtelif zaman-
lara ait olmakla beraber hepsi *Avesta*'da toplanmıştır. Mu-
kaddes metinlerin iki üç nüshasından fazla kopyalar mev-
cut değildi. Bunun yanında *zend* ismiyle meşhur olan bir
dinî edebiyatı vardı. Şimdiye kadar bu *zend*, *Avesta*'ya peh-
levî (yani orta-farisi) dilinde yapılan şerhler olarak kabul
edilmiştir; fakat en yeni tetkiklere ve bilhassa İsveç bilgini

Ona yakın olan ilâhî varlıklar, *Ameşa Spenta* (mukaddes, ölümsüz) adlı, faal, işleyen kuvvetler vardır ki, reisleri olan *Abura Mazda* ile bir yedilik şeklinde birleşirler. Altı *Ameşa Spenta*, hem *Abura Mazda*'dan çıkan müstakil ilâhlar, hem de O'nun zatının muhtelif taraflarıdır; isimleri, pek abstrait faziletlere ima etmektedir: Onlarda mesela *Aşa Vahišta*, yani "en iyi dindarlık", "doğru nizam" adlı bir varlık dikkatimizi celbetmektedir; o, *Abura Mazda*'ya mahsus bir kuvvettir: Hint dininde ona benzer, "nizam, tanzim edici" isimli (ve lisan bakımından aynı kelime olan) prensip, dünyanın gidişini idare eden *Varuna*'ya ortak olmaktadır. Fransız âlimi *Dumezil*, *Aşa*'nın yalnız eski indojermen *Varuna*'nın bir süblimasyonu olduğunu ispat etmiştir.

Bizde henüz bilinmeyen sebebi birkaç bilgininin kendi görüşlerine göre aydınlatmaya çalıştıkları bir bulran, *Zerdüş*tü, kendi fikirlerini geliştirmeye sevk etmiştir. "*Buga hakkındaki Gatha*" da, memlekete dıştan gelen, ayırt edici işareti boğa kurbanları olan yeni bir dinden korkan boğa, ilâhlara niyaz etmektedir; *Abura Mazda*, merhamet ve kuvvetini gösterip yalvaran hayvanı *Zerdüş*tün himayesi altına koymaktadır. Bu hâdise –yani *Zerdüş*tün bu hususta gördüğü vizyon–, kendisine karşı *Abura Mazda*'nın faaliyetini açıkça göstermiştir; şimdiden, O'nu, mütemadiyen kötülük kuvvetleri ile savaşan iyi prensip olarak tanımıştır.

Görüp duyduklarını beyan etmek maksadıyla, *Yasna*'nın 43'üncü babında, tekrar tekrar "Senin faaliyetine şahit oldum" denilmektedir. Yüce Tanrının eli her şeyde belli olur; insana doğru yolu, doğru nizamı öğretir. O babda ve daha başka yerlerde anlatılan, *Zerdüş*t ile kendi ilahı arasındaki konuşma, ilâha istediklerini soran şamanların tâ eski zamanlarda kullandıkları tekniğe pek benziyor. Yani *Zerdüş*tün hareket hattı, *Eski Abdin*, Rabbin sözünden mağlûp olan peygamberlerin tavrından pek farklıdır; *Zerdüş*t daha iptidai bir kültüre bağlıdır. Maamafih bu fark, İran peygamberinin muazzam ehemmiyetini küçültmemektedir; bilâkis,

bu adam, din tarihinde o zamana kadar hâkim olan tasavvurlara son derece önemli bir unsur katmıştır. Bu tasavvur, dünyanın muayyen bir nihayeti olması, bir nevi kıyametin kopmasıdır.

Ezelden beri dünyaya hükmetmek için gece gündüz muharebe eden iyi prensip (*Abura Mazda, Ormuzd*) ile kötü prensip (*Angra mainyu, Abriman*) arasındaki gerginlik dünyanın sonuna kadar devam edecektir. Dünyanın sonu, *Abura Mazda*'nın, saltanatı artık tesis edeceği gün olacaktır. O gün, erimiş demirden ırmak dünyanın üzerine dökülecek, müminlere ılık süt kadar hoş görünen bu dehşet verici nehir, kötülerini yakıp mahvedecektir. İyiler ise, o nehirden geçtikten sonra insaf ve iyilikle parlayan yeni bir dünyada mesut bir hayat süreceklerdir.

Bu gibi tasavvurları ifade eden *Zerdüş*t, İsrail, Hristiyanlık ve İslâm âleminde, dünyanın son zamanlarına ait vahiyler alan resüllerin (*apokaliptik*) ilk örneğidir. Halbuki, bu umumî muhakeme yanında her insan ölümünden sonra Çinvat köprüsünden geçmek suretiyle hususî bir imtihana maruz kalacaktır: iyiler, hayatlarında daima *Abura Mazda*'nın tarafında mücadele edenler, zahmet çekmeden öbür dünyaya vâsıl olacaklar; kötüler ise “durugların evlerinde”. yani yalan cinlerinin oturdukları yerde, hasret çekip yaşayacaklardır. Öbür dünyada, yeni öleni karşılayan zat, insanın semavî, ruhanî numunesi, onun “meleği” dir. Amellerine nazaran bu şahsiyet ya can çekici güzel bir kız, yahut da iğrenç bir varlıktır.

*Zerdüş*t dininin eski mertebelerinde mevcut olan bu fikirler, sonraki ilâhiyatçıların nazariyatında geliştirilmiştir. Yeni dinin taraftarları Turi kabîleleriyle temas ettiklerinden, onların birkaç ilâhı bunların dinî tasavvurlarına sızmıştır, mesela güzel ve kudretli verimlilik ilâhesi, müessir bir toprak ve su perisi olan *Ardvi Sura Anabita* (şimdi Nahit); kunduz kürkleriyle süslenmiş, iri bir kız şeklinde tasavvur edilen bu varlık birçok yerlerde övülmüştür. Göklerde par-

layan nurun, aynı zamanda da ahd-ü vefanın ilâhı olan *Mitra* bile, eski dininin ilâhi varlıklarıyla birleşmiştir. *Zerdüşt* ile taraftarları bu yabancı (veya daha doğrusu: eskiden İran'da tapınılan) ilâha karşı her ne kadar şiddetli davranmış iseler de, komşu kabilelerde sarsılmaz bir mevki olan *Mitra* gittikçe *Abura Mazda*'nın maiyetinde yüksek rütbe elde etmiştir; sonraki teolojik ve mitolojik fikirlerin çoğunu yalnız *Mitra* dininin tesirleri olarak kabul etmek mümkündür. Üçüncü bir misal, dinin kurucusu tarafından kat'i ve sert tabirlerle reddedilen, boğa kurbanlarında içilen, sarhoşluk veren *Haoma* (şarap, bak. Hindistan'da *soma*) bile zaman ilerledikçe Zoroastrizm âyinlerinde kullanılıp *Abura Mazda*'nın bir oğlu olarak vasıflandırılmıştır.

Zikri geçen bu son üç ilâh, *Yazata* denilen, ibadete değer mahlûkatın bir cinsine mensuptur. Bu âilenin en tipik mümessili, mertebesi gittikçe *Ameşa Spenta*'larınkine yükseltelen Sraoşa'dır. Sraoşa bir taraftan insanın ilâhî söyleyip dua okumasını, öbür taraftan da ilâhî dinlemeyi şahıslandıran bir varlıktır; kurban sözlerinin de ilham ve vahyin perisi olduğu için insan ile *Abura Mazda* arasında elçilik yapar. Duaların resmî şekilleri, emredilen tabirleri, billhassa en önemli yer tutan *Abuna Vairya* adlı dua, hep ilâhî şahsiyetler şeklinde tasavvur edilmiştir.

Tabîat üstü iyi mahlûkatın *Fraavaşi* denilen fırkası *Yazata* isimli bu ilâhlardan farklıdır. Onlar, bütün varlıkların, *Ameşa Spentalar* da dahil olmak üzere, semavî örnekleridir: Bir taraftan ölümlerin ruhları, öbür taraftan hayatta olanların doğumdan evvel yaradılan koruyucu perilerdir; iyi ve dindar insanların yanında yalan kuvvetlerine, devlere karşı daima savaşçı dünyanın iyi kısımlarına hareket verirler.

İlâhiyatçılar, *Avesta*'daki müphem imalara dayanarak dünyanın gidişinin 12000 sene devam edeceğini ileri sürmüşlerdir; yara dılıştan 3000 sene sonra, kötü kuvvetler dünyaya akın etmeye başlamışlardır; onların hâkimiyeti yavaş yavaş artmıştır. Üçüncü devirde *Zerdüşt* meydana

çıkıp devlerle merhametsizce muharebe etmektedir. Bu peygamberin sperması bir gölde muhafaza edilir. Dünyanın son devrinde, her bin yılda bir, bu gölde yıkanan birer kız bu spermanın bir kısmından gebe olup dünyayı kurtaran birer kahramanı doğuracaktır. *Saoşyant* ismini taşıyan üçüncü kurtarıcı, artık dünyayı *Abura mazda*'nın yalan kuvvetlerini imha etmek maksadıyla icra edeceği muhake-meye isal edecektir.

Dünya, iki düşman mintakasına bölündüğü için, insan durmadan savaş ve muharebede bulunmalıdır. Bu mücadele-nin bir kısmı, iyi amellerle âyinleri titizce icra etmekle meşgul olmaktır. Dindar kimse, gündelik merasimi yaptı mı devlerin kudretlerini zayıflatmış olur; bütün kuvvetleriyle çalıştı mı, yalan söylemeden, vefa ve iffet içinde yaşadı mı, *Abura Mazda*'nın taraftarları lehine bir zafer kazanmış olur. En önemli emirler, taharet, temizlik hakkındaki talimattır; insanın, kötü prensip tarafına bağlı olan her şeyden uzak kalması şarttır. Hem toprak ile su, hem de ateş hiç bir suretle kirlenmesine maruz kalmamalıdır; ölülerin cesetleri bu unsurlara kat'iyen dokunmamalıdır. Cesedlerin yüksek kulelerde oturtulmasının sebebi budur (sükût kuleleri) Un-surların en kıymetlisi ateştir; ona hürmet göstermek merasimin mihrakıdır. Hususî mabedlerde ona ihtiram edilir; alevlerini kirletmemek için kâhinler eldiven giyip ağızlarını bir mendil ile örterler. Yabancıları, İran dininde en çok ilgilendiren tarafı, bu ateş perestişi idi.

Abura Mazda'nın dünyasına ait mukaddes hayvan ve nebatlar da vardır; sığır bir yana, en mukaddes hayvanlar köpek, tembelleri uykudan uyandıran ve çalışmaya teşvik eden horoz, ondan sonra da su samurudur. Oldukça yeni bir kaynağa nazaran, bir tek su samurunu öldüren adam, ceza olarak 10.000 yılan, 10.000 su yılanı, 10.000 kurbağa, 10.000 yeşil kurbağa, 10.000 kaplumbağa, 10.000 her çeşit çeşit haşaratı öldürmelidir; bu, pek nazarî bir emir olmakla beraber, Ahura Mazda'nın iyi dünyasına mensup olan var-

lıkların kıymetini iyi göstermektedir. Yılanlar, fareler, haşarat ve muzır hayvanatın çoğu kötü prensiple ilgili, bundan dolayı da öldürülmeye layık mahlûkattır; onlar ne kadar çabuk imha edilirse bu Rabbin beğeneceği bir amel sayılmaktadır.

Eski İran'da görülen dualizm ise, bütün tabîatı ihata etmektedir. Maddenin iyi kısımları mevcut olduğu gibi ruhanî dünyada kötülük de vardır. Vücut, kendiliğinden kötü ve pis değildir; bilâkis, o da, *Abura Mazda*'nın emrettiklerini icra etmek suretiyle insanın kurtuluşuna hizmet edebilir. Maddenin esas itibarıyla kötü, ruhun muhakkak iyi olması nevinden bir tasavvur, Zoroastrism'de değil, ancak gnostik ve mistik fikir sistemlerinde peyda olmaktadır.

H. S. NYBERG, Die Religionen des alten İran, Almancası 1938. – G. WİDENGREN, Hochgottglaube im alten İran. – G. WİDENGREN, Zur iranischen Religionsgeschichte, Numen I. II.

MANİKEİZM

Zerdüşt dininde, “iyi” ile “kötü” arasındaki gerginlik varlığın bütün tezahüratına şamil olmasına karşılık, gnostik-teosofik felsefe ve dinlerde bu fikir “ruh” ile “madde” arasında barışmaz bir tezacı telâkkiye inkilâp ettirmiştir. Din tarihinin birkaç devresinde rastlanan bu sistemlerin en mükemmel ve en derin nümunesi, *Manikeizm*'dir. Bu dinin kurucusu M.S. 215 - 276 senelerinde İran'da *Şapur* devletinin hüküm sürdüğü sahada davasını yaymakla meşgul olan *Mani*'dir. Dinini bir müddet Türkistan'da neşrettikten sonra, Zoroastrizm kâhinlerinin tahrikleriyle hapse atılmış ve nihayet hapiste ölmüştür.

Mani'nin dini kısa zaman içinde doğu ve batıya yayılmıştır. Bu dinin başlıca hususiyeti, bildirdiği hikmeti geldiği ülkelerde hâkim olan dinlere uydurmasıdır: Budist bir memleket olan Türkistan'da Budizm'in sembollerini kullandığı gibi, garpta da, Hristiyan akidelere çok uygun gelen fikirler husule getirmiştir. Son yıllarda bir yönden Türkistan ve Çin'in Kansu adlı eyaletindeki araştırmalarda elde edilen Türkçe, Çince ve muhtelif İran lehçelerinde telif edilmiş bulunan yazılar, diğer taraftan da Mısır'da bulunup ilâhîler ve daha başka mühim eserleri ihtiva eden koptik papirüsler

bize, Manikeizm'in o civarlarda aldığı şekli iyice tanıtmaktadır. Şimdiye kadar malûmatımızı, bu dine aleyhtar olan Hristiyan membalardan (bilhassa, gençliğinde 9 sene bu dine sülûk etmiş olan *Augustin*'in eserlerinden) ve yine düşman bir tavır alan Müslüman kaynaklarından almak mecburiyetinde idik.

Mani'nin doktrininde dinin merkezi olarak pek komplike bir kosmoloji, dikkatimizi celbetmektedir. Onu, en kısa ve çok basit bir şekilde tavsif etmek isteyince en mühim noktalarını şöyle sıralayabiliriz: Ezeli bir nur sahasının yanında yine ezelden beri maddî bir saha mevcuttur ki onun kıskaç hükümdarı, o nura saldırıp bir parçasını gasbetmiştir. "Büyük ulûhiyet pederi" ne –yani nuranî sahanın ilâhına– ait olan beş "ev" bu halden korkmuştur. Karanlık aleyhine savaşılabilmek maksadıyla ilâh kendinden çıkan ve "hayatın annesi" adı verilen bir feyiz ile asıl insanı doğurmuştur. Karanlık devlerinin, insanların ilk örneği olan bu ilâhî mahlûku öldürüp yuttuklarından dünyayı yaratmıştır. Bu dünya on gök ile sekiz arzdan ibaret olarak tasavvur edilmektedir.

Mısır'da yazılan bir ilâhi, zikri geçen muharebeyi şöyle anlatmaktadır:

*Halbuki nur ülkesinde birçok melekler vardı ki
Pederin düşmanını mağlûp etmek için kudretleri vardı.
Kendilerinden yüksek olmak isteyen asîleri,
göndereceği kelimesiyle (yani oğlu ile) bastırarak peder,
sürüsünü imha edecek aslanın geldiğini gören bir çoban gibi
Ki hile ile bir tek kuzu feda ederek
Aslanı yakalamak için kuzuyu tuzağa yerleştirir.
Bir tek kuzu feda etmekle bütün sürüsünü kurtarır.
Sonra da, aslanın yaraladığı kuzuya şifa verir.
Kuvvetli oğlunu gönderen peder işini aynı surette işler...*

Burada Mani'nin kosmolojisini Hristiyan tabirlerde (*Allah'ın kuzusu, Allah'ın oğlu* diye) anlatan edebiyatının güzel bir misalini görmekteyiz.

Yaradılıştan sonra, insanın en önemli ödevi, karanlık

maddesinde mahpus olan nur parçalarını esaretten kurtarmasıdır. Bu işte bazı semavî kuvvetler de ona yardım eder. İnsan, karanlık hükümdarının dünyaya getirdiği bir mahlûktur; tek başına kalsaydı, belki maddeden kurtulup nuranî feleklere dönebilirdi, ama, karanlık kuvvetleri, tenasül vasıtasıyla Adem'deki nuranî unsurlar daha fazla parçalanarak zayıflasın diye Havva'yı da yaratmışlardır. Bunun için, İsa adını taşıyan, fakat tarihî İsâ mefhumundan uzak kalan ilâhî bir zat, Adem'e züht ve riyazette yaşama nasihati vermiştir. Bu kaynaklardan, Hristiyanlıkta billhassa *Augustin* sayesinde büyük bir rol oynayan "aslî suç" ve bu suçun billhassa cinsî münasebetlerde görülmesi meselesi husule gelmiştir; ruhbanlıkta ve zahidlerde bütün cinsî muamelelere karşı söylenen sözlerin çoğunun, bu manikeist fikirlerin tesiri altında kuvvetlenmiş olması muhtemeldir.

Birçok peygamberler, billhassa *Zerdüşt*, *Budda* ve *İsâ*, insanlara, aslî nur sahasına hasret çeken nur parçalarını kurtarmak vazifesini öğretmişlerdir; bunların son ve en büyük mümessili bizzat *Manî*'dir. Hristiyan muhitte kendinin, İsâ'nın vadettiği "teselli verici" olmasını iddia etmiştir; Budizm mintakalarında Buda'nın sözlerinin kendi doktrinlerine uygun olması üzerinde kolaylıkla durabilmiştir; burada, müşterek olan nokta, insanın artık bu hayatın ıztıraplarından kurtaracağıdır.

Manikeizm'in, Hz. İsâ hakkında gayet güzel bir fikri vardır: Haçta ıztırap çeken İsâ, maddî dünyada dert çeken nurun bir sembolüdür; her dakika her nebatta, her mahlûkta ıztırap çeke çeke artık kendi ana vatanına kavuşacak olan nurun tecellisi o'dur.

Nur parçalarının kurtulması, yalnız en sert ve müsamahasız züht ile gerçekleşeceğinden, *Manî*'nin dinine mensup olanlarda "*busus*" (*electi*) denilen muayyen bir zümre teşekkül etmiştir ki, kendilerini arıtmaktan başka bir işleri yoktu. Onların yanında, para, yemek ve bu gibi lüzumlu maddî şeyleri "*busus*"lara takdim ederek onlara hizmet e-

den bir "muhîb" zümresi vardı.

Nuru kurtarmak için en güzide vasıta, nur parçalarını ihtiva eden ilâhî ve duaları söyleyip mukaddes kitapları okumaktır. Manikeistlerin kitaplarının fevkalâde nefis yazılıp sanatkârane resimlerle de süslenilmesi herhalde, *Manî*'nin bir ressam olduğu hakkındaki efsanelerin kaynağı olsa gerektir. Türkistan'daki Manikeist kitap sanatından, İslâm minyatür sanatına müteveccih bir cereyanın mevcut olduğu malûmdur.

Ayrı dillerde yazılan ilâhilerde gayet müessir dualar vardır ki insan onlarda artık karanlığın zulmünü geri bırakıp ezeli ve ebedî nura kavuşmayı özlediğini tatlı ve kuvvetli sözlerle ifade etmektedir:

*Şimdi içten rica ederek candan niyaz ederim:
Lütfet, beni bu maddî vücuttan kurtar, durmadan atlayan,
Dalgalanan, çalkalanan bu zehirli ateş denizinden,
İçinde dalıp çıkan ejderlerin gemileri yuttukları denizden!,
Ben, ey büyük Aziz, nurun bir kuzusuyum,
Gözyaşları döktüm, tahammül ettim, ağladım,
zulümden şikayet ettim,
Çünkü beni yakalayıp nurun iyi âilesinden uzaklaştıran
Kurtların ve bütün vahşî dört ayaklıların cefalarına uğradım.
İnayet et! Ah, beni tut!
Beni nurun yumuşak, sulhperver sürüsüne kat,
Şerîatın harmanına, nurun mahzenine beni eriştir.
O zaman serbest ve daima korkmadan gezinebilirim.
Ben de, ya Rab, nurun, kuytu bir ormanda dikenlere atılmış,
Kokulu bir tohum tanesiyim,
İnayet et! Beni yerden kaldır!
Şerîatın harmanına, nurun mahzenine beni eriştir.*

H. Ch. PUECH, Le Manichéisme, 1949. _ H. H. SCHAEDEER, Urform und Fortbildungen des manichaeischen Systems, 1927 _ H. H. SCHAEDEER, Der Manichaeismus nach Meuen Funden und Forschungen, 1935 (Orientalische Stimmen zum Erlösungsgedanken) _ C. R. C. ALLBERRY, A. Manichaeen Psalmbook, 1938.

HİNT DİNLERİ: BRAHMANİZM, HİNDUİZM

Din, dünyanın iki ayrı mıntakasınca, iptidaî, zümre veya millete bağılı olan bir dinden, bütün insanlara şâmil yüksek bir din şeklinde tekamül etmiştir; bu iki mıntaka, bir yanda Yahûdiliğın, Hristiyanlığın ve Müslümanlığın ana vatanı olan sâmi memleketler, öte yandan da en derin mistik mefhumları yaratan Hindistan'dır.

Hint dinî duygusu en eski zamanlardan beri garp dünyasının fikirlerine küçümsenmeyecek bir tesir bırakmıştır; Yunan dininde belki Hint felsefesinin bazı izlerini görebiliriz; Ortaçağda, İran - Arabistan - Akdeniz yolu ile Avrupa'ya gelen Hint efsaneleriyle beraber bu milletin dinî tasavvurları batıya sızmıştır. En meşhur misali, Buda'nın hal tercümesinin, şarkta yaşayan bir Hristiyan zahidin hikâyesi sanılması, Buda'nın bu suretle ister istemez kilise azîzleri sırasına girmesidir (Joasaf, 27.X). 17. asırdan itibaren tacir ve misyonerlerin teşebbüsleriyle Hint dinleri, Hint edebiyatı da Avrupa'da tanınmaya başlamıştır. 1785'te büyük mistik şiir *Bhagavadgita*'nın İngiliz âlimi *Wilkins* tarafından yapılan bir tercümesi çıktı; vatandaşı *William Jones*, dört sene son-

ra meşhur dram Şakuntala'yı İngilizceye çevirdi. Bu eser, bilhassa Alman klâsik şairlerinin hayranlığını uyandırmaya muvaffak oldu; *Herder, Goethe ve Schiller* bu şiirin güzelliğini en tatlı sözlerle methettiler. Hindistan, romantik şairlerinin özlediği "insaniyetin, dinlerin anavatını" idi; bu muhitte, Indoloji'nin ilk sistematik eserleri de çıkmıştır (*Schlegel* 1808). Geçen asırda bu sahada çalışan âlimlerden yalnız, mukayeseli din bilgilerinin kurucusu sanılan, İngiltere'de yaşayan Alman Prof. *Max Müller*'i zikredebiliriz ki, *Sacred Books of the East* adlı, bütün şark dinlerine ait vesikaların tercümelerini muhtevî pek kıymetli bir eserin temelini atmıştır.

Hem *Upanişad*ların derin mistikliği, hem de Buddizm'in hikmeti bilhassa geçen asırda garbî felsefe cereyanlarında bir iz bırakmıştır: *Schopenhauer* ve talebesi Paul *Deussen* *Upanişad*ların tasavvurlarına hayran kaldılar; asrın sonunda Bayan *Blavatsky* tarafından kurulan *Teosofik* hareket gene en mühim fikirlerini Hint felsefesinden aldı: Teosofların bir branşı; 1912'de Almanya'da Rudolf *Steiner*'in riyasetinde çalışmaya başlayan ve Garbî Avrupa'da hâlâ artan bir kuvvet teşkil eden *Antroposof*lardır. Budizm mevzuunda yalnız âlimleri değil, halkı da tenvir etmek maksadıyla, Avrupa'da 1903'ten itibaren misyonerlikte bulunmuştur; Berlin ve Münih'te budist ibadetgâhları vardır. Bu cereyanların yanında, Hint dinleri ile Hristiyanlık arasında bir işbirliğine veyahut bir senteze varmak isteyen cereyanlar da mevcuttur.

Hint dinî edebiyatına gelince, en eski zamanlardan beri bugüne kadar çok muhtelif lisanlarda telif edilmiştir. En eski eserler, *Vedalar*, asırlar boyunca yalnız şifahi bir anane ile nesilden nesle tevarüs edilmiştir. Mukaddes kitapların lisanı, *sanskritçedir*. [yani sanskrit yapılmış, işlenilmiş" (dil) demektir]. Halk dillerine gelince, en mühimi *prakrit*tir ki onun da bir çok muhtelif lehçeleri kullanılmıştır; Jayna'ların eserlerinin bir kısmı bu dilde yazılmıştır. *Pali* dili ise Cenubî Budizm'in mukaddes metinlerin lisanıdır. 10. asırdan iti-

baren ayrı ayrı yeni lehçeler ve lisanlar (pancabi, Marathi, Kaşmiri gibi) dinî edebiyatta kullanılmaktadır; 12. asırdan beri *Urdu* dilinde bir rol oynamaya başlamıştır. İndo-jermen lisanlarının yanında billhassa Cenubî Hindistan'ın dinlerinde başka ırklara ait diller görülmektedir; *Tamil* ve *Malayalam* en önemli misalleridir.

Hindistan'ın en eski dinî teşekküllerinde, başka indo-jermen milletlere de mahsus olan tasavvurlara rastlamaktayız: Ağaç, su ve ateş mukaddes şeylerdir; billhassa ateşin ehemmiyeti gayet büyüktür. Büyük bir ateş olan güneşe de tapılmıştır; göklerde arabası ile dolaşan bu ilâhî kuvvete derin bir hürmet gösterilmiştir; onun kuvvetlerini tazelendirmek için birçok büyüler icra edilmiştir. Gök ilâhının yanında toprak ana ilâhesi de mevcuttur. Fakat dinin büyük bir kısmının majik bir mahiyet taşıdığını söyleyebiliriz; bu majik taraflar billhassa kurban âyînlerinde görülmektedir.

Hindistan'ın dinî duygusuna göre, insan üç ayrı yoldan kurtuluşa gidebilir: birisi, *ameller* vasıtasıyla (yani kurbanlarla) kurtuluş; ötekisi, *bilgi* ve *marifet* vasıtasıyla (yani tanrısal, ilâhî hakîkati tanımakla) kurtuluş; üçüncüsü ise, insanın şahıs şeklinde tasavvur edilen *bir ilâhı severek kendini teslim etmesi* vasıtasıyla kurtuluştur.

1) Amele, yani kurbanı en büyük ehemmiyeti atfeden dinin aksini, bir kısmı aryaların Hindistan'a geldikleri ilk zamandan kalan, *Veda* denilen teferruatlı edebiyatta görmekteyiz. M.Ö. aşağı yukarı 3000 ile 300 arasında gelişen bu geniş edebiyatın ismi "bilgi" demektir. *Veda*'lar, ilâhîleri, kurban merasiminde kullanılan resmî tabirleri, afsun duâlarını ihtiva etmektedir. Dinî duyguya gelince, *Rigvedâ*'nın binden fazla ilâhisi bütün bu eserlerin en enteresan parçasıdır. *Atbarvavedâ*'da, sihir sözleri ve afsun duâları hakkındaki talimatı bulmaktayız. *Sama* ve *Yajurveda* da ise, *Rigveda*'dan daha büyük miktarda, kurbanlarda kullanılması lazım gelen söz ve tabirleri öğretmek için toplanmıştır; birçok ilâhide iki üç *Veda*'da aynı şekilde bulunmaktayız. Muhtelif *Veda*'lar

kurban merasiminde muhtelif vazifelere memur olan kâhinler tarafından okunmaktadır.

Bu edebiyatın müelliflerine dair malûmat elde etmek güçtür. Birçok âilelerin isimleri geçmekle beraber, *Veda*'lar Hintlilerce ilâhî bir eserdir. Aslının ilâhlarda bulunduğuna dair birçok rivayetler vardır: Onu ilk defa okuyan, ilâhların çocuğu idi; ilâhîleri vahiy halinde duymuş, yahut görmüştür; *Veda*'lar bazen de, ilâhi bir *hipostaz*, ilâhların doğrudukları bir varlık, ilâhî bir feyiz olarak tavsif edilmektedir. Bunun için, bu edebiyatla meşgul olmak, en iyi amel, kurban kadar kıymetli bir amel sayılmaktadır.

Kurbanın, hiçbir memlekette, hiçbir dinde Hindistan'da görünen mikyasta önemli bir yer tutmamasını söyleyebiliriz. Kurbanların mânâları birbirinden farklı idi; ilâhların öfkelerini teskin etmek maksadıyla takdim edilen kurbanlar yanında, hususî takdimeler de verilmişti. En eski zamanlardan kalan *at kurbanı*, iptidâî bir *hieros gamos*, mukaddes nikâh, sembolleştiren bir amel idi. Kurban'ın majik tarafları da göze çarpmaktadır: Hint dininin inkişaf ettiği zamanların tasavvurlarına göre, ilâhlar kurbanları özleyip teberruatta bulunanlara buna mukabil nimetler –uzun hayat, çocuklar ve bilhassa en çok istenilen şey, inekler– ihsan etmektedirler. Kurban, ilâhların hayatî kuvvetini tazelediği için bu suretle insan onlara bu kuvvetten bir kısmını vermek imkânını elde etmektedir. “Tereyağı burada - senin verdiklerin nerede?” diyen duâlar vardır. Böyle bir nokta-i nazar inkişaf edince, ilâhlar, artık kurbanı takdim edene - yani kâhine - tabi olmuşlardır.

Eski zamanlarda ev sahibi –bazen karısının yardımı– ile ilâhlara kurbanları takdim etmiştir; evde yapılan birçok âyînlere o bakmıştır. Fakat her kurban, gittikçe müşkilleşen hazırlıkları gerektirmiştir; zühd ve riyazet, tasfiyeler hem merasimden evvel hem merasimden sonra lazımdı. Zaman ilerledikçe bir kâhin sınıfı ortaya çıkmıştır ki kurbanı icra edebilmek için gerçekleşen bütün bu hazırlıkları, *Veda*'ların

okunmaları, mukaddes tabirlerin titizce ifade edilmesi gibi vazifeleri üstlerine almışlardır. *Brahman* denilen bu kâhin sınıfı, Hindistan'ın dört kısımdan ibaret olan içtimaî bünyesinde en yüksek sınıfı teşkil etmiştir. İkinci sınıf, muhariplerden, üçüncüsü esnaf, tüccar gibi nevi insanlardan teşekkül etmiştir. En aşağı sınıf, başka ırklara mensup olan hademeler sınıfı idi.

Brahman'ın işi, yalnız kurban merasimini icra etmek değil, aynı zamanda da sihir ve büyü yapmak idi. Brahman bu suretle dünyada en kudretli, en kâdir varlık olup ilâh ve devleri istediği gibi kullanabilmiştir; tabiatüstü varlıkların, onun iradesinin bir zayıf âleti olmaktan başka fonksiyonları yoktu.

Veda'larda isimleri geçen ilâhların en mühimleri, *İndra*, *Agni* ve *Varuna*'dır.

Agni, ateşin ilâhıdır. Kurbanı yaktığı için, ateş ilâhı insan ile büyük ilâhlar arasında kâhin sıfatıyla tavassut edip, insanların verdiklerini onlara takdim etmektedir. Tipik bir kurban ilâhı olan *Agni*'nin yanında, ikinci "kurban ilâhı", *Soma*, görülmektedir. Ölümsüzlük bahşeden, sarhoşluk veren bu mukaddes şarap da özel bir kurban âyîninde kullanılmıştır; *Veda*'ların bir kitabındaki bütün ilâhîler kendisine tahsis edilmiştir.

İndra, esas itibarıyla bir fırtına ilâhıdır. Kuraklıktan sonra susuz toprağa yağmur yağdıran, ejderi öldüren, düşmanlarını mahveden, büyük miktarda sarhoşluk verici *Soma* şarabını içen kahramandır. "Kuvvetin sahibi", "kendiliğinden hâkim olan" bu ilâh, tabîatın, hudutlarını aşan kuvvetlerini temsil etmektedir; çok yiyen, çok içen, canlı aşk maceraları olan *İndra*'nın maiyetinde *Rudra* isimli korkunç rüzgar ve kasırga ilâhları toplanmıştır. Arkadaşları arasında ara sıra *Vişnu*'ya rastlanmaktadır.

Harpçi, vahşî *İndra*'ya mukabil dünyanın nizam ve kanunlarının hâmisi olan *Varuna* bulunmaktadır. *Varuna*, günahkârı cezalandıran, niyaz edene bakan, vakarlı ve âdil bir

ilâh olduğundan, *Rigveda*'nın en müessir, en muhteşem ilâhî ve duâları kendisine tevcih edilmiştir.

*Onun sayesinde mahlûkat bilgiye erişmiş;
Dünyaların aralarını şiddetle açan ilâh,
Yıldızlarla gökleri yukarıya itip
Yeryüzünü aşağıda döşemiştir.
Düşünerek kendime şöyle sorarım:
Varuna'ya ne zaman yaklaşacağım?
Ne zaman, kin beslemeden kurbanı sevinecek?
Ne zaman sevinerek inayetini görmek bana nasip olacak?
Günahımın ne olduğunu merak ederim;
Bilenlere bunu sorarak giderim.
Sorduğum âriflerin hepsi
Bir şey söylerler: Varuna sana kızar!
İlâhîler söyleyen dostunu öldürecek kadar
Seni kızdıran en büyük günahım nedir? Ey kudretli, kayyum
Bunu bana anlat! Diz çöküp, günahımı bağışla diye
Senden af isteyeyim...*

Fakat Varuna sihribazlığı da iyi bilir; bazı rivayetlere göre dünyayı yaratan o'dur. Onun yanında, eski Aryanlarda vefa ve ahdi temsil eden *Mitra* sık sık görülmektedir.

Veda zamanında, ilâhelere az tapılmıştır. Yalnız şafak ilâhesi, kır atların çektikleri altından bir arabaya binen *Uşas*, birkaç güzel ilâhîde övülmüştür. Şafağın bir de erkek ilâhı vardır.

İlâhların etrafında sayısız devler, cinler ve bu çeşit mahlûkat hemen her yerde bulunmaktadır: Sularda, korularda çançekici *apsaras* (su kızları) yaşarlar; *gandarva*'lar da mitolojide büyük bir rol oynamaktadır.

Göklerdeki ilâhlardan, billhassa ilâhi ikiz, *aşvin*'ler şafak ilâhesinin âşıkları sıfatıyla meşhurdur.

Fakat âlemin her hareketini, her değişikliğini tanzim eden kuvvet, *rita*, ezeli ve ebedî kanundur.

Veda zamanında, Hindistan'da görülen kosmoloji oldukça karışıktır. Yaradılış mitlerinde, şahsî ve gayr-ı şahsî tasav-

vurlar yan yana bulunmaktadır. İran mitolojisinde de cari bir anlama –insanı kadîm’e– Hindistan’da da rastlanmaktadır: *Yama*, insanların numunesi, öldükten sonra ölülerin kralı sıfatıyla ebedileştirilmiştir. Bundan maada, ilk kurbanı takdim ettiği için hususî bir yer tutan, insanların pederi *Manu*’dan bahseden gelenekler pek önemlidir. Antropolojik tasavvurlara gelince, insanın muhtelif ruhlarının mevcut olmasına dair bir inanış mevcuttu: Nefese bağlı olan *prâna* ve *atman* (ki sonraki felsefede gayet mühim bir yer tutmuştur); hayat ruhu olan *asu*; esas itibarıyla gözbebeğini temsil eden, kosmolojik mitlerde bazen yaratıcı fonksiyonlarını benimseyen *puruṣa*; akıl ve idrak ile bir münasebeti olan *manas*.

Ahlâkî fikirlerde, günah ve suç dünyanın nizamına karşı işlenen bir hatadır; aynı zamanda, bir hastalık gibi sirayet eden, maddî bir şey olarak telâkki edilmektedir. Bu sebepten, ilâhların mağfiretine kurban vasıtasıyla nail olmaya çalışan insan, hem bu maddî gûnahtan temizlenmeye, hem de bozulan dünya nizamını düzeltmeye çalışmaktadır.

Kurban merasimini bilip icra eden Brahmân, insan ve ilâhları idaresi altında bulunduracak kadar kuvvetli olmuştur. Benzer bir inkışaf sayesinde ki riyazet de kendisine mahsus bir kıymet kazanmıştır. Hemen bütün iptidaî milletlerde az çok bulunduğu veçhile riyazet, âyînleri hazırlayıp günlük hayatından ayrılarak kendini yalnız dinî merasime mahsus bir mukaddes hale getirmek için lazım olan ve şüphesiz çok faydası bulunan bir tedbirdir. Halbuki Hindistan’da, metodik *riyazet*, *yoga*, bu asıldan ayrılıp bizatihi hedef olmuştur. Riyazet çeken zahid “uğraşiyor”; uğraşınca tabiatüstü kuvvetlere malik oluyor, kurtuluşa erişiyor. Hint edebiyatı, birçok efsane ve esatirde, riyazetlerin ateşiyle ilâhları bile korkutan zahidlerden bahsetmektedir. Fevkelâde kuvvetli bir zahid meydana çıkarsa, ilâhlar, dünya nizamını bozulmasın diye onu tehlikeli riyazetinden çevirmek mecburiyetinde kalıp ekseriya güzel ve gönül çekici bir pe-

riyi yeryüzüne gönderirler; zahid onu görünce âşık olup bir müddet riyazetinden vazgeçer; bu vesile ile ilâhların kudreti yine artar. Lejandlara göre bir zahidin, riyazet ve ibadetin ateşiyle 500 asil prens yakmış olmasını gözönünde tutunca, ilâh ve devlerin de sayısız *yoga* temrinleriyle meşgul olup yalnız böyle bir riyazet vasıtasıyla kuvvetlerini kazanmış olduklarını anlatan esatiri daha iyi anlamaktayız. Maamafih, *yoga*'da dinî elemanlar temrin (billhassa nefes temrinleri) yanında kaybolup zahidin ilâhlara bağlılığı da çözülmüştür. *Yoga* artık bir hazırlık derecesi değil, kendinden işleyen bir ameldir.

Yoga hakkındaki en mühim eser, *Patanjalî*'nin bütün mütelâaları toplayıp felsefî suretle tefsir eden *Yogasutra*'sıdır.

Dört *Veda* etrafında gayet geniş bir edebiyat vücuda gelmiştir. Onun bir kısmı, *Brahmana* metinleridir. Kurban âyîn ve erkanını gösteren bu metinlerde, kurban hakkındaki bilgi, "kurban felsefesi" en ufak teferruata kadar işlenmiştir. Ârifler, esatir ve mitolojik efsanelerde veya kurbanı ait suallere verilen cevaplarda *Brahman*'ın mahiyetini öğrenip öğretmek için uzun spekülasyonlarda bulunmuşlardır. *Brahman*'ın evvelâ, iptidaî dinlerdeki *mana* mefhumuna benzer esrarengiz, müessir bir kudret olması gayet muhtemeldir. Bu kudret kendini, ilâhlara bile kuvvet veren kurbanda gösterir. Kurbanın makbul olması da resmi tabirlerin doğru okunmalarına bağlı olduğundan *Brahman* kelimesi "kurban sözü" manasına girip, *Brahman*, kurbanı takdim eden kahinin unvanı olmuştur. Sonra bu mefhumun ihtiva ettiği mana daha genişleyip de bu edebiyatın en önemli metni olan *Sattapatabrahmana*'da *brabma*, bütün varlığın aslı olarak telâkki edilmektedir "Ezelde yalnız *brabman* vardı; ilâhları o yarattı".

Bu inkişafın yeni bir derecesi, gayr-ı şahsî ve mutlak sanılan bu yaratıcı prensibin yanında şahsî bir ilâh şeklinde tasavvur edilen *Brahma*'nın peyda olmasıdır.

Brahmana'larda, kurban hakkındaki nazarî düşünceler son haddini bulmuştur. Onlarda görünen ilâhiyatçı sistemlerde, Veda'larda olduğu gibi, muhtelif ilâh ve yaratılış tasavvurları bulunmaktadır: Yaradan, dünyayı ya kendinden çıkarmış, yahut kurban ve rivazet vasıtasıyla yaratmıştır; yahut da dünya, ilâhî hakikatın bir aldaniş perde oyunundan (*maya*) başka bir şey değildir. "Mahlûkatın rabbi" *prajapati*, şahsî bir yaradan, halk dininde önemli bir yer tutmamıştır.

Vedalara bağlanan ikinci bir edebiyat kolunda, "amel vasıtasıyla kurtuluş" yolunun yerine başka bir yol gösterilmektedir: Bilgi ve marifet vasıtasıyla kurtuluş. Bu metinler bütün dünya vazifelerini yaptıktan sonra kendilerini sadece dine vakfetmek maksadıyla ormanlara çekilen zahidlere öğretilen bilgileri ihtiva eden *aranyaka*'lar, yani "orman metinleri" ve bunların içinde bulunan *Upanişad*'lardır.

Muhtelif zamanlara ait olan *Upanişad* mistiği, kurban ve riyazet hakkındaki pek nazarî makalelere katılmıştır. Bu mistiğin, evvelki dinî duygu ve telâkkilere tabi olmasını inkar edip onu aslından ayırarak mücerret bir fenomen sanmamıza imkan yoktur. Halbuki bütün bu bağlılıklarla beraber bu mistik, o zamana kadar mevcut bulunmayacak ve belki de bundan sonra daha yüksek bir mertebesi bulunmayacak olan bir seviyeye erişmiştir. İmpersonal mistiğin en mükemmel nunesini bu metinlerde görebiliriz.

Veda'ların peyda oldukları zamanın dünya görüşü ve dünya duyusu asırlar boyunca değişmiş, insanlar iptidaî cesaret ve hodbinlikten uzaklaşıp bedbin olmağa başlamışlardı. Bu hayatın, bu varlığın dertleri, tenasühe ve sonsuz doğuş silsesinesine inanış sayesinde daha acı, dünyadaki hayat daha ümitsiz görünmüştü. Tenasühe inanış, eski zamanlarda insanı amellerine göre bu hayattan ya iyi, ya kötü olan yeni bir hayata bir defa daha dünyaya getiren kuvvet –yani insanî faaliyetin özü olan *karman*– ilâhî adaletin bir olayı telâkki edilmişti. Maamafih zaman ilerledikçe, insan bu ha-

yattan daha iyi bir hayata kavuşmak bile istemeyip maddî dünyadan, doğum silsilesinden kurtulmaya çalışırdı. Çaresiz insan, bu dünyada “kuru bir çeşmede oturan bir kurbağa neviden” kurtuluşa, sonsuz sükûnete susardı.

*Upanişad*ların ârifleri –her mistiğin yaptığı gibi– insana kendi içine gitmeyi öğretmişlerdir. Dış dünyadan vazgeçip bu dünyayı terkeden sâlik, kendi kalbinde hayat prensibini –yani canın sırrı olan *atman*’ı– bulur. Vecidde, *atman*’ın kendi sırrı olduğunu ve *atman*’dan bütün şeylerin, bütün dünyaların çıktığını anlayıverir:

“Alev şeklinde yanan bir ateşten kıvılcımların çıkıp her tarafa yayılması gibi, makamlarına göre bütün hayat kuvvetleri bu *atman*’dan çıkarlar, hayat kuvvetlerinden ilâhlar, ilâhlardan âlemler çıkar.”

Bundan, *atman*’ın *brahman* denilen yaratıcı prensiple bir olması anlaşılır: “aham brahmasmi- ben *brahma*’yım”: Bu, ârifin, kâmilin en yüksek marifetinin bahtiyar ifadesidir. “*Tat tvam asi*- bu sensin”, *Upanişad*ların “büyük sözü”dür; yani bütün âlemde mevcut olan her parçada, her varlıkta senin *atman* ile aynı kaynaktan gelen, bundan ötürü onunla da bir olan bir sır vardır.

“*Uddalaka*” oğluna dedi ki: Niagrodha ağacından bana bir meyve getir!” - Oğlu: “Buyurun muhterem efendim” dedi. - “Onu ikiye ayır!” - “İkiye ayrılmıştır, muhterem efendim, - “İçinde ne görüyorsun?”- “Orada, muhterem efendim, ufacık çekirdekler görüyorum.” - “Onlardan birini ikiye ayır!” - “Ayrılmıştır, muhterem efendim.” - “İçinde ne görüyorsun?” - “Hiç bir şey görmüyorum, muhterem efendim.” - Bunun üzerine dedi ki: “Ey azîz, görmediğin incelik ise and olsun ki bu inceliğin mahiyeti, bütün âlemin nefesidir; reel olan budur, atman budur, sen kendin busun!”

Halbuki *atman*’ın sırrını ifade etmek kolay değildir. Onun mahiyetini Hindu ârifleri, muhtelif şekillerde beyan etmeye çalışmışlardır: “O, harekettedir, hareketten de uzaktır; o, yakındır; o, her şeyin içindedir, o her şeyden dışarı-

dır.” (İşâ-Up). *Atman* ile *brabman* arasındaki birliğin sırrına yalnız menfi tabirlerle işaret edilebilir; o, *neti neti*, “yok yok” tur.

*Yalnız onu tanımayan onu tanır,
Onu tanıyan onu bilmez.
Tanıyan tarafından tanınmamış,
bu - Kena - Upanişad'ın ahenkli sözleriyle -
atman-brahman sırrıdır.*

Bu *atman*, bütün mahlûkatın kıymetleri yalnız O'nun sayesinde olan en yüksek, mutlak kıymettir :

Karı, kocasını koca olduğu için değil, içindeki *atman* sebebiyle sever. Koca, karısını, karı olduğu için değil, içindeki *atman* için sever. Oğullar, oğullar oldukları için değil, içlerindeki *atman* dolayısıyla sevilir. Mal ve sermaye, mal ve sermaye olduğu için değil, içindeki *atman* hasebiyle sevilir... İlâhlar, ilâh oldukları için değil, içlerindeki *atman* sebebiyle sevilir... Bunun için *atmana* merakla bakmalı, *atmanı* iştimali, *atmanı* düşünmeli, *atmana* dikkat etmeli *Maitreyi*; çünkü *atmanı* görüp, iştihap düşünüp bildikten sonradır ki bütün âlemi bilmiş olursun.

- İnsan, son derunî tecrübesini –yani bu sırta vâkıf oluşuvuslatın veya rüyasız bir uykunun saadeti ile mukayese etmektedir. Bu tecrübeye kavuşmak için mürşidin idaresinde uzun bir hazırlık lazımdır ama, insan, son hedefi kendi kuvvetleriyle bulamaz; çünkü mistik tecrübeleri zorlayamaz. *Söderblom*, okuyucuların dikkatini *Kathaka-upanişad*'ın bir cümlesine celb etmiştir ki orada mistik yolun sonu şöyle ifade edilmektedir: “Yalnız o'nun (yani *atman*'ın) seçtiği, O'nu idrak temeye muktedirdir.” Bu cümle, marifetin ve bundan çıkan kurtuluşunun insanın eseri olduğundan değil, taayyünsüz, akıl için yok olan Tanrının inayeti olduğuna işaret etmektedir. Bu bilgiye erişen, doğuş silsilesinden çıkıp ölümünden sonra kendi hüviyetini artık fark etmeksizin *Brahman*'da eriyip kaybolacaktır.

“Ölümden sonra şuur kalmaz... İkilik farz edilirse, biri ötekini koklar, görür, işitir, düşünür, tanır, onunla konuşur. Fakat ferdin bütün kısımları *atman* haline geldikten sonra başka bir varlıkla nasıl konuşsun, onu nasıl koklasın, görsün, işitsin, düşünsün, tansın?”

Upaşişadlar, 1801’de Fransız müsteşrik *Anquetil Duperron* tarafından, 17’nci asırda mogul prensi *Dara Şikob*’un teşvikiyle hazırlanan bir Farsça tercümeden Lâtinceye çevrildikten sonra Avrupa’da şöhret kazanıp 19’uncu asırda bilhassa Alman felsefesinde derin bir iz bırakmıştır. Meşhur Alman feylesofu *Schopenhauer* “*tat tvam asi* –bu sensin” diyen büyük sözde, temelleri merhamet ve acıma olan kendi ahlâk felsefesinin esaslarını bulmuş, *Upaşişad*’lara karşı duyduğu hayranlığı “Asıl metni müstesna dünyada daha güzel, daha yüksek bir şey okumak mümkün olmayan *Upaşişad*’lar, hayatımın tesellisi olduğu gibi ölümümün de tesellisi olacaktır.” sözleriyle ifade etmiştir.

Schopenhauer’in talebesi *Paul Deussen* ile birçok Alman âlim ve edebiyatçıları *Upaşişad*’ların zaman ve mekan şartlarına (yani eski kurban ve *Brahman* nazariyesine) bağlı olduklarına göz yumarak yalnız derin fikirlerine baktıkları Hint felsefe ve mistiğini son derece takdir etmişlerdir.

Zikri geçen bu esaslara dayanarak Hindistan’da birkaç felsefî sistem teşekkül etmiş ki en mühimleri *Samkhyâ* felsefesi ve *Vedanta* teolojisidir. *Samkhyâ* felsefe sisteminde hususî bir Tanrıya yer verilmeyip sayıya sığmayan nefeslerin gerçek varlığı itiraf edilmektedir. Buddizm’de bu nazariyetinin tesirleri göze çarpmaktadır. Halbuki *samkhyâ* felsefesi, diğer Hint tasavvurlarına muhalif olarak, maddenin hakikî olup ezeli ve ebedî nefeslerin onunla birleştiklerini ileri sürmektedir. Madde üç prensiple belirtilir ki, 1. aydın ve temiz prensip olan (*sattva*) “var olma”, 2. kendini sevda ve enerji şeklinde gösteren (*rajas*) “renk”, 3. kendinden dert, zulmet, tembellik v.s. çıkan (*tamas*) “karanlık” tır. İnsan, cisim ve ruh arasındaki ayrılığın farkına varmak suretiyle ebe-

dî hürriyete kavuşur. Tam Budizm'de göreceğimiz veçhile, gayet komplike olan bu felsefede de insan, bilgisizliğin her ıztırabın mahvolası sebebi olduğunu anlamıştır.

Vedânta felsefesine gelince, o, atman - *brahman*'dan başka bir realitenin mevcut olmadığını kabul edip renk renk tezahürat dünyasını, tabiatı, insanları, ilâhların hepsini bir aldaniş perdesi, bir sihir, bir "*maya*" saymaktadır. *Vedânta* (yani "*Veda*'ların sonu")nın en önemli mümessili, 822'de vefat eden büyük *Şankara*, kat'i bir surette *Brahma*'nın yanında ikinci bir prensibin mevcut olmadığını beyan etmiştir. (*advait*, "ikilik yok" telâkkisi). Yegâne reel olan *Brahma*'ya –yani taayünsüz, şahsîyeti olmayan varlık ve fikir– aldaniş perdesi (*maya*) iltihak ettiğinden *Brahma*, şahsî şeklinde tasavvur edilen bir Tanrı gibi tecellî etmektedir. Bu suretle, *Brahma*'nın *maya* ile birleşmesinden ileri gelir gibi telâkki edilen halk ilâhlarına da ibadet etmeye imkân vardır. Fakat bu mahdut ve aldatici tezahüratı terk edip mutlak *Brahma*'yı tanımak, *Vedânta* felsefesinin erişmeye değer maksadıdır.

Mamafih, bu dinin de, bütün dinlerin tarihinde tekrarlanan bir inkişafa tâbi olarak, asırlar boyunca tahriflere uğradığını görmekteyiz. Bu tahriflerin biri, insanın, Tanrı anlamının en yüksek mertebesi olan "mutlak Tanrı" tasavvurunu tahammül edemediğinden, bu mutlak varlıkla kendi arasında tavassut eden şahsî bir Tanrı anlamına varmasıdır. Bunun için 12'nci asırda *Vedânta*'yı yine tefsir eden Ramanuja'nın şerhinde şahsî bir Tanrı meflumu bulunmaktadır. *Ramanuja*'ya göre *Brahman* düşünmekle mukayyedir. *Brahman*'ın vahdaniyeti muteayyin, müteşahlıs olup fikirlerinde çokluğu taşıdığından dolayı bu dünya da, bir aldaniş değildir; ezelden beri *Brahman*'ın fikirlerinde mevcut olan bir şeydir.

İşvara (yani Rabl) meflumuna da bu felsefede rastlanmaktadır: O, *Brahman*'ın kendini idrak edişi makamı –yani kendi zatına vukufu ile– bir mertebe tenezzül ederek idira-

kin tecellîsi makamıdır. *İşvara*, Hinduizm'de şahsî ilâhın bir ismidir.

Hint dinlerinin bir kolunda *-bhakti*, yani Tanrı aşkında- asırlar boyunca arttıkça ön plâna gelen şahsî bir ilâha inaniş, *Ramanuja* sayesinde *Vedânta* felsefesinin mutlak Tanrı anlamına müncer olup bu mefhumlara daha sıcak bir renk vermiştir.

Hint dininin inkişafında görünen son devir, Hinduizm adıyla tavsif edilmektedir. Hindu, bu dinde doğup yetişmiş, hududlarını aşmasına katiyyen imkân olmayan muayen bir cemiyet tabakasına mensup bir insandır. Tabakalar arasındaki hudut yalnız son senelerde, billhassa *Gandi*'nin tesiri altında bir az gevşetilmiştir.

Hinduizm, muhtelif ve bızce bazen ayırt edilmeyen ilâh ve devlerin çokluğundan, acayip esatîr ve âyinlerden dolayı anlaşılması zor bir din, daha doğrusu bir din âlemidir. Bu dinin tezahüratı, Hindistan'da çeşit çeşit şekillerde, birçok kollarla, üç dört başla tasvir edilen putlar veya ekseriya mutantan kabartma ve heykellerle süslü muazzam mabetler gibi bize ilk bakışta pek garip görünmektedir. Ama, tekrar bakınca insan yavaş yavaş bu düğümlemiş şekillerin anahatlarının, hattâ hususî güzelliklerinin farkına varır.

Hinduizm'de gerek aryan, gerekse de bunların gelişmelerinden evvel Hindistan'da oturan milletlerin dinî tasavvurları birleşmiştir. Fevkalâde geniş bir tolerans ve müsamahası sayesinde tarih boyunca birbirine zıt olan ilâhları ve dinin içine sızan her yabancı unsuru benimsemek kabildir. Nathan *Söderblom* bu hali "Hindistan, yok demeye takat bulamamıştır" diye pek isabetli bir surette tavsif etmiştir. Dünyayı ancak bir *maya*, bir hayal olarak telâkki eden, Tanrı'nın bir kısmının da vakit vakit hayvan veya insan şeklinde yeryüzüne indiğine inanan bir din, her zaman, eski ilâhlarla birleşerek yeni dinî tasavvurları kabul etmeye hazırdır. Cenubî Hindistan'lı bir şairin sözleriyle :

*Dinleri iyice seyredince
Şunu görürüm : senin bir oyunundur;
Özleri, ey canan, farklı değildir.
Artık sükûtunun ummanında kaybolur
Denize akan ırmaklar gibi...*

Çok geniş bir epik edebiyatı ile mitolojik eserler (*purâna*) Hinduizm'in klâsik devrinin en mühim örneklerini iltiva etmektedir; ayrı mitolojik konular arasında kesin bir hudut tâyin etmek hemen hemen mümkün değildir. Eski bir ormanın nebatları gibi birbirinden çıkar, birbirini örter.

Hinduizm'e göre, dünyanın prensibi üç kısımlı bir şekilde tecellî etmektedir: Yaratıcı *Brahma*, muhafaza edici *Vişnu*, tahrîp edici *Şiva*, *Varuna*, sonsuz zamanlar âlemşumul ilâhî ummanda âlem yılanının sırtı üstüne yatar; göbeğinden çıkan bir nilüfer çiçeğinde dört yüzlü *Brahma* heybetle oturup âlemi kendinden dışarıya çıkarır. (Bu âlem, gerçek değil, ilâhî hayalin hedefsiz bir oyunudur. İlâhlar, insanların hakikî dünya sandıkları bu oyuna ara sıra karışırlar: Devlerin kudretlerinin fazla arttığı zaman *Vişnu*'nun bir kısmı dünyevî bir mahlûk –balık, kaplumbağa, insan– şeklini alıp devleri yenmekle şayanı hayret keramet gösterdikten sonra tekrar ezeli ve ebedî ilâhın içine döner.

Veda devrinde bu üç ilâhtan daha büyük bir rol oynayan ilâhlar (mesela Indra) Hinduizm'de ezeli Tanrının birer tecellîsi olarak telâkki edilmektedir. Birçok Hinduların zanlarıncâ, *Buda* ve İsa bile *Vişnu*'nun indirdiği kısımlardan (*avatâra*) başka birşey değildir. Böylece, her yabancı ilâh veya din kurucusu *avatâra* sıfatıyla Hint dininde bir yer bulabilir.

• *Vişnu*'nun tecellîlerinden billhassa iki tanesi Hint edebiyatında pek önemli yer tutmaktadır: Bunlar, *Roama* ile *Krişna*'dır.

Vişnu'nun, şehzade *Rama*'nın şahsiyetini aldığı zaman vatansızlığa gitmeye icbar edilip refikasını kaçıran devlerle

muharebe etmesi muazzam bir eser olan *Ramâyana*'da edebîleştirilmiştir. Sanskritçe yazılmış bu büyük şiirin yanında, *Rama*'nın muharebelerini, çektiği dertleri anlatan birkaç eser mevcuttur; onların en meşhuru, ilâhî aşkla yanan *Tulsi Das* adlı (ölümü 1624) bir şairin, halk dilinde yazdığı "*Rama'nın hayatı*", Hindistan'da hâlâ en çok beğenilen dinî kitaplardandır.

Din tarihi için belki Vişnu'nun ikinci meşhur *avatâra*'sının, yani *Krişna*'nın, önemi daha büyüktür. Kral Arjuna'nın arabacısı şeklinde göze görünen Krişna, kralı, düşmanları olan akrabalarına karşı savaşılmaya teşvik eder. *Ramâyana*'nın yanında Hint edebiyatının en büyük epik eseri sayılan *Mahabbârata*'nın bir parçası, bu salıneyi anlatmaktadır. *Bhagavadgita* (*Bhagavad*, yani "yüksek, aziz" den bahseden şiir) Hint felsefesinde yeni bir adımdır; bu uzun ve müessir şiirin şimdiki şekli, herhalde oldukça geç bir zamanda (M.S. 1000'den sonra) pek eski metinlerden tertiplenmiştir. Halbuki aslî fikirler istediğimiz kadar vazıhtır: *Krişna*'nın bu hitabında, insan ile ilâh arasındaki münasebetler, kurtuluş yolu da tarif edilmektedir. Buna göre dindar, amellerle değil, yalnız bilgi ve marifet yoluyla da değil, rahmet ve sevgi ile bakan bağışlayıcı bir ilâhı severek kendisine teslim etmek suretiyle kurtuluşa erişebilecektir.

Krişna "Bana ve yalnız bana aşkla tapan fâsık ve günahlî kâr bile, doğru bir karar verdiği için iyi bir insan sayılsın." diyor.

İnsan, hakikî şeklinde kendine yaklaşanı imha edici bir ateş denizi olan Tanrıyı, yalnız *avatâra* vasıtasıyla tanıyabilir. Tanrı, bu tecellisine bağlanan dindara şöyle bir vaidde bulunmuştur.

"Bütün varlıklar benim nazarımda müsavidir.

Ne dostum ve ne de düşmanım vardır. Fakat aşkla bana bağlananlar bendedir ve ben onlardayım."

Krişna, krala her amelde doğru yolu öğretir; insan faaliyette bulunsun ama, işlerinin bedelini beklemesin; tam bir

hürriyette yaşayıp ilâhın inayetine güvensin. Bu suretle kurtuluş, kurban merasimini titizce icra eden Brahmânlara ve uzun riyazet ve tefekkürden sonra atman - *brahman* sırrına vâkıf olan âriflere münhasır kalmaz; bu *bhakti* (aşk) mistikliği her cemiyet tabakasına aynı mikyasta, kurtuluşa kavuşma imkânı verir; onun temeli, ilâhî inayete itimaddır. Bu fikirler *Bhagavadgita*'da en güzel ifadesini bulmuştur; *bhakti* bu şiirin satırlarında en parlak renklerde övülmektedir. Avrupa'da geçen asrın ilk senelerinde şöhret kazanan ve ifade edilemez bir hayranlıkla karşılanan bu eser, büyük Alman feylesof ve âlimi Wilhelm von *Humboldt* tarafından "dünyada mevcut olan eserlerin en güzeli, en yükseği ve en mehabetlisi" diye vasıflandırılmıştır.

Bu *bhakti* dininin en tatlı poetik ifadesi, *Jayadevak*'ın yine *Krişna* hikâyesini anlatan bütün şiirlerden güzel "*Gita-govinda*" adlı eseridir ki, genç bir çoban kisvesinde dünyaya gelen *Krişna*'nın çoban kızlarıyla oynaşıp seviştiğini anlatmaktadır. Geleneğe göre, bu, Tanrı'nın ruhlarla oynadığı ezeli oyunun bir sembolüdür. *Krişna*, kızlar arasında maşukası *Râda*'dan başka bir kıza candan âşık olmamakla beraber, 16108 çoban kızının (*gopi*) her biri, sevdiği genç ilâhın yalnız kendisine iltifat edip mesut bir semada durmadan kendisiyle elele, kol kola çevirdiğini zanneder; fakat bu, bir taraftan, tanrının aldatici, büyüleyici *maya*'nın hoş bir oyunudur; öbür taraftan da her insana aynı muhabbetle bakan ve her inanan gönüle bölünmemiş bir küll şeklinde görünen tanrının güzel bir sembolüdür. "*Neşidelerin neşidesi*" gibi aşkın bütün merhalelerini parlayan renklerle anlatan, hikâyeyi lisanın en güzel cevherleriyle, en tatlı ahenklerle süsleyen *Gitagovinda*, bütün şehevî remizleriyle beraber mistik manâda tefsir edilmektedir. *Krişna* ile *Râda* hikâyesinin muhtelif rivayetleri Hint edebiyatında ve güzel sanatlarında da her asırda yeniden ele alınan bir konudur.

Hintlilerin bir kısmı mukaddes üçlüğün ikinci şahsını temsil eden *Vişnu*'ya taptığı gibi, başka mezhep sâlikleri

teslîsin üçüncü kuvvetine, yani tahrip edici *Şiva*'ya ibadet etmektedir. *Veda*'larda *Rudra* ismini taşıyan hastalık ilâhından inkişaf eden bu ilâh, her halde Hindistan'ın aryan olmayan eski sekenesinin birçok ilâhı mefhumlarını kendinde birleştirmiştir. Âlemin geçirdiği dört uzun devrin son kısmının hükümdarı o'dur. *Şiva*, ilâhların, ezelde ölümsüzlük veren şarâba (Âb-ı Hayat'a) mâlik olmak maksadıyla "süt denizini" çalkaladıkları zaman zehir içmesi dolayısıyla, boğazı hâlâ mordur. Yılanlar onu kuşatırlar, kafa tasından yapılmış bir kâse elinde tutarak gerek hararetli bir zahid şeklinde, gerekse de şevkle raks eder suretle dünyayı gezer. Heykellerde dört kol ile temsil edilmektedir. *Şiva*, mahv eden prensip olmasına rağmen tevlit eden kuvvet yine o'dur; bunun için ekseriya *linga* (yani tenasül âleti) şeklinde sembolize edilmektedir; bu suretle ona da tapılmaktadır.

Şiva'ya inananlar ise, pek canlı bir dinin hararetli mümessilleridir. Cenubî Hindistan'ın (ve belki bütün memleketin) çok derin bir iştihakla yanan ilâhîleri, şivait mezhebine mensup olan Tamil şairlerinin söyledikleri şiirlerdir. İlâhî aşkla sarhoş olan bu şairlerin en mâhiri, 17'nci asırda yaşayan *Manikka Vaşaga*'dır :

*Ben zavallı, senden ayrı düştüm mü,
Kurumuş bir ırmakta
Balıkçık çırpınır gibi çırpınarak
Korkarım: beni bırakma
Sen, ey güneş kadar pırl pırl
Pırıldayan cevher !
Ey mevlâ, senin başından
Akan örgülerin
Çalkanan dalgalarının
Ganja nehrinin dalgalarının –
Girdabında ufacık bir kayak gibi
Bembeyaz, ince,
Parlayan hilâl yuvarlanıyor...*

Ululiyetin korkunç, dehşet taraflarını şahlıslandıran *Şi-*

*va'*nın yanında bir müennes kuvvet de vardır ki ona bu ilâhla birlikte tapılmaktadır. *Şiva'*nın zevcesi *Kali* veya *Durga*, Himalaya'nın kızı sanılan hem korkunç, hem de cazibeli bir ilâhedir; eski milletlerin ana ilâheleri gibi sayısız çocuk doğurup onları öldürerek yiyen toprak ananın bir sembolü olsa gerektir. *Şiva'*da olduğu gibi, *Kali - Durga* tasavvurunda da birçok eski Hint ilâhelerinin birleştikleri şüphesizdir. *Şiva* mezhebine bağlı dindarlarca, her ilâhın, yaratıcı kuvvetini temsil eden ve kendisinden hiç ayrılmayan böyle bir müennes tarafı (*şakti*) vardır; bazı mezheplere nazaran ilâh, böyle bir kuvvet bulunmadan dünyayı katıyyen yaratamazdı.

İlâhların adedi gayet kabarıktır; muhtelif cereyanların birleşip tekrar ayrılması dolayısıyla bazı ilâhlar muhtelif şekillerde peyda olup başkalarıyla, birçok komplike akrabalık münasebetleri vasıtasıyla bağlamışlardır; böylece, Hindistan'ın en popüler ilâhlarından biri olan fil başlı *Ganeşa*, zenginlik ilâhı, *Şiva'*nın büyük oğlu olarak telâkki edilmektedir. Birçok ilâhlar –bazen *Veda* devrinde büyük bir rol oynayan varlıklar– Hinduizm'de yalnız bir dünya devrinde hüküm süren semavî krallar şeklinde tasavvur edilmektedir.

Dünya, altı felek ile yedi yeraltı ve bundan daha aşağı olan cehennemler arasında mevcut olan bir yumurta şeklinde tasavvur edilmektedir; *Brahma* onu teşkil etmiştir; muayyen bir zamandan sonra (100 *Brahma* yılı, yani 311.040 milyar sene) tekrar yok olur. Her *Brahma* yılının 360 gece ve gündüzü vardır; her gece her gün bir *kalpa* sürer; gecenin gelişinde dünyanın büyük bir kısmı mahvolur; gündüz ise, her gün 13 defa –en yüksek 4 felek müstesna– mahvolur; her iki imha arasında birer insan-ı kadîm 71'er devri hakimdir; her devrin, birbirinden kısa ve fena olan dört zamanı vardır. Bu sonsuz sayılar, Hindistan'da hakikî bir tarih anlayışına yer vermemiştir; dünyanın gidişi, tekrarlanan ve gerçekte bir sonları olmayan hâdiselerden ibarettir.¹

İnsan bu dünyada sayısız ilâh ve devler arasında yaşıyor;

billhassa köylerde, şehirlerde sayıya sığmayan hastalık ilâhları, devler ve saire mahlûkata inanılmaktadır. Dağlar, ırmaklar, hayvanlar da mukaddes, ilâhî varlıklar sayılmaktadır. Billhassa inek, Hindistan'ın en mukaddes hayvanıdır; *Gandhi*'nin sözüne göre, o, bütün insan olmayan mahlûkların mümessilidir; onu öldürmek, bir Brahmân'ı öldürmek kadar affedilmez bir günahıdır.

Bütün memlekette, mukaddes yerler, ziyaret edilen şehir ve nehirler vardır. Ganja nehri insanları günahlarından temizler; Benares şehrinde, ölen her mahlûka *Şiva*'nın inayeti sayesinde kurtuluş vadedilmiştir. Mabetlerin şekli değişir; en ufak ve iptidaî binalardan başlayarak en güzel, fevkalâde zengin süslenilmiş kocaman mabetlere kadar; merasim de, yalnız birkaç çiçek takdim edişten ta komplike âyinlere kadar ayrı ayrı hususiyeti göstermektedir. Her sene birkaç büyük bayram yapılmaktadır; onların en önemlileri, "Şiva'nın gecesi", *Krişna*'nın doğum günü, *Lakşmi* adlı, *Vişnu*'nun zevcesi olan ilâhenin şerefine icra edilen kandil bayramıdır.

Merasimde, *mantra* denilen mukaddes sözler pek ehemmiyetli bir yer tutmaktadır. Her ilâhın, tercih ettiği *mantra*ları vardır; hem *Veda*'ların ilâhileri, hem de yeni "kudret sözleri" *mantra* olarak hemen her ibadetin başlangıcında kullanılmakta, muhtelif hareket ve jestlerle de icra edilmektedir. Bütün mukaddes kelimelerin en mühimi, "om" dur; bu, dünyanın en eski numinos kelimelerinden biridir ki Hindular ve bunlara dayanan milletler ona çok büyük tesirler atfetmektedirler.

Her Hindu, bundan evvelki hayatının bir neticesi sayesinde içinde doğan sınıfa göre birçok dinî vazifeler üzerine almaya mecburdur; sınıfı her ne kadar yüksek ise, vazifeleri o kadar çoğalır. Doğumdan evvel vaki olan ilkalı merasiminden başlayarak, çocuğa sol omuzda taşınan mukaddes iplik verilmesi ile kendisine mukaddes *gayitri* ilâhîsi söylenilmesi (bu âyinden sonra "iki defa doğmuş" çocuk sınıfa

gerçekten intisap etmiş oluyor), nikâhı merasimi, defin merasimi, ölümlere sunulan kurbanlara kadar hayatın hemen her safhası hususî âyinlerin icrasını gerektirmektedir. Billhassa Brahmân sınıfın dinî vazifeleri çoktur. Eski usullere göre, onun yolu şöyle idi: Çocukluğunda *Veda* öğrenen talebe, sonra âilésine bakan peder, sonra ormanlara çekilen zahid, nihayet dilenci râhib. Halbuki bugün billhassa üçüncü merhale hemen hiç bulunmuyor.

Muhtelif vazifeler yanında birçok serbest ameller mevcuttur: Büyük kurbanlar, ziyaretler, fakirleri yedirmek, mukaddes sözleri işitmek, züht gibi ameller insanı, gelecek hayatında kötü bir şekilde doğmaktan kurtarabilir. İnsan, kirlilik ve günahıtan içtinap etmelidir; yüksek sınıflı bir Hindu için mesela Hindu olmayan her insan, sonra da her köpek, sarımsak ve başka maddeler daima kirlidir; onlara dokunduktan sonra hususî bir tasfiye âyini lazımdır; bazen de pek müşkül keffaretler istenilir.

Hinduizm'in büyük bir kısmında, *tantra* (ağ) denilen eserlerin tesirleri görünmektedir. O kitaplar, esas itibarıyla *şakta*'ların mukaddes yazılarıdır ki, Tanrı ile *şaktisi* arasındaki konuşmalar şeklinde merasimle sihribazlığa, büyü sözlerine dair malûmat vermektedir. Bu karışık, bazen de Sehevî ve nahoş âdetleri ihtiva eden din, halkın fikirlerinde hâkim olsa gerektir; bununla beraber o eserlerde bile, ara sıra derin dinî görüşlere rastlanmaktadır.

Aslî Hinduizm'in yanında, İslâm ve Hristiyanlık memlekete geldiği zamandan itibaren birkaç sinkretist cereyan peyda olmuştur. Bu cereyanlarda belki en enteresan şahsiyet, 1524 senesinde vefat eden KABİR'dir; İslâm ve Hinduizm arasında mistiklik sayesinde bir birleşme yaratmaya çalışmıştır; Allah'ı *Rama* adıyla isimlendiriyor; iki dinin dış olaylarını kabul etmeksizin (ne sünnet, ne de heykeller) gayet güzel ilâhîlerinde ilâhî maşukunu özleyişini, aşkını, dertlerini pek parlak, tatlı beyitlerle söylemiştir. Yarattığı dinî hareket hâlâ Hindistan da mevcuttur. Başka bir birleşme

ki onda İslâm fikirleri daha fazla ön plana konulmuştur, *Sikh* dinidir.

Billhassa büyük Moğol imparatoru EKBER sayesinde İslâm ile Hinduizm arasında bir dinî konuşma husule geldi; imparatorun kendisi, kendine mahsus yeni bir sentez yaratmış, ama, bu yeni cemaat yalnız sarayında küçük bir rol oynamış. Halka kadar ilerlemiştir. Dinî musamahası, devrinde yapılan resim ve minyatürlerden belirtmektedir. Torunu prens DARA SHIKOH, hem Hindistan edebiyatından muhtelif eserleri tercüme ettirmiş, hem de Hint zahit ve âlimleriyle dinî konular üzerinde uzun ve derin konuşmalarda bulunmuştur.

Hinduizm, Hristiyanlık fikirlerini de benimsemeye çalışmıştır. Hristiyan misyonerler aleyhine ara sıra yazılar yazılmış ise de, Hindu'lar daha fazla, Hristiyan ana fikirlerini kendi dinlerinin hususiyetleri ile mukayese edip İsâ'yı avatâra'lardan biri olarak, yahut başka bir şekilde beyan etmeye uğraşmışlardır. Billhassa geçen asırda senkrestik mezhepler kurulmuştur; onların en ençeresanı, *Brahmo-Şamaştır*. 1828 senesinde tesis edilen bu cemiyet, Hristiyanlık fikri - ve billhassa Hristiyanlık ahlâkı - ile Hinduizm'e yeni teşvikler verecekti; onun üyelerinden, Rabindranath TAGORE ile babasını zikretmeliyiz. TAGORE ve GANDHI, modern Hinduizm'in belki en tipik mümessilleri sayılabilirler: ikisi, eski Hint dinlerinin sonsuz musamahasını göstermişlerdir; Gandhi'de *abimsa* -öldürmemek- ülküsü bütün siyasî teşebbüslerinin temeli idi; *avatâra*'lara inandığı için kendini hem İsâ'nın hem de Muhammed'in şakirdi sanmıştır. Bu iki insan sonra da RAMAKRIŞNA, VIVEKANDA, RAMAKRIŞNA gibi büyük dinî şahsiyetler sayesinde Hinduizm son senelerde garpta büyük alâka toplamaya muvaffak olmuştur.

M. WİTERNİTZ, Geschichte der indischen Literatur, 1908 - 1920 _ H. OLDENBERG, Die Religion des Veda, 1917. _ P. DEUSSEN, 60 Upa-

HINT DİNLERİ: BRAHMANİZM, HİNDUIZM

nischaden des Veda, 1897. _ W. RUBEN, Die Philosophen der Upanishaden, 1949. _ F. HEILER, Die Mystik der Upanishaden, 1925. _ K. F. GELDNER, Der Rigveda. 1923; 1954. _ J. W. HAUER, Die Anfänge der Yoga-Praxis im alten Indien, 1922. _ J.W. HAUER, Der Yoga als Heilsweg, 1932. - H. VON GLASENAPP, Der Hinduismus, 1929. _ H. ZIMMER, Maya, 1936. _ H. W. SCHOMERUS, Die Hymnen des Manikka Vaschaga, 1923. _ W. E. MÜHLMANN, Mahatma Gandhi, 1952.

BUDDİZM

Milattan önce 6'ncı asırda Hindistan'da, Veda'ların otoritelerini itiraf etmeyen, dilenci rahiplerden ibaret olan iki tarikat teşekkül etmiştir. Bunlardan biri, MAHAVIRA adlı bir zatın muhitinde doğup gelişen *Jayna* tarikatı, "beyaz giyenler" ve "hava ile giyinmişler" (yani üryanlar) isimli iki kolu ile sert bir riyazete fazla ehemmiyet atfetmiştir. En kıymetli amellerden biri, aç kalmak suretiyle intihar etmektir. *Jayna* (bu isim "galip, yenen" demektir) rahibi eski Hint zahit emirlerine bağlıdır; billhassa 1. ve 5. emrine gayet titizce dikkat etmektedir: Canlı bir malîlûk öldürmemek için, geçtiği yolları bir süpürge ile temizleyip ağzını bir mendil ile örter; beşinci emir, kat'î fakr ve yoksulluktur. Tarikat, muazzam bir edebiyat şeklinde görünen hususî bir felsefe yaratmıştır; buna nazaran, sonsuz küçük ve büyük ruhlar mevcuttur; dünyanın tekerleği durmadan döner; en mesut devirden başlayarak en büyük facialarla dolu devre kadar ve bundan tekrar eski saadete, tekrar felâkete tahavvül eder; her devirde kurtarıcı kuvvetler insanlara lazım gelen yolu göstermek maksadıyla dünyaya gelmişlerdir. Halbuki bugüne kadar yaşamakta olan, Hindistan'da aşağı yukarı 1.250.000 mensubu bulunan bu tarikatın tarih boyunca na-

sıl inkişaf ettiği yalnız Hint din tarihine ait bir hâdise iken, biraz sonra meydana çıkan ikinci tarikatın Yani Budizmin kendi ana vatanında hemen hiç bulunmamakla beraber, dünyanın en mühim dinlerinden biri olması keyfiyeti ma-lûmdur.

Bu tarikatın kurucusu olan, GOTAMA lâkabını taşıyan ve SAKYA âilesine mensup olan SIDDHARTA aşağı yukarı 560 senesinde (M.Ö.) Şimalî Hindistan'da bulunan Kapilavattu şehrinde doğmuştur. Babası asıl bir prens olduğu için SIDDHARTA gençliğini neşe ve refah içinde geçirmiştir; kendi sözlerine göre:

“Babamın evinde eğlenmem için bir havuzda mavi nilüferler, bir başka havuzda beyaz nilüferler, bir diğerinde de kırmızılar açardı; bu çiçekler hep benim içindi. Ve ben, ey rahipler, ancak Benares ırtları sürünürdüm. Benim üç elbisem de yine Benares'ten gelirdi. Gece gündüz üstümde açık bir şemsiye soğuktan sıcaktan, toz veya çığden beni korurdu. Üç sarayım vardı...”

Ama, birgün bu boş hayata artık dayanamıyarak vatan-sızlığa, evsizliğe gitmek maksadıyla saraylarını, karısını, yeni doğmuş oğlunu bırakıp tanımayan bir fakîr sıfatıyla memlekette dolasmaya başlamıştır.

(Lejanda göre, GOTAMA babasının bütün iltiyat tedbirlerine rağmen birer hasta, ihtiyar ve ölü insana rastladıktan sonra bu dünyanın, bu ömrün, bu gençliğin fani olduklarının farkına varmış, bunun için şehirden kaçmıştır.

GOTAMA evvela YOGA temrinlerine büyük ehemmiyet vermiş budist metinlerin etraflı bir surette tavsif ettikleri veçhile gayet sert riyazeti sayesinde ölmeye yakın olmuştur. Maamafih, bu riyazetin de kendisine sükûnet, huzur, ilham vermediğinden, bir müddet sonra ondan vazgeçerek yine yemek yemeye başlamıştır. Bu istikrarsızlığını anlamayan beş zalih arkadaşı onu bu sebepten yalnız bırakmışlardır. Neranjara nehrinin kenarındaki bir incir ağacının altında, denilebilir ki, murakabeye dalan GOTAMA kurtuluşa geti-

ren en derin bilgi ve marifeti kazanmış, dört kısımlı hakîkati öğrenmiştir: İztırap, ıztırabın sebebi, ıztırabın sebeplerinin giderilmesi, ıztırabın giderilmesine çıkarıcı yol. (Bu tabirler, *samkhyā* - felsefesinden aldığı tıbbî istilâhlardır; hayat, bir dert, bir hastalıktan başka birşey değildir.)

Gotama, bu bilgiye kavuştuktan sonra derhal tam *Nirvāna*'ya gidebilirdi; lejandlara inanırsak, böyle bir iğvaya da maruz kalmıştır. Çünkü bir taraftan, insanların âlelûmum kendisi için bulduğu bu bilgiye erişmeye kabiliyetli olmadıklarını gözönünde tutarken, öbür taraftan da vaaz ve hitaplarla meşgul bulunmasının, ruh sükûnet ve huzurunu bozacağından korkardı.

Halbuki *Buda*, (yani "ilhama kavuşan") bu iğvaya kulak vermeyip ıztırab çeken mahlûkata acıyarak onlara da kurtuluş getiren hakîkatları bildirmeye karar vermiştir; budist bir tabirle "*dhamma* (yani doktrin) in tekerleğini çevirmeye başlamıştır." Bu karar, sonraki asırlarda *Mahayana* Budizminde peyda olan inkişafın kaynağıdır.

Buda, Benares'te kendini bir müddet evvel yalnız bırakmış olan beş zalide ilk vaazını vermiş, orada "dört mukaddes hakikati" bildirip zühlt ile dünyevî zevkler arasındaki orta yoldan bahsetmiştir :

"Ey rahipler! Bu dünyayı terkedenlerin iki ifrattan kaçınmaları lazımdır. Bu iki şey nedir bilir misiniz? Bunlardan birisi zevklere, eğlencelere, insanı alçaltan şehvî kaba, âdi, faydasız hazlara yer vermek; ikincisi de riyazetlerle, rahibin kendine yedirdiği dertlerle asîl olmayan faydasız bir hayata atılmaktır. Ey rahipler! Bu iki ifrattan kaçınan kâmil, gözü ve gönlü açan ve insanı hikmete, irfana, ilhama ve *Nirvāna*'ya götüren bu orta yoldan yürümüştür.

Ey rahipler! Kâmilin gözü ve gönlü açan ve hikmete, hu-zûra, irfana ve *Nirvāna*'ya götüren bu orta yol hangisidir? Bu yol sekiz yol ağzına ayrılan o şerefli yoldur ki, bu yollar şunlardır: Doğru inanış, doğru irade, doğru söz, doğru iş, doğru yaşayış, doğru çalışış, doğru düşünüş, doğru mu-

rakabedir. İşte ey rahipler kâmilin bulduğu, göğü ve gönü açan, hikmete, huzura, irfana, ilhama ve Nirvanâya götüren doğru yol budur. İşte ey rahipler; ıztırap ve ıztırabın doğuşu hakkındaki yüksek hakikat şudur: Doğuş ıztırap, iltiyarlık ıztırap, hastalık ıztırap, ölüm ıztıraptır. Sevilmeyen şeylerle bir arada bulunmak ıztırap, sevilen şeylerden ayrı düşmek ıztırap, arz edilen şeye malik olmamak ıztıraptır. Kısaca, bağlanmaktan ileri gelen bu beş küme ıztıraptır.

İşte ey rahipler, ızdırabın kaynağı hakkındaki yüksek hakikat şudur: Hakikaten insan bir kere doğuştan tekrar doğuşlara sürükleyen bu varlık arzusu, varlık susuzluğudur ki hislerden ileri gelen hazlarla beraber kâh şurada, kâh burada tatmin edilmek isterler: Zevk arzusu, varlık arzusu, kudret arzusudur.

İşte ey rahipler, ıztırabın kaynağı hakkındaki yüksek hakikat şudur: Hakikaten bu iltirasların yokluğu, varlık arzusunun tam manasıyla tahribi, terk edilmesi, yok edilmesi, vazgeçilmesi ile olur. İşte ey rahipler, insanı ıztırabın kaldırılmasına götüren yüksek hakikat şudur: Hakikaten bu yol sekiz yol ağzına ayrılan o şerefli yoldur ki bu yollar şunlardır: Doğru inanış...

Buda uzun seyahatlarında doktrinini halka ilân ederken, seneden seneye müridlerin adedi çoğalmıştır. Takriben 80 yaşında iken Buda bu Dünyayı terkedip murakabenin dördüncü merhalesinden büyük *Nirvana*'ya kavuşmuştur. Müridleri, rahip tarikatını teşkil etmişler (*bhikkhu*), onların yanında, Buda'nın evvelâ itiraz etmesine rağmen rahibelerin de bir tarikatı teşekkül etmiştir.

Tarikate mensup olmayarak rahiplerin ahdlarını üstlerine almaya mecbur olmayan laik (bir tasavvuf tabirini kullanarak "muhipler" diyeceğimiz) bir zümre de vardır. Hiçbir şeye malik olmayan rahip ve rahibelere bakmış da onlara lazım gelen şeylerle yardım etmişlerdir.

Budizmin temelleri, *triratna*'da (yani üç kısımlı cevher) toplanmıştır; onlar Buda, *dharm*a ve *samgha*'dır: *dharm*a,

Buda'nın bulup bildirdiği doktrin ve akîdedir ki, Budizm'in hayat merkezini teşkil etmektedir. Hristiyanlıkta İsa'nın, İslâm'da Kur'ân-ı Kerîm'in tuttuğu yeri, Budizm'de ne bu dinin kurucusu, ne de mukkaddes bir kitap tutar; insanı kurtuluşa götüren hakikatlarını bildiren doktrin bu dinin hakikî mihveridir. *Samgha* ise, rahip ve rahibelerin cemaatıdır. Akide, bu üç temeli şu suretle ifade etmektedir:

Budaya sığınıyorum, dharmaya sığınıyorum, samghaya sığınıyorum.

Budist rahiplerin en mühim âyini, 15 günde bir defa yapılan "günahların itiraf âyini" dir. O zaman, ne mühiplerin ne de rahibelerin hazır buldukları bir zaviyede; rahipler, itiraf maddelerini okuyan bir pir ile toplantıya (en ufak günahlarını itiraf etmektedirler.

{Budizmin doktrinlerini billhassa *Tripitaka* (Pali dilinde *ti-pitakam*), yani "üç sepet" adlı, Pali lisanında yazılmış kocaman bir eserden tanımaktayız. Bu eser, şu kısımları ihtiva etmektedir:

1. Sepet: *vinâya*, "hüda", billhassa rahipliğin usul ve kaideleriyle bunların infaz hükümleri.

2. Sepet: *dhamma*, doktrin. Bazen bu sepete de *Suttapitaka* ismi verilmektedir. *Sutta* "iplik" kelimesinin manasını "anahatları" manasında anlamamız doğru olsa gerektir. Bu sepet, Buda'nın, kendilerine akîde ve fikirlerini beyan ettiği konuşmalarının çoğunu ihtiva ettiğinden pek entressan ve *tripitaka*'nın bizce en önemli kısmıdır: Buda'nın konuşmalarından maada bu sepette birçok küçük eserler bulunmaktadır ki onlardan biri, Buda'nın hayatını pek şairane anlatan *dhammâpadam*'dır: *therigata*, "rahip ve rahibelerin şiirleri" adlı, dünyayı terkedip ilhama erişmiş olanların sadetini gösteren bir şiir antolojisinin kıymeti hem şiir, hem de din bakımından büyüktür. *Suttanitikaya* ait olan, *jata*-

ka denilen hikâyeler ise, Buda'nın sözlerine dayanarak onun bundan evvelki zamanlarda başka şekillerde doğup yaşamasını anlatmaktadır; bu eserin kaynakları eski Hindistan'da yayılmış efsanelerde bulunmaktadır.

3. Sepetin (*abhidhamma*) muhteviyatı ise, bilhassa Budizm'in felsefe ve psikolojisinden ibarettir. -

Zikri geçen bu eserler muayyen bir asırda değil, muhtelif zamanlarda toplanmıştır. Rivayete göre, Buda'nın müridleri, mürşidin ölümünü müteakip derhal yazılarını toplamağa başlamışlardır. Tarikatta ihtilaf ve münakaşalar meydana çıktığı zaman, büyük konsiller davet edilip müşkiller orada halledilmeye çalışılmıştır. Bu konsillerin en meşhuru, milattan önce 245 senesinde Budizm ile büyük bir alâka gösteren, âlemşümül mahabbet ve toleransını ilân etmek niyetiyle pay-ı tahtının civarındaki kayalara kazdırdığı fermanlarıyla bu dinin fikirlerine mükemmel bir ifade veren, dünyanın en iyi ve müsamahakâr hükümdarlarından sayılan kral Asoka'nın himayesinde toplanan 3. konsildir.

O zaman, bir kanon mevcut idi. Bunun asıl dilinin Mağada lisanı olması pek muhtemeldir. Şimalî memleketlerde Budistler bir sanskritçe tercümesini kullanmışlardır; ondan Tibetçe, Çince, Mogolca, Uygarca ve daha fazla lisanlara birçok tercüme yapılmıştır.

Cenup memleketlerinde hüküm süren ve eski Budizm'in hususiyetlerini daha iyi gösteren kanon, Pali lisanında yazılan, zikri geçen eserlerinden ibaret olan bir eser, aşağı yukarı milattan bir kaç sene evvel Serendib adasında bitirilmiş olsa gerektir.

Budizm'de müşahhas bir tanrı yoktur; mevcut olan devler -yani ilâhlara ve meleklerle benzeyen nuranî mahlûkat yaşayan her şey gibi doğumların silsilesine bağlıdır. En mühim meflum, ilhama çıkarıcı yoldur. Budist, dua ve niyazla değil, onun yerine murakabe ve tefekkürle meşguldür müşahhas bir tanrı bulunmadığı için, insan kime dua etsin?

Her mistikte görüldüğü veçhile, Hindistan zahidleri ve

Budist rahiplerinde seyrü sülûkta ilk adım olarak dünyayı tek edip Hindistan'da asırlardan beri zahidlerin kabul ettikleri beş şarta riayet etmek lazımdır: 1. Can taşıyan hiçbir varlığı öldürmemek (*ahimsa*); 2. Başkalarına ait olan şeyleri almamak, 3. Yalan söylememek, 4. Afif yaşamak, 5. Hiçbir şeye malik olmamak. Bu, hazırlık derecesidir. Rahip, ondan aşarak murakabeye gider; bunun sayesinde bilgi ve kurtuluşa varabilir. *

Murakabenin de dört derecesi vardır; muhtelif murakabe yollarının en mühimi *dhyana* denilen metottur. Buna göre, insan 1. Bu dünyanın fena ve alçak olmasının farkına varmak maksadıyla mesela mezarlıklarda ölümler veya hastalıklara müptelâ mahlûkat, yahut da iğrenç sanılan kendi vücudu gibi çirkin şeyleri seyrederken bu hayatın, bu dünyanın en kötü, en menfi taraflarını düşünür, dünyadan inziva eder. Bunun sonunda, 2. İnsan o feno dünyayı terkettim diye derin bir saadet duyar ki 3. derecede durgun ve sakin bir zevk haline gelir 4. derecede ise, insan ne sevinç, ne de ızdırap duyar, huzur ve sükûnet içinde, iyilik ve kötülükten uzak bir halde yaşar.

Başka bir mürakebe metoduna göre, insan, birinci derecede, bütün dünyalarda yaşayan bütün mahlûkatı hayırhahlıkla düşünür, sonra bütün mahlûkatla birlikte sevinir; sevindikten sonra hepsine acır; 4. derecede tekrar ne sevinç ne de ızdırabı mevcut olan bir huzûra ermiş olur.

Bu dördüncü derecede insan, bundan evvelki hayatlarını nasıl geçirdiğini görür; sonsuz doğum silsilesi ve onun sebeplerini anlayabilir; dört hakîkatın -yani ızdırabın, ızdırap sebebinin, ızdırap sebeplerinin giderilmesinin, ızdırap sebeplerinin giderilmesine çıkan yolun- farkına varır.

Kâmilin gördüğü bu illiyet râbitası 12 kısımlı tekerlek şeklinde tasvir edilmektedir. Budizm, ruhun hakikî varlığını inkâr edip bütün hallerin yalnız bir an için var olduklarını tarif etmekle beraber, illiyet rabitasının dünyada en mühim rolü oynadığını itiraf etmektedir. Çünkü her hal, her vaziyet, ondan evvelki bir halden ileri gelmiş gibi telâkki edilmektedir. Budist manastırlarındaki, ekseriya korkunç resimlerle süslü hayat tekerlekleri, bilgisizlikten başlayarak ölüm ile bitmek suretiyle bu illiyet rabitasını en iptidaî insanlara bile anlatmak üzere yapılmıştır.

Murakabenin dördüncü derecesinde bu hakikati anlayan kâmil, tabiat üstü şeylere de vâkıf olup sihir de yapabilir; uzaklardan ve yakından ilâh ve insanların seslerini duyar, ferasetle insanların fikir ve düşüncelerini bilir; başkalarının gözlerine görünmeyen bir hale gelir; güneş, ay ve yıldızlara kendi elleriyle dokunabilir.

Halbuki kasdettiği bu tabîatüstü tecrübe ve sihirbazlıklar değil, *Nirvana*'ya uğramaktır. Sâlik yalnız bu dördüncü dereceye vâsil olduktan sonra *Nirvana*'ya erişebilir. Bu *Nirvana* mefhumunu, "yokluk" ile tercüme etmek pek isabetli değildir; böyle bir tercüme yalnız, yokluğun mistik manasının ne olduğunu gözönüne tutulduğu takdirde doğru sayılabilir. Çünkü *Nirvana*, psikoloji bakımından sevinçsiz ve ızdıraplı huzûr; kosmoloji bakımından, insanın doğum silsilesinden kurtulmuş olması, metafizik bakımından ise en yüksek kıymet, yani müspet bir mahiyettir. *Buda*'nın güzel bir sözüne göre "Nirvana gürültülü bir ummaña benzeyen dünyanın gidişinde sakin bir adadır". Ama, onun sırrı, bütün mistikliğin arayıp bulduğu son hakikatin sırrı gibi, kelimelerle ifade edilemez, akıl ile erişilemez; bunun için, akıl onu yalnız yokluk olarak anlamaktadır. *Nirvana*, ölüm de değildir; bilakis, insan bu hayatta iken *Nirvana*'ya kavuşabilir; maddî sıfatlarını, ölümünden sonra büyük *Nirvana*'ya gideceği zaman kaybeder. Fakat varlık arzusu kadar tehlikeli bir istek de ölüm arzusudur; ölüme susayan bir insan,

Nirvana'ya erişemez.

Nirvana akıl için yokluk olduğundan ötürü, Buddha metafizik meselelerden hiç bahsetmemiştir: *Nirvana*'ya kavuşmuş olan orada var mı, yok mu? Bu dünya ezelî ve ebedî mi muvakkat mı? diye soranlara cevap vermemiştir. Çünkü bu meseleler, ne murakabeyi icra etmek ve doğru yoldan yürümek için lazımdır, ne de kurtuluşa yardım ederler. *Buda*, kanaatını bir mecazda şöyle ifade etmiştir:

Zehirli bir ok bir insana vurmuş, arkadaş ve akrabaları tabibi çağırmışlardır. Farzedelim ki bu hasta: “Bana ok vuran insanın kim olduğunu -şerîf mi, brahlıman mı, *vatsya* mı, *şudra* mı olduğunu- bilmeden evvel yaram için tedavi istemiyorum” diye inkâr eder, ya “Bana ok vuran adamın ismi nedir, hangi âileye mensuptur, uzun boylu mu, kısa boylu mu, orta boylu mu, beni vuran silâhın şekli nasıldır -bunu bilmeden evvel yaram için tedavi istemiyorum” diye cevap verir:- böylece inkâr etse eğer, bu işten ne çıkardı? Adam yarısından ölürdü.”

Temeli “beş zahid emri” olan ve bundan ötürü ilk bakışta belki soğuk, dünyaya uymayan bir din, yahut dinî bir felsefe şeklinde göze görünen Budizm'de merhametin ne kadar önemli bir yer tuttuğu şayanı dikkattir. Bütün mahlûkata, insanın düşmanlarına bile şamil olan bu merhamet ve sevgi (*maitri*, *metta*), *ahimsa* (yani can taşıyan bir şeyi öldürmemek) emrinin müspet tarafıdır. Budistlerin efsane ve lejandları, bu değişilmez hayırlıahlığı en parlak renklerle tasvir etmektedir:

Bütün ülkelerde mahlûkatın bütün dertleri bitsin... padişah, harami veya askerler tarafından tehdit edilip, idamlarına hüküm verilip, yüzlerce çeşit çeşit korkudan zarurete düşen mahlûkat ise, zarûrete düşmüş bu bedbahtların en müthiş, en korkunç yüzlerce korkudan kurtulsunlar. Vurulup, hapse konup, elem çekip türlü türlü ıztıraplarda bulunanlar, binlerce kederlere müptela olanların hepsi zincirlerinden kurtulsunlar; vuranlar, darbelerden kurtulsunlar;

idam ile tehdit edilenler yine hayata kavuşsunlar, sıkıntıya düşenler büsbütün korkudan kurtulsunlar... kimseye dert veya keder dokunmasın. Bütün mahlûkat afiyette bulunsunlar. İşte, *maitri* budur.

Belirttiğimiz veçhile, bu âlemşumul merhametten dolayıdır ki Buda, derhal *Nirvana*'ya gitmek yerine, insanlar arasında vaz ve hitap ile meşgul olmaya karar vermişti, Buda'nın bu kararı Budizm'in bir fırkası tarafından dinin merkezi ve temeli sayılıp daha geniş bir manada anlaşılmıştır. Bu hal, Hindistan'dan şimalî memleketlere ilerleyip orada inkişaf eden bu fırkalardan belli olur: *Mabayana* yani "büyük araba" Budizm'i, Cenupta yayılan *Hinayana* (yani: küçük araba) adlı fırkada ise, insan yalnız kendi kurtuluşu ile uğraşıp ne kadar çabuk olursa olsun *Nirvana*'ya erişmeye çalışmaktadır; ona bu yolda yardım eden kurtarıcı bir ilâh yoktur; bu fırka aslî Budizm'in âdet ve tasavvurlarına sâdık kalmıştır.

Halbuki *Mabayana*'ya mensup olan insan, büyük bir arabası olduğu için tehlike zamanında bir çok arkadaşı da kurtarabilen bir adam nevinden, hem cinslerine de kurtuluş giden yolu göstermeye çalışır. Bundan ötürü *Mabayana*'nın ülküsü ilhama kavuşup *Nirvana*'ya varmış *Buda* değil, mahlûkatın saadetini kendi kurtuluşuna tercih eden *Bodisattava*, yani *Buda namzedi*, mümkün olduğu derecede insanlara kurtuluş yoluna kılavuzlamakla uğraşıp bütün insanlara da sevgi, saadet ve bahtiyarlık verip *Nirvana*'nın mesut sükûnetine erişmekten vazgeçer.

"Su, ateş, ay, güneş elemanları otları, çalılırları, nebatları yetiştirdiği gibi, aynı surette de temiz kalpli Buda namzedinin muhabbetini göstermesi ile bütün mahlûkat koncalanıp açılır. O, bütün mahlûkatın aydın sıfatlarının hepsini yetiştirir."

Bu fırkanın mütaleasınca, *Buda*'nın, kendi doktrinini ilan etmek hususundaki kararı, ezelde bütün mahlûkatın kurtulmasından evvel *Nirvana*'ya uğramayacağım diye ver-

diği bir ahdın dünya planında zuhur eden muvakkat bir tecellisidir. *Mahayana*'da, eski Budizm'in ölküsünü teşkil eden "Buda yolundan yürüyerek *Nirvana*'ya uğramak" prensibi değil, insanın, Buda'ya inanması, ona teslim olması, onun ezeli ahbine güvenmesi dinin sırrıdır. O zamana kadar dinin merkezini teşkil eden *dhamma* (daktrin) yerine *Buda*'nın şahsiyeti gelmiştir.

Buda'nın şahsiyeti demek, yalnız tarihî *Buda* demek değildir. Çünkü *Mahayana*'da büyük miktarda mevcut olan *Buda* ve *Bodisattva*'lar ekseriya tanrı haline girmişlerdir; GOTAMA uzun teselsülde 25. *Buda* sayılmaktadır. Tarih boyunca bu dünyada tecelli eden her *Buda*'nın birer ruhanî *Buda*'sı (*Dhyanı budda*) ve onun *Dhyanı bodisattva*'sı vardır. GOTAMA'nın ruhanî *Buda*'sı *Buda Amitaba* (yani "muazzam nur ile parlayan) dır; ona billhassa Çin ve Japonya'da tapınılmaktadır; o, merhametli, bağışlayan, nuranî bir ilâhtır. Tarihî GOTAMA'nın *Dhyanı bodisattva*'sı *Avalokiteşvara* ismini taşıyan bir ilâhî varlık, *Mahayana*'nın en popüler ilâhıdır. Enteresan bir inkişaftan dolayı bu ilâh, merhameti sayesinde eski Çin ana ilâhelerinden birisi ile birleşip *Kvan-yin* (Japonya'da *Kvannon*) adlı bir ilâheye inkilâp etmiştir. *Kvan-yin*, ekseriya kucağında bir çocukla tasvir edilmektedir; aslı büsbütün unutulmuştur. Bu ilâhede görünen inkişafın, şüphesiz başka ilâhlarda da görünmesi mümkündür; *Dhyanı buda* ve *Dhyanı bodisattva*'lar herhalde birçok eski yer ve faaliyet ilâhlarının içlerine almış ve böylece ananeyi muhafaza etmişlerdir.

Avalokiteşvara ise, şimdi Tibet'in millî ilâhıdır; bu memlekette, birçok iptidai tasavvurlarla karışmış, sayısız ilâhları olan eski Bon dininin de izlerini taşıyan bir Budizm mevcuttur. Bu millî Budizm'e, *Lamaism* denilir. Yeni din, galiba 7. asırda Tibete gelmiş, 8. asrın ortasında büyü ve sihir usulleriyle karıştırılmış ve mükaddes metinlerin bir Tibetçe tercümesi (*Kanjur ve Tanjur*) vasıtasıyla memlekette yayılmıştır. 14. asırda *Lamaism* THSONG-KHAPA adlı bir ilâhiyatçı

tarafından reforme edilmiştir; onun mezhebi, "sarı"dır (rahiplerin sarı kuşak ve külâhlarından dolayı). Rahipler, memlekette en büyük rolü oynamaktadır; manastırlar, kültürel hayatın merkezleridir. Lasa şehrinde oturan *Dalai Lama* ile Taşılunpo manastırında yaşayan *Pançenlama* bu rahiplerin ve memleketin ruhanî reisleridir.

Şimalî Budizm'de, sayıya sığmayan bu ilâhlar yanında *Nirvana* anlamı da değişmiştir. Mahayana, *Nirvana* hasretinden, zaman ve mekandan âzade olmak arzusundan vazgeçip müminlere göklerde bulunan bir cennet, "garptaki sadet ülkesi"ni va'd etmektedir ki orada Buda'nın nurunu göreceklerdir

Mahayana Budizm'inin geniş edebiyatına gelince, hayalle dolu hikâye ve lejandlarda Buda'nın hayatından bahsederek kerametlerini anlatmaktadır; hemen bütün din koruyucularında görüldüğü gibi, Buda'nın da bir kız tarafından doğurulduğu, doğuşunun en harikulâde olaylarla vuku bulunduğu anlatılmaktadır. Bu efsanelerde, *Bodisattva* ülküsü artıkça mükemmelleşmiştir.

Mahayana Budizm'i, milâttan sonraki ilk asırda Çin'e kadar ilerlemiş, 6. asrın ortasında Japonya'ya gelmiştir. Orada billhassa 12. ve 13'üncü asırlarda birkaç önemli mezhep teşekkül etmiştir. Bunların Avrupa'da son yıllarda en büyük ilgiyi uyandıran mezhebi, murakebeyi ön plana koyan *Zen* tarikatıdır. (*zen - dhyana*'dan muştaktır). Maksudı, müridin sert bir terbiyeyi geçirdikten sonra birdenbire mantık rabitasından çıkarak tenevvür ve ilhama kavuşmasıdır; bu yolda, ekseriya mürşidin paradoks bir ifadesi, akla uymayan bir hareketi müridi mantıkî olmayan bir bilgiye kılavuzlayabilir. *Zen Budizm*'inin, Japon kültürüne, billhassa asîl muhâriplerin (*samura*) terbiye ve ahlâklarına bıraktığı tesiri küçümsememeli; gerek meşhur Japon çay merasimi, gerekse lirik şiirin en zarif şekilleri de *Zen* mezhebinin tesiri altında kalmışlardır. Bu terbiyeyi görmüş bir adam, tam bir ahenkle hareket edebilir; bütün varlığının bir tek noktaya tevec-

cülh ettiği için sanatta da bir tek çizgi veya bir iki satır ile her şeyin hakîki mahiyetini isabetle ifade eder.

Japon halkı, daha fazla aynı zamanda *Honen* ve müridi Şinran tarafından bildirilen *Jodo* mezhebine alaka göstermiştir. Mahayana'nın fikirlerini en mantıkî surette geliştiren bu mezhepte *Buda Amitaba*'nın (Amida) sonsuz kurtarıcı merhametine inanış, kurtulabilmek için yegâne şarttır. Kadın, erkek; zengin, fakir, iyilik yapmadan, riyazet çekmeden Buda'nın ezeli ahbine güvenmek şartıyla, ebedî saadete erişebilirler. Bu suretle, eski agnostik Budizm, yalnız mürakebe ve bilgiye ehemmiyet veren bir mistik felsefesinden, ilâhî bir kurtarıcının sözüne inanan ve sonsuz merhametine güvenen tipik bir *sola fides* şekline gelmiştir. ŞİN-RAN'ın bu telâkkileri Hristiyanlıkta protestanlar tarafından ileri sürülen doktrinlere o kadar benziyor ki, 16. asırda Japonya'ya gelen katolik misyonerler, o memlekette bile *Luther*'in zendekesinin mevcut olduğunu yazmışlardır. Bu basit ve halkın dinî ihtiyaçlarını iyice tatmin eden inanış Japonya'da çok taraftar bulmuştur.

13'üncü asırda Japonya'da vâz'larda bulunan, yüksek fikirleriyle beraber müteassıp olan *Niçiren*, zikri geçen bu iki Budist mezhebini takdir etmemiş, vatandaşlarına cehennem-i iltar ederek iltiraslarını yenmeye davet etmiştir. Fakat Budizm'in müsamahalı ruhuna muhalif olan taassuptan dolayı şiddetli taarruzlara maruz kalmıştır. Onun akîdesi, Buda'nın zatının bütün olaylara şâmil olmasını ileri sürmektedir: "Ruh, Buda ve hakîki varlık, bu üçü kendi ruhumuzda mevcuttur: bundan maada bir reel varlık yoktur: bu, vahydır, Budalıktır."

W. SCHUBRING, Die Jaina, 1927-H. OLDENBERG, Buddha und der ältere Buddhismus, 1921. - H. BECK H, Buddhismus, 2962 - E. WALDSCHMIDT, Die Buddha-legenden, 1949. H. HAAS, Amida Buddha, unsere Zuflucht, 1910. - D. T. SUZUKI, Die grosse Befreiung, 1947. - D. T. SUZUKI, Zen Buddhism and Japanese Culture, 1936. - F. HEILER, Die buddhistische Versenkung. 1922 - W. RUBEN, Buddhismus Tarihi, 1947.

İSRAİL

İsrail milleti dünya din tarihinde gayet mühim bir yer tutmuştur denilebilir. İlâhî vahye dayanan bu dine, Allah'ın istek ve emirlerini bildiren peygamberler tarafından özel bir şekil verilmiştir. İsrailin bu dini dayandığı vahiy bakımından hem Hristiyanlığın, hem de -endirekt bir surette- İslâm dininin esasıdır. Halbuki, bu dinin özellikleri ne kadar enteresan ve eşsiz olursa olsun, inkişafı yakın doğuda görülen dinî fenomenlerden tecrid edilmez; bilâkis onu bir taraftan onların sayesinde, öbür taraftan da onlara karşı gösterdiği hareketin bir aksulameli olarak anlamamız lazımdır.

Bu dinin en mühim vesikaları *Eski Abid*'de toplanmıştır. Halbuki *Eski Abid*, muayyen bir zamanda muayyen bir zamanın tesbit ettiği bir eser değildir; onun tarihi yüzlerce yıl sürmektedir. Bize kadar gelen bu tek kitabın metni ayrı kaynaklardan alınmış; ciddî bir filolojik ve tarihçi tenkit bu muhtelif rivayet cereyanlarını belirtmiştir. Maamafih, bu ince kaynak tenkidi sayesinde *Eski Abidin* kıymeti bizim için çoğalmıştır: Biz bu kitabı, İsrail milletinde muhtelif zamanlarda peyda olan ve ilâhiyatçı ve tarihçilerin düşüncelerini in'ikas ettiren dinî inkişafın habercisi saymaktayız.

Yahudi ananesine göre, *Eski Abid* üç kısma bölünür: Tevrat -*nebiim* (yani peygamberlerin sözleri)- *Ktubim* (ki-

taplar, tarihî, hikmet ve saireye ait eserler).

Bu kitapların sırası bazen pek mânalı görünmüyor; hal-buki kitapların bize gelen sırasıyla muhteviyatını bilmek lazımdır:

Tevrat : yani Musa'ya atfedilen beş kitap: *Tekvin* (bab 1 - 11: ta tufana kadar yaratılış destanı, insanların ilk suçu, bab 12 - 50 İBRAHİM'in ve oğullarının hikâyeleri; İSHAK, YAKUP, YUSUF'un Mısır'da bulunması)

2) *Çıkış* (bab 1 - 18 MUSA, İsrail'in Mısır'dan çıkışı, bab 19 - 40 Allah'ın Tûr dağında MUSA'ya kanunları bildirmesi).

3) *Levililer*: Âyîn ve merasime ait usuller; kurban, kâhinler, temizlik kanunları, bayramların tanzimi.

4) *Sayılar*: İsrail'in Tûr dağından kalkıp Erden ülkesine gitmesi.

5) *Tesniye*: 622 senesinde Yehuda kralı *Yoşiya* zamanında kâhinler tarafından neşredilmiş bir eser ki, MUSA'nın ölümünden bahsettiği ve MUSA'nın zamanında henüz mevcut olmayan birçok âdetlere ima ettiği için o zaman ki ilâhîyatçıların, bozulmuş dini islah etmek maksadıyla yazdıklarını diyebiliriz.

Bugünkü Tevrat'ta, en aşağı iki ayrı kaynağa rastlarız: Allah'ın ismini muhtelif şekilde kullandıklarından, *Yabvist* (Yahve ismini kullanan) ve *Elobist* (Elohim ismini kullanan) diye isimlendirilmektedir. *Yabvist*, en eski kaynak olsa gerektir; eseri aşağı yukarı M.Ö. 1000 senesinde yazmış olmalıdır; *Elobist* ise, daha fazla teolojik meseleler üzerine durur; aynı mevzulardan bahseden eseri 8. asırda telif etmiş olsa gerektir. Bir asır sonra, bilinmemiş bir âlim bu iki (bêlki de daha fazla) kaynağı birleştirmiş, şimdiki haline getirmiştir.

Aynı müelliflerin eseri, bazen *Tevrat*'a bağlanan *Yeşu* kitabında görülmektedir ki, Filistin'in fethini anlatmaktadır.

Hâkimler kitabı, Ken'ân'da zuhura gelen müşkilattan, müstebidçe hüküm süren hakimlerden bahsetmektedir; on-

ların en meşhuru, bedevilere karşı savaştan GİDEON'la herhalde mitik bir varlık olan SİMSON'dur.

Rut kitabı, Babil sürgünlüğünden (530'dan) sonra yazılan küçük bir romandır; yabancı olan RUT, gayet mes'ut ve memlekette büyük bir rol oynayan bir âileyi kurar: Bu, EZRA tarafından yasak edilen "yabancılarla nikaha" karşı bir reaksiyondur.

I. Samuel, krallığının başlangıçlarından, SAUL ve DAVUT'un tahta çıkmasından bahsettikten sonra, II. Samuel yalnız DAVUT'un M.Ö. 970 senesine kadar süren saltanatında vaki olan hadiseleri anlatmaktadır. *I. Krallar*, SÜLEYMAN'ın krallığını anlatır, 12. babdan itibaren o kralın 931'de vuku bulan ölümünden sonra memleketin ikiye bölünmesini ve bilhassa ilk büyük peygamber olan İLYA'nın amellerini ileri sürmektedir; *II. Krallar'a* gelince, memleketin cenup bölgesinin (Yehuda'nın) sonuna kadar (587) gitmektedir. Peygamberlerin sözlerinden anlaşılan tarihî vakıalarını belirten bir eserdir.

I. ve II. Tarihler, İsrail milletinin tarihini tekrar anlatmaktadır.

Ezra, sürgünlükten sonra İran İmparatorları sayesinde tekrar Kudüs'e giren ve orada yeni bir mabet bina etmekle meşgul olan millettten bahsedip EZRA'nın gayet sert nikâh kanunları vasıtasıyla Yahudiliği sözün tam manasıyla kurduğunu göstermektedir.

Nehemia, EZRA'nın yaptığı gibi Yahudilere daha çok eski zamanların usul ve kanunlarına rivayet etmelerini emretmiştir.

Ester kitabı, *Purim* bayramının aslını belirtmektedir.

Eyüp: Eski Ahidde hüküm süren mukayese anlamına karşı bir aksülâmeldir. EYÜP, dindar olmakla beraber, felâketlere uğruyor; dostlarının itirazlarına ve başına gelen bütün facialara rağmen Allah'a güveniyor ve Allah'ın sözünü işittikten sonra kendini O'nun iradesine teslim edi-

yor. Kitabın öğrettiği, Allahın istedikleri, onun iradesi, onun kudreti tek insanın saadetinden ehemmiyetlidir.

Mezmurlar, 5 kitapta 150 dinî şiiri ihtiva etmektedir. Onlarda, eski şarkta kullanılan ilâhi tarzlarını benimseyen ama daha fazla şahsî bir din duygusu ile dolduran, hayatın hemen her vaziyetinde ya ferdin, ya cemaatin söylediği dualara rastlanmaktadır. Onların büyük bir kısmı hâlâ Hristiyan ibadetinde okunmaktadır.

Süleymanın Meselleri: Hikmetin sahibi olan SÜLEYMAN'a atfedilmekle beraber muhtelif zamanlara ait, atasözleri, hikmet sözleri, Allah korkusunu, yaşamak sanatını öğreten meseller. Eski Mısır hikmet edebiyatının tesirleri burada görülmektedir.

Vaiz: Yine SÜLEYMAN'a atfedilen, halbuki sürgünlükten sonraki zamana ait olan ve bedbinlikle dünyanın boşluğunu anlatan küçük bir kitap.

Neşidelerin Neşidesi: Sürgünlükten sonraki zamanlarda gelişen pek dünyevî, tatlı ve güzel aşk şarkılarını, maşuk ile maşuka arasındaki maceraları, konuşmaları pek şairane anlatmaktadır. İsrail'de bu kitabın shevî aşkı çok erken Allah ile kendi nişanlısı sayılan İsrail milleti arasındaki sevginin bir sembolü olarak telâkki edilmiş, şarkılar bu bakımdan mukaddes kitaba sızmıştır. Yine SÜLEYMAN'ın bir eseri olduğu iddia edilen bu kitap, Hristiyanlıkta da mistik mânada anlaşılmuş, ya İSÂ ile kilise arasındaki muhabbetin güzel bir sembolü, yahut da (billhassa 12. asırda gelişen mistik te'vîle göre) kalbin İSÂ'ya karşı duyduğu aşkın bir ifadesi olarak kabul edilmiştir.

Peygamberlerin eserleri :

İsâ'ya (M.Ö. 740 senesinden itibaren Yehuda'da) bab 40 dan:

Deveroîşa'ya, sürgünlükte milletini teselli eden, ismi bilinmeyen büyük bir peygamber.

Yeremiya (M.Ö. 630 ile 586 arasında, Yahuda'da)

Yeremiya'nın mersiyeleri (galiba onun eseri olmayan ağıtlar)

Hezekiel: Sürgünlükte yaşayanların büyük peygamberi.

Daniel: Sürgünlükte yaşayan bir peygamber.

“Küçük” peygamberler:

Hoşen: 740 senesinden evvel İsrail'de vâz etmiştir.

Yoel: 8. asrın başlangıcında Yehude'da yaşamıştır.

Amos: Tekoa'lı bir çoban, peygamberlerin en müessirlerinden biri. 740'dan evvel İsrail'de bulunmuştur.

Obadya: YOEL'in bir çağdaşdır.

Yunus: İsrail'de 8. asrın ortasında faaliyette bulunmuştur.

Mika: Yehuda'da 7. asrın ortasında yaşamıştır.

Nabum: Mika'dan biraz sonra yaşamıştır.

Habakuk: Yehuda'da 622 senesinden önce bulunmuştur.

Tsefanya: 7. asrın ortasında Yehuda'da vâ'z etmiştir.

Haggay - Zekarya - Maleaki: Babil sürgünlüğünden sonra Filistin'de

Peygamberlerin muhtelif eserlerine de birçok yabancı unsurları sirayet etmiş; muhtelif şahsiyetlere ait sözler birbirlerine karıştırılmıştır. İmama göre çözülmez bir kül olan bu eserler, kaynak tenkidi sayesinde özel strüktürlerini, her peygamberin hususiyetlerini daha vazılı bir şekilde göstermektedir.

Hem *Eski Abdin* verdiği malûmatı, hem de aynı zamanda yazılan Mısır, Babil, Asur milletlerinde muhafaza edilen vesikaları araştırmış olursak, İsrail dininin tarihî gelişmesinin anahatlarını şöyle görürüz:

Sâmi mıntakasının garp kısımlarında (mesela Ken'ân, Suriye, Fenikiya) hüküm süren eski din, bilhassa verimlilikle alâkadar olan merasimden ibaretti. Milletlere göre isimleri değişen bir ilâh, tabîatın gidişini idare edip insanın hayatını da tanzim eder gibi tasavvur edilmiştir. Onlarda bil-

hassa *Baal* (Rabb), *El* (kudret, kuvvet), *Meleb* (malik) muhtelif ibadet merkezlerinde büyük bir rol oynamışlardır. Eski Babil'de gördüğümüz veçhile, müteaddit yer ilâhlarına tapınılmıştır. Aynı zamanda bir yönden gök kraliçesi ve büyük ana ilâhe olan bir tanrıçanın mabedlerinde mukaddes fahişelik vaki olup, *Iştar* ile *Tammuz*'un aşk destanı gibi, bu tanrıçanın da ölen ve yeniden canlandırılan bir ilâha bağlı olduğunu anlatan birçok verimlilik mitleri vardı. İlâhlara kurbanlar sunulmuştur; billhassa Ken'ân'da insan kurbanları ve büyük miktarda çocuk kurbanları takdim edilmiştir. İlâhın hiddetini teskin etmek için yalnız en kıymetli mal, erkek çocuklar, kâfi görünmüştür

Ken'ân'a (M.Ö. 2000'den beri) gelen, herhalde Arabistan ve Irak'tan muhaceret eden İsraililer ise, bedevî bir kültüre mensup, iptidaî milletlerin hepsi gibi o zaman pek derin bir Tanrı anlamına henüz varamamış bir kâbile idi. Muhtelif maddelerde peyda olan tabîatüstü kuvvete inanmışlardır; bu maddelerin en önemlisi, kan idi: her ahidde, her mühim amelde biraz kan dökmek lazımdı. Halbuki odun ve başka şeylerde de böyle bir *mâna* kuvveti görülmüştür. En eski zamanlarda bile, mukaddes söze büyük bir kudret atfedilmiştir. Bütün Sami'ler gibi, İsrail kabîlesinde de mukaddes taşlara hususî bir hürmetin gösterilmesi gayet muhtemeldir; taşların özel bir kuvvetine inanmalarına, YAKUP'un Beth-El de görüp anlattıkları bir işarettir: YAKUP, başını bir taşın üstüne koyduktan sonra rüyasında göklere çıkan bir merdiven ve artık Rabbin kendisini görmüştür.

“ve YAKUP uykusundan uyanıp dedi: Gerçek Rab bu yerdedir, ve ben onu bilmedim... Ve YAKUP sabahleyin erken kalktı, ve başı altına koymuş olduğu taşı aldı ve onu direk olarak dikti ve tepesine zeytin yağı döktü.” (Tekvin, 28)

Buna karşı, MUSA'nın Mısır'dan çıkardığı aşiretin dini, büsbütün başka bir görünüşten ileri gelmiştir. Eski zamanlarda (kat'i bir tarih bilmiyoruz) belki tesadüfen Mısır'a gelmiş olan bu aşiret, MUSA'nın riyasetinde belki 14. asırda ak-

rabalarının memleketlerine, Ken'ân'a göçmeye başlamıştır. Bu Mısır'lı İsraililerin aslının YAKUP'un oğlu YUSUF'a bağlanması kâhinlerin güzel bir uydurmasıdır. *Tevrat*'ın tarih tasavvuru, adî tarihin hadiselerini değil, İsrail'in ilâhi bir plana göre geçirdiği safhaları belirtmeye çalışmaktadır. MUSA'ya Tur dağında ismini vahyeden Yahve, belki esas itibarıyla Tur dağına mensup olan bir fırtına ilâhıdır. Ateş ve gök gürültülerinin içinde tecelli eder; belki de o civarda yaşayan Midyan kabilesinin bir aşiret ilâhıdır. Fakat derhal bu mahdut yer ve küçük aşiretten ayrılıp kendisine bağlı bir ruhanî cemaatin ilâhı şeklinde görünmektedir. Başka Sami ilâhlarının faaliyet ve kuvvetlerinin tabîatın doğuş ve ölümünde belirmelerine rağmen, bu ilâh kendini tarihte gösterir: Birdenbire bir millet, her sene yeniden meydana gelen tabîat tezahüratının sonsuz deveranına bakmaktan vazgeçip tarihin kıymetini, yani tarihte Allahın idaresini görmeye başlamıştır. Bize pek tabîî görünen bu hal, aşağı yukarı 3500 sene evvel yaşayan insanların zihniyetlerinde büyük bir değişikliğe sebep olmuştur.

Bu ilâh, kendi milleti olan İsrail ile bir ahit etmiştir; esatire göre tufandan sonra vuku bulan bu ahit, millet ile Allah arasında çözülmez bir irtibat yaratmıştır; İsrail tarihinde vaki olan her hadise, bu ahidin bir neticesi olarak telâkki etmiştir; millet ahdına riayet etmeyince, Rab ceza yağdırdı; millet günahından tövbe edince, Rab eski ahdı yenileştiriyor. Allah Tur dağında MUSA'ya şöyle hitap etmiştir:

“Ve bununla beraber düşman memleketlerinde oldukları zaman, onları tamamen yok etmek ve kendileriyle olan ahdimi kırmak üzere kendilerini reddetmiyeceğim ve onlardan nefret etmeyeceğim; çünkü ben onların Allahı Rabb'im; onların Allah'ı olmak için kendilerini Mısır diyarından milletlerin gözü önünde çıkarmış olduğum atalarının ahdini onlar uğruna hatırlayacağım; ben Rabb'im.” (Lev. 26, 4-45)

İsrail'in Mısır'dan çıkışı, Yahudi ilâhiyatında, şahsî dinde de yorulmadan zikredilen hâdisedir:

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

*“Rabbe şükredin, çünkü iyidir; çünkü inayeti ebedîdir...
İsraili aralarından çıkarana; çünkü inayeti ebedîdir.
Kızıl Denizi ikiye bölene; çünkü inayeti ebedîdir.
Ve İsraili ortasından geçirene; çünkü inayeti ebedîdir.
Firavun ile ordusunu Kızıl Deniz’e atana; çünkü
inayeti ebedîdir...”*

(Mezmur 136, 1; 12-16)

Millet Yahve'nin, muhafazasına gayretle baktığı ahlâk emirlerine göre davranıp, adalet eder ve komşusunu severse, Rab, onu doğru yoldan yürütmeye devam edecektir. Halbuki Rabbin iradesi insanlar tarafından bilinemez; o, mukaddes, şedid, kahhar, fa'al bir ilâhtır.

“İlahlar arasında senin gibi kim vardır, ya Rab? Kudsiyette celil, semalarda heybetli, hârikalar yapan, senin gibi kim vardır?” (Çıkış, 15, 11)

Rabbin celali, kudsiyeti birçok mezmurlarda (19., bilhas- sa gayet eski zamanlara ait 29., 90. ve saire) övülmüştür; EYÜP hikayelerinde en mehabetli sözlere tavsif edilmiştir. Bu ifade edilemez kudsiyetin sırrı, belki en isabetli ifadesini İLYA peygamberinin destanında bulmuştur (I. Krallar 19):

“Ve işte, Rab geçiyordu, ve büyük kuvvetli yel dağları ayırıyordu; ve Rabbin önünde kayaları parçalıyordu; fakat Rab yelde değildi; ve yelden sonra zelzele; fakat Rab zelzelede değildi; ve zelzeleden sonra ateş; fakat Rab ateşte değildi; ve ateşten sonra sakin ince bir ses. Ve bu oldu ki, İlya bunu işitince yüzünü cübbesiyle örttü...”

Musa'nın ve büyük peygamberlerin zamanlarında, öbür dünyada bir kıyametten, amellerin ölümünden sonra bir mukabelesinin vuku bulacağından bahis açılmamıştı; Yahve, dirilerin ilâhıdır, ölülerinki değil. İnsan, bu hayatta amellerinin mükafatını görür; hayata mâna veren, yalnız Rabb'e inanıştır.

Yahve dininin Ken'ân'a gelen taraftarları oradaki dinler-

de kısa bir müddet münakaşa ettikten sonra, Şekem şehrinde toplanan İsrail ihtiyarları, başları, hakimleri, reisleri Yahve'ye kulluk etmeye resmen karar vermişlerdir. Halbuki zaman ilerledikçe eski yerli dinlerden birçok adetler, görünüşünü bir az değiştirip Yahve dinine sızmıştır: Eski ilâhların yerine Yahve gök ve tabîat ilâhı cla sanılmıştır; Ken'ân kurban merasiminin bir kısmı da İsraililer tarafından kabul edilmiştir. Maamafih ev yaptırmayan, şarap içmeyen Rehabî'ler gibi bir iki küçük zümre, tevarüs edilen bedevî kültüre ve en eski Yahve dininin emirlerine uyarak yaşamağa devam etmişlerdir. İsraililer, yerli dinlerin en iyi parçalarını kendi merasimine sızdırmış iseler de, insan kurbanları gibi kötü taraflarını, sihir muameleleri de şiddetle yasak etmişlerdir; büyücüler ise idam edilmişlerdir.

İsrail oğulları, tarihi idare eder gibi telâkki edilen Yahve'yi gittikçe kendi milletlerine bağlayıp sırf millî bir ilâh sanmışlardır; büyük peygamberlerce bile, Yahve'nin günü - yani dünyanın sonu ve yeni bir zamanın başlangıcı - kat'i surette İsrail'e inhisar ettirilmiştir. Başka milletlere de şâmil olan bir selâmet, yabancıların da Yahve'nin itaatı altına gelecekleri hakkındaki fikirlere yalnız son peygamberlerde (6. asrın ortasında) rastlanmaktadır. O yeni dünyanın merkezi, yeni bir Kudüs olacaktır:

"..... Ve birçok kavimler gidecekler, ve diyecekler: Gelin, Rabbin dağına, Yakubun Allah'ının evine çıkalım; ve kendi yollarını bize öğretecektir ve onun yollarında yürüyeceğiz. Çünkü şeriat Siondan, ve Rabbin sözü Yerusâlimden çıkacak. Ve milletler arasında hükmedecek ve çok kavimler hakkında karar verecek ve kılıçlarını sapan demirleri ve mızraklarını bağcı bıçakları yapacaklar; millet millete karşı kılıç kaldırmayacak ve artık cengi öğrenmeyecekler. (İş. 2, 3)

İsrail oğulları, merasimin bütün değişiklikleriyle beraber, bütün insanlar arasından seçilip Yahve'ye yaklaşarak onu yüz yüze görmeyi in'am edilen ve bundan sonra dinin

kurucusu olan MUSA'yı, dinin bir merkezi olarak takdir etmekten hiç çekinmemişlerdir. .

MUSA'nın bildirdiği dini temiz bir şekilde muhafaza etmek, yahut da onu yabancı dinlere karışmış olmasından temizlemek maksadıyla 8. asrın ortasından beri birçok peygamber memlekette meydana çıkmışlardır. Halbuki bundan evvel, SÜLEYMAN'ın ölümünden sonra (931) ikiye bölünen memleketin şimalî mıntakasinda, İLYA adlı bir kuvvetli peygamber oradaki BAAL ilâhının kâhinlerin aleyhine ayaklanmıştı; birçok mucize sayesinde onları -kralın muhalefetine rağmen- mağlup etmiştir. Bu fırsatta ve Eski Ahdin rivayet ettiği başka hikayelerden, o civarlarda hususî nebi cemiyetlerinin mevcut olduklarını öğrenmekteyiz. Bunlar, raks ve muayyen temrinlerle vecde gelmeye çalışmışlardır; halbuki yazıları kalmış olan büyük İbranî peygamberlerin bu muhitlerle münasebetleri yoktur. .

Tekoa'da çoban olan AMOS'tan başlayarak (M.Ö. 8. asrın ortasında) İsrail peygamberlerinin hepsi, Yahve'nin sözü hayatlarında derin bir değişiklik husule getirmesinden dolayı meydana çıkmaya mecburlardı. Hususî bir iç tecrübe ile O'nun sözünü işittikten, yahut da bayılıcı bir müşahede ile kudus olan Rabb'in yüzünü, kudsiyetini ruhanî gözleriyle gördükten sonra, bütün millete, büyüklere de, küçüklere de, küçüklere de hitap ederek yolunu şaşırana Allah'ın emir ve nehyelerini ilân edip onları doğru yola sevk etmeye uğraşmışlardır.

Yeremiya diyor ki :

“Ve bana Rabbin şu sözü geldi : Ana karnında sana şekil vermeden önce seni tanıdım, ve sen doğmadan önce seni takdis ettim, seni milletlere peygamber ettim. Ve ben dedim: Ah, ya Rab Yehova işte, ben söz söylemek bilmiyorum; çünkü çocuğum. Ve Rab bana dedi: Ben çocuğum, deme; çünkü kime seni gönderirsem gideceksin ve sana emrettiğim her şeyi söyleyeceksin. Onların yüzünden korkma, çünkü seni kurtarmak için ben seninle beraberim! Ve

Rab elini uzattı ve ağzıma dokundu; ve Rab bana dedi: İşte sözlerimi senin ağzına koydum; bak bugün milletler üzerine ve ülkeler, kökünden sökmek ve yıkmak için, halk etmek ve yok etmek için, bina etmek ve dikmek için seni koydum.”

“Tövbe edin!” peygamberlerin tekrarlanan tevbihleridir, “tövbe edin, yoksa Yahve'nin cezası size isâbet edecektir.” Ta uzaklarda uyuyan bir istikbalden değil, bu dakikada Allah'a karşı yapmaları lazım gelen vazifelerden bahsetmişlerdir. İsrailin başına gelecek felâketlerin önüne geçmek için adalet ve Allah sevgisi, insan sevgisi göstermekten mühim bir ödev yoktur. Merasim ve âyînlerin bu ahlâkî emirlere karşı büyük bir ehemmiyetleri yoktur; bunlara bazen hiç kıymet atfedilmemektedir:

“Rab diyor: Kurbanlarınız çok olmuş, bana ne? Koçlardan yakılan takdimelere ve besili hayvanların yağına doydum; ve boğaların, kuzuların, ve ergeçlerin kanından hoşlanmam. Önümde görünmeye geldiğiniz zaman elinizden bunu kim istedi de, avlularıma ayak basıyorsunuz? Artık boş takdime getirmeyin; buhur bana mekrulı şeydir; ay başı ve Sebt günü toplantı çağırılmasına, fesat ile bayram toplantısına dayanamıyorum. Ay başılarınızdan ve belli bayramlarınızdan nefret ediyorum; üzerimde yükütlükler, onları taşımaktan yoruldu. Ve ellerinizi açtığınız zaman, gözlerimi sizden gizleyeceğim; birçok duâlar ettiğiniz zaman da dinlemeyeceğim; elleriniz kanla dolu. Yıkın, temizlenin; gözümün önünden işlerinizin kötülüğünü atın, kötülük etmekten vazgeçin; iyilik etmeyi öğrenin; adaleti arayın, ezilmiş olana doğruluk edin, öksüzün hakkını koruyun, dul kadının davasına bakın (İş. 1, 11 v.s.; bak Yer. 7, 21 ve başka yerlere)

Peygamberler bu fikirleri mütemadiyen ifade etmişlerdir. İster milleti günahlarından dolayı azarlayan tabirlerle, ister ilâhi cezayı bildiren tehdit sözleri ile; eski kehanet üslûbunu, kâh ağıt şeklini kullanmışlardır. YEREMİYA der-

dini, ümitsizliğini şöyle anlatmaktadır:

“Keşke başım sular ve gözlerim yaş pınarı olsa da, kavmin öldürülmüş kızlarına gece gündüz ağlasam! Keşke bana çölde bir yolcular konağı olsa da, kavmimi bıraksam ve yanlarından gitsem! Çünkü onların hepsi zina ediciler, hainlerdir.” (Yer. 9, 1)

Sözlerinin tesirini daha fazla kuvvetlendirmek için peygamberler sembolik amellerde de bulunmuşlardır. Yakın doğunun milletlerinin hepsi Asur kralına kulluk etsinler diyè, YEREMİYA boynuna bir boyunduruk almıştır. Kendi milletini bekleyen kısmeti sembolleştirmek istediği zaman,

Rab şöyle dedi: Git ve çömlekçi işi toprak bir testi satın al ve kavmin ihtiyarlarından bir kaçını bul... O zaman seninle beraber giden adamların önünde testiye kıracaksın ve onlara diyeceksin: Orduları Rabbi şöyle diyor: Nasıl ki, çömlekçi kabını kırarlar, o da bir daha onarılamaz, ben de bu kavmi ve bu şehri öyle kıracağım.

Gündelik hayat peygamberlere kullandıkları temsil ve mecazlar vermiştir: Bir fahişe ile evlenen HOZEA, Yahve ile İsrail arasındaki münasebeti, nişanlısını terkeden vefasız bir gelin şeklinde sembolize ettirmiştir; aynı mecaz, YEREMİYA tarafından da ilk vahylerinde kullanılmıştır. İŞAYA'ya gelince “Bir baki Yahve'ye dönecek” diye beslediği ümidi ifade etmek maksadıyla, oğluna bu mânayı taşıyan “Şearyaşub” ismini vermiştir.

Büyük peygamberler, felâket ve uğursuzluk ilân eden insanlardı; onlar, İsrail krallarının (bilhassa Asur ve Babil hükümdarlarına karşı) yaptıkları siyasî hatalarla milletin Yahve'ye hürmet etmemesi arasındaki münasebetleri iyi bildikleri için, yorulmadan siyasî reislerle kâhinleri tevbih etmişlerdir; fakat onlar, nahoş ve can sıkıcı nasihatlarına kulak asmamışlardır. Böylece, İsrail ülkesinin seknesi 722 yılında Asur kralı SARGON tarafından nefyedilmiştir. Bunun üzerine cenubi ülkede peygamberlerin teşvikiyle birkaç

dini islâhat icra edilmiş ise de, 7. asırda yaşayan peygamberlerin sözleri ekseriya kabul edilmemiştir.

Milletinin böyle bir anlayışsızlığı bilhassa cenup devletinin kırılmasına tevbih edici bir şahit sıfatıyla iştirâk eden YEREMİYA'nın kısmeti idi. Gençliğinde ve peygamber faaliyetinin ilk yıllarında, kral YÖSİYA'nın M.Ö. 622 senesinde icra ettiği merasim reformunu büyük memnuniyetle görmüştü. Bu reform, rivayete göre Kudüs mabedinde kâhinler tarafından bulunan eski bir yazıya dayanarak yapılmıştı: *Tesniye*'nin en mühim parçalarını ihtiva eden ve MUSA'ya atfedilen bu kitap sayesinde, Filistin'de cari olan karışık ibadetlerin yerine âyînlerin eski şekilleri ihya edilmiştir. Islâhatçı kâhinlerin bir eseri olan bu hareket, aynı zamanda da İsrail'in tarih anlamına yeni bir şekil vermiştir: Bu tarih, şimdiden bir kurtuluş tarihi, Allah'ın sevdiği millete gösterdiği inayeti belirten vakaların bir tarihi olarak telâkki edilmeye başlamıştır.

YEREMİYA, buna ait vesikaların bulunulmasından sonra birkaç sene susmuşsa da, Babil orduları yaklaşıncaya yeniden Yahve'nin sözlerini bildirip kendine isabet eden belâlarda bir tek fikirde teselli bulmuştur: 722 senesinde Asurya'ya nefyedilenler, sonra da 597 senesinden beri Babilde sürgünlükte bulunanlar, artık ilâhi ruh ve hakikatte yaşayacak bir İsrail milletinin özünü ve yeni kökünü teşkil edeceklerdir.

Kendisi, vatandaşlarıyla beraber Mısır'a gitmeye mecburdu; nerede, ne zaman öldüğünü bilmiyoruz. YEREMİYA'nın gayet şahsî, bütün merasimden azade olan dini, duâları, ağıtları Eski Ahdin en güzel ve müessir parçalarındandır. İnsani vasıtasızca Allah'a karşı karşıya koyan bu peygamberlerin derin dinî duygusunun, mezmurların şairlerine de bir tesir bırakmış olduğu şüphesizdir.

Babilde nefyolunanların muhitinde üçüncü büyük peygamber sanılan HEZEKİEL de bulunmuştur; o, sürgünlükten evvel Yehuda'da uğursuzluk bildiren peygamberler-

den idi ama, Babil'de saadet tebşir etmeye başlamıştır:

“Çünkü Rab Yehova şöyle diyor: İşte ben, koyunlarımı ben sorup onları araştıracağım. Dağılmış koyunlarının arasında bulunduğu gün, çoban sürüsünü nasıl araştırırsa, ben de koyunlarımı öyle araştıracağım, bulutlu ve karanlık günde dağılmış oldukları yerlerin hepsinden onları kurtaracağım... Onları iyi otlakta güdeceğim ve onların ağılı İsrailin yüksek dağları üzerinde olacak...” (Hez. 34; 11, 12, 14)

Halbuki kitabının büyük bir kısmı şiddetli tehditleri, gördüğü heybetli ve korkunç vizyonları ihtiva etmektedir. HEZEKİEL'in kullandığı semboller gayet renkli ve kuvvetlidir ama, İŞAYA ve YEREMİYA'nın sözleri kadar dokunaklı değildir. HEZEKİEL'den birkaç sene sonra çıkan, sözlerinin İŞAYA'nın kitabına ilave ettirilmesi dolayısıyla DEVTEROŞAYA (yani ikinci İŞYAKA) denilen, adı bilinmez bir peygamber, selâmet ve uğur geleceğinden başka bir şey söylememiştir :

“Allahınız diyor : Teselli edin, kavmimi teselli edin!

Zayıf olana kuvvet verir ve takatı kalmamış olanın kudretini artırır. Gençler bile zayıflar yorulur ve bütün yiğitler düşerler. Fakat Rabbi bekleyenler kuvvetlerini tazeler, kartallar gibi kanat gerip yükselirler, seğirtirler ve yorulmazlar, yürürler ve zayıflamazlar.”

Halbuki bu uğurun yalnız İsraille değil, başka milletlere de şâmil olacağından emindi. Kitabındaki “*Yahve'nin kulu*” hakkındaki bap, bilhassa hristiyan dini en büyük ehemmiyeti haizdir. Orada, bir şahsiyetin, çoğunun suçlarını taşıyıp onların yerine kurban olduğu söylenilmektedir. .

Büyük peygamberlerin sözlerinde gittikçe vâzılı olan bir tasavvur, yani, kendini Allah'a vakfeden bir kalbin her kurbandan önemli ve kıymetli olmasına kani oluş, en güzel ifadesini 51'inci mezmurda bulmuştur:

“*Ya Rab, dudaklarımı aç ve ağzım senin hamdini bildirsin. Çünkü sen kurbandan zevk almazsın, yoksa arzeylerdim,*

*Yakılan takdimeden razı olmazsın.
Allahın kurbanları kırılmış ruhtur;
ey Allah, kırılmış ve ezilmiş hor yüreği hor görmezsin.*

Yahudilik -sözün tam mânasıyla- İsrail oğullarının Babil'de geçirdikleri sürgünlükten sonra inkişaf etmiştir. Oradan Filistin'e döndükten sonra (M.Ö. 538) ilâhi şerâti bildiren TEVRAT, daha fazla bütün hayatın merkezi sanılmıştır. Bu, hayatın, sayısız ayinleri icra etmekten, Rabbin emrettiklerine dikkatle bakmaktan ibaret olduğunu söylemekti. Nikaha dair de Yahudilere mahsus talimat verilmiştir; Yahudiler artık yabancılarla evlenemezlerdi. Hâkim olan kanaatça, *Tevrata* tabi olan insan sevabını kazanır; hastalık ve bahtsızlığın bir günah işlenmesinden ileri geldiği söylenilmiştir.

Mısır'dan gelen "hikmet sözü" adını taşıyan edebî cinsin aynı fikirleri ifade ettiğinden, İbrani edebiyatında da bir aksi seda uyandırmıştır. (*Süleyman'ın Meselleri*). Fakat biraz mekanistik görünen "günah - ceza; iyi amel - mükâfat" teorileri yanında, tamamıyla başka bir din *Eyüp kitabı*'nda peyda olmuştur: Hayatın, belânın mânasını anlamaya çalışan, insafsız görünen Yahve ile münakaşa eden insanın bütün dinlerde eski Babil'de uzun bir şiirin mevzuunu teşkil eden ve her zamanda yeniden zuhur eden ayaklanması, ümitsizliği, artık kadîr ve kâdir Allah'ın teslim etmesi, bu kitabın satırlarında konunun ehemmiyetine uygun bir ifade bulmuştur. EYÜP'ün şikâyetleri Yahudilerin âhirette vâki olan bir ceza veya mükâfata inandıkları bir zamanın problemlerini göstermektedir:

EYÜP şöyle şikâyet ediyor: "Beni çamura attı ve toz gibi ve kül gibi oldum. Sana çağırıyorum ve bana cevap vermiyorsun; ayağa kalkıyorum ve gözünü bana dikiyorsun... Fakat insan düşerken el uzatmaz mı? Ve felâketi içinde ondan ötürü yardıma çağırılmaz mı? Ben sıkıntıda olan için ağlamaz mı idim? Yoksul için canım kederlenmez mi idi? Ben iyilik beklerken kötülük geldi; ben ışık umarken

karanlık geldi... O zaman Rab kasırganın içinde EYÜP cevap verdi dedi : Bilgisizce sözlerle takdiri karartan bu adam kim? Şimdi kuşağını beline vur, erkek gibi, sana sorayım da, bana anlat. Ben dünyanın temellerini korken, sen nerede idin? Bildir, sen nerede idin?..."

Belki aynı zamanda, 73'üncü mezmurun tanınmadığımız şairi, EYÜP gibi ümitsizce hayatının ve dertlerinin mânasını soranlara, Allah'a güvenen kaibin unutulmaz cevabını vermiştir :

*"Fakat ben daima seninle beraberim,
benim sağ elimden tutun.
Öğüdünle bana yol gösterirsin ve sonra beni izzetle alırsın.
Göklerde başka kimim vardır? Ve yeryüzünde senden
başkasını istemem!
İnanan insan, ceza ve mükâfat sormaz;
Allah'ı yanında duyunca başka bir şey istemez."*

Aşağı yukarı M.Ö. 300 senesinden M.Ö. 135 senesine kadar İsraili -Yahudi dininin ikinci büyük devrini görmekteyiz. Selevkyali hükümdarların Yahudileri hellenistik fikir ve siyaset sistemlerine girmeye icbar etmelerine karşı, 175 ile 143 seneleri arasında, Makkabe'lerin isyanları sayesinde Yahudiler evvelâ dinî sonra da siyasî hürriyeti kısa bir zaman için elde etmişlerdir. Selevkyalilerin devrini mütâakip Romalı hâkimiyet devrinde tekrar Filistin vatanperestlerin birçok isyan hareketleri vuku bulmuştur.

O zaman da, *Eski Abid*, muhtelif kaynaklardan gelen, muhtelif müellif ve müretteplerin izlerini gösteren rivayet, hikâyet, tarihî ve şairane kısımlarının bir kül haline getirilmesinden sonra şimdiki şeklini almaya başlamıştır. Üst üste katılmış bu rivayetleri birbirinden ayırıp metnin tarih boyunca nasıl inkişaf ettiğini gözönünde tutabilmek için dikkatli bir tahlil lazımdır. Böyle bir tahlil yaptıktan sonradır ki, dinin özel köklerini bütün güzellikleriyle görmekteyiz. Bu suretle de, metnin içine sızmış olan bir kelimeye daya-

narak yanlış teolojik ve felsefî sistemleri kurmaktan kurtulabiliriz.

Yahudi dininin yeni -ve sonraki din tarihi için son derece mühim olan- bir unsuru benimsemesi o zaman da vaki oldu: Zoroastrizm'den, dünyanın sonunda bir kıyamet, umumî bir muhakeme vaki olacağına inanış İsrail'e gelmiştir. Eski Yahve dinin aksine olarak, dünyanın gayesi bu hayatta değil, ahirette veya yeni bir dünyada -yeni bir Kudüs'te- bulunacağı söylenilmiştir. Milletin, yabancıların tazyiki altında geçirdiği pek zor zamanlarda, bu vaziyetten daha iyi bir istikbalin geleceğine ümit beslemesi gayet tabiidir: Ya DAVUT'un neslinden zuhur edecek bir hükümdar, mesihî bir kral beklenilmiş, yahut da YAHVE'nin bizzatıhi kral olarak tahta çıkıp ezelde dünyaya şâmil olan selâmeti tekrar getiren yeni zamanın, yeni dünyanın geleceğini ilân edeceği zannedilmiştir.

“Ve kurt kuzu ile beraber oturacak, kaplan oğlakla beraber yatacak ve buzağı ve genç aslan ve besili sığır bir arada olacak ve onları küçük bir çocuk güdecek. Ve inekle ayı otlanacak, onların yavruları birlikte yatacak ve aslan sığır gibi saman yiyecek...” (İş. 11; 6, 7).

Eskatolojik, yani zamanın sonunda vaki olacak hâdiselere ve billhassa Allah'ın egemenliğinin gelmesine ait mezmurlar, Yahudilikte hiç kaybolmayan bu ümidi bildirmektedir (mesela No. 46, 47, 96-99).

“Rabbe yeni bir ilâhi okuyun; çünkü o şaşılacak işler yaptı. Sağ eli ve mukaddes bazusu kendine zafer verdi... Deniz ve onun dolusu, dünya ve onda oturanlar gürlesinler, ırnaklar el çırpınsınlar, Rabbin önünde dağlar meserretle terennüm etsinler; çünkü o, yere hükmetmeye geliyor, dünyaya adaletle ve kavimlere doğrulukla hükmedecek. (98, 1, 7-9)

Yahudilik, bu hususta hakîkaten “ümidin dini” olarak vasıflandırılabilir.

Yine İran tesiri altında, Yahudilikte Allah ile kötü bir

kuvvet -yani şeytan- arasındaki dâimî savaş hakkındaki fikirler gittikçe geniş bir yer almıştır. Dinin eski şeklinde, şeytan, *İblis*, bilhassa düşmüş olan bir melek sayılmıştır; *Eyüp kitabının* başlangıcında bile Allah ile İblis arasındaki konuşmadan, kötü kuvvetlerin yalnız ilâhî bir emir üzerine çalıştıkları anlaşılır.

Yahudiliğin bu ikinci safhasında, şerîatın sayısız emir ve nehyeleri daha fazla işlenilmiştir; onu bilen ve şerheden; hem hukukçu, hem de ilâhiyatçı olan yazıcılar, Allah'ın beğenceği bir hayat sürmek için lüzumlu görünen kanunları bilmeleri dolayısıyla milletin hakîki sahipleri idiler. Onlarda iki mezhep vardı ki, bunlardan *Sadukiler* yalnız MUSA'nın *Tevrât*'ının ihtiva ettiği emirlerin meriyetini takdir etmişlerdir. *Ferisiler* ise, bunun yanında mevcut olan şifahi geleneğin ilzâm edici olmasını ileri sürmüşlerdir.

Kudüs'te bulunan, İsrail'in en mukaddes yeri olan ve bazen de dünyanın merkezi sayılan eski mâbedin HAGGAY ve ZEKERYA (Zekeriya) peygamberlerinin sözlerine tabi Babil sürgünlüğünden sonra tekrar bina edilmişti; sayısız mezmûr ve şiir, Yahudi milletinin bu yeri ne kadar özlediğini göstermektedir. Fakat asırlar boyunca, kurbanlara değil, Allah'ın sözünü dinleyip de duâlarda bulunmaya fazla ehemmiyet verildiği için, her yerde yaptırılan sinagog'un -yani cemâatin duâ edip hutbe dinlemesi maksadıyla yapılan ibadetgâhın- ehemmiyeti artmıştır. Kudüs'teki mabedin M.S. 70 senesinde tahrip edilmesinden sonra sinagog'lardan başka mabedler kalmamıştır. O yerlerde, *Tevrat* tomarı bir sandıkta muhafaza edilmektedir; sinagogun içerisine giren Yahudi, bu sandığın önünde başını saygı ile eğip ona parmağı ile dokunur, parmağını da öper.

Sinagog'da yapılan âyinler, muayyen duâlar, *Tevrat* okunması ve hutbeden ibarettir. İbranî şairleri, bilhassa orta çağda, en güzel şiirlerini ya bu âyinlere haifetmişler veya hususî merasim şerefine yazmışlardır. Şebt ayinleriyle tari-

hin en mühim hâdiselerini andıran bayramlardan Yahudi sanatkârlar ruhanî ateşlerini almışlardır. Bu bayramların en önemlileri, *roş haşana* (yılbaşı), *kippur* (büyük bağışlama bayramı), *sukkot* (sonbaharda yapılan eski bir mahsul bayramı) ve *pesah* (nasanın ilk haftasında, Mısır'dan çıkışı andıran büyük bayramdır); on günlük bir oruç ve birkaç bayram daha icra edilmektedir. Billhassa tarihî hâdiseleri hatırlatan bu bayramlarda söylenen ilâhîlerde, Yahve'nin milletler arasında seçip kendine tahsis ettiği milletin, asırlarca Rab'dan gelen bela ve tedbirleri gördükten sonra günün birinde nihayet Sion dağına dönüp O'nun inayetini göreceğine inanış, bugüne kadar devam etmektedir.

Yahudi ibadeti mukaddes yerlere ihtiyaç göstermeyen ilk ruhanî ibadet sayılabilir. Onun hususiyetleri, haftada bir günün ibadetlerine mahsus olup, her günün özel duâ zamanları bulunmasıdır; ibadette, mukaddes yazıları okunup tefsir edilmektedir. Günde üç duâ zamanı vardır, sabahleyin, öğle vakti ve akşam. Sabah ve akşam duâları *şma* adlı kısmını ihtiva ediyor (Tesn. 6, 4-9; 11, 13-21; Sayılar 15, 37 - 41); bütün resmî duâlarda *şmone esre* (onsekiz duâ) adlı kısmı okunmaktadır. Bundan fazla muhtelif duâlar, (*keduşa*, Allah'ın kudsiyeti, *kaddiş* "Allah kuddustur", niyazlar) ibadeti teşkil etmektedir. Bayram ve şebt günü duâları âdi günlerin duâlarına benzer; yalnız o bayramların özellikleri orada gayet vâzih bir suretle gösterilmektedir; mesela *roş haşana* (yılbaşı) da okunan duâlar, dünyanın yaradılışını, gelecek kıyameti hatırlatmaktadır; *kippur* gününde billhassa günahların itirafı ibadetin en mühim kısmıdır. Duânın yanında mukaddes kitaplardan okunan parçalar vardır; haftanın her gününe mahsus bablar okunmaktadır; *Tevrat*'ın okunmasını müteakip şebt, bayram ve oruç günlerinde peygamberlerin eserlerinden seçme fıkralar okunmaktadır. Bu muhtelif parçalar eski zamanlarda tefsir edilmiştir; bu tefsir, sonları bir va'z olarak gelişmiştir.

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

Duâlar, örtülü baş ile okunur; sinagoglarda da kadınların hemen hiç hakları yoktur; cemaat, en aşağı on erkekten teşkil edilmektedir. Sabah duâlarında hususî bir duâ mantosu giyilir, âdi günlerde ayrıca ellerine duâ bilekliği takılır. Her erkek, imâm vazifesini alabilir. Duâlar eski zamanlarda serbest idi; şiirlerde süslenilip genişletilmiştir (*piutim*); bu suretle muhtelif memleketlerde yerli şairlerin eserleri de ibadette okunmaktadır; bütün duâ ve şiirleri toplayan eserler (*mabsor*) Yahudilerin iki büyük grubuna (Alman, Amerika v.s. *Aşkenaz'm* ve İspanyol-Şarklı *Sefardim*) göre ayrılmaktadır. Sinagog'da kullanılan bestelerin ne zamana ait olduğu bilinmiyor; fakat herhalde çok eski geleneklere dayanmaktadır.

Yunanlıların Yakın Doğu'yu idareleri altında geçirdikleri zaman, geniş memleketin muhtelif yerlerinde Yahudi cemaatler meydana çıkmıştır ki çeşit çeşit dinlere mensup olanlar arasında misyonerlik yapmakla meşgul olmuşlardır. Hellenistik kültür muhitinde yeni ruhanî teşvikleri candan özleyenlerin çokluğundan Yahudiliğe yeni intisap edenlerin adeti şayanı dikkattir. O zaman Yahudilik dar millî çevrevesinden aşip Yakın Şark'ta yeni dinî hareketleri teşvik etmiştir. Bu muhitte, *Eski Abid* Yunanca'ya çevrilmiştir; bu tercümenin rivayete göre 70 âlim tarafından başarıldığı için Yunan metnine *Septuaginta* (yetmişlik) adı takılmıştır; bu metin İbranice aslından biraz farklı olduğundan ananenin tarihi için büyük bir ehemmiyeti haizdir.

Zikri geçen bu hellenistik -Yahudi cemaatlerde bir taraftan kat'i bir tevhid bildirildiği için, öbür taraftan da sinagoglardaki ibadetin sadeliği ve vekârlılığı o zamanda cari olan başka âyinlerden pek farklı olduğundan, bu Yahudilerin, birkaç asır sonra gelen Hristiyan tasavvur ve ibadet şekillerine bir yol açmış olduklarını söyleyebiliriz.

Hellenistik Yahudiler kendi hikmet sözleri ile Yunan felsefesi arasında bir münasebet mevcut olduğunun farkına

varmış iseler de, kendi dinlerinin mutlak üstünlüğünü ispat etmek için Yunan feylesoflarının bu fikirleri eski Yahudi kaynaklardan çalmış oldukları ithamında bulunmuşlardır. Bir yönden bu gibi iddialar, bir yönden de iktisadî müsabaka meselesi, klâsik devrinde bile zuhûr eden Yahudi aleyhdarlığının sebeplerinden idi.

İskenderiyeli FİLO'nun (öl. M.S. 40) icra ettiği, Yahudi şeriatçılıkla Eflâtûnî felsefe arasındaki sentez, bilhassa *Tevrat*'ın mecazî şekilde şerhine, yol açmıştır. FİLO, dünya ile Allah arasındaki farkına o kadar büyük bir yer vermiştir ki, bu mesafeyi görmek için birçok mutavassıt varlıklara lüzum görmektedir. Onların en ehemmiyetlileri, ilâhî kalem (Logos) ve ilâhî hikmet (Sofia)dır. Orfik ve platonik fikirleri benimsemek suretiyle beden, ruhun zindan olduğunu söyleyip bundan kurtarmak için lazım gelen ruhânî tasfiyeleri beyan ettirmiştir. FİLO monoteistik dinlerde ilk hakikî mistik sayılabilir. *Tevrat*'ın mecazi şerhleri, Hristiyan ilâhiyatçıların *İncil* ve *Tevrat* şerhlerine de dikkate değer bir tesir bırakmıştır.

M.S. 70 senesinde Kudüs'teki mâbedin tahribinden sonra Yahudiler dünyanın her tarafında dağılmışlardır. Ortaçağda İspanya, Yahudi kültürünün bir merkezi idi. Orada müslüman hükümdarlar sayesinde hem şiir hem de felsefe sahaslarında eserler yaratmışlar, İslâm felsefesinin garba naklinde de bir mütavassıt rolünü oynamışlardır. Şairler arasında, tatlı ve kuvvetli şiirlerinde İsrail'in sonsuz hasretin, değişmez Yahudi inancısını dile getirmeye muvaffak olan YEHUDA HALEVİ, felsefe sahasında MAYMONİD'in isimlerini zikretmekle iktifa ederiz.

15. asırda Müslüman hükümdarların ilerleyen Hristiyan ordular tarafından gittikçe İspanya'dan çıkarılmalarından sonra, Yahudiler de müthiş merhametsiz takiplere müptelâ olduktan sonra bu memleketi terketmek mecburiyetinde kalmışlardır. Üç asır evvel, haclı seferlerinde, Garbî Avrupa'da yaşayan Yahudiler zâlim takiplere kurban

olmuşlardı. 18. asrın sonuna -yani aydınlatma devri tesirlerinin zuhura gelmesine- kadar, hakları gayet sınırlıydı; hudutları muayyen olan mahallerinde garp kültüründen tamamıyla habersiz kalmışlardır.

Yahudi hayatının hareket hattı, o zaman da -her zaman olduğu gibi- *Tevrat*'tır. Milattan sonraki asırlar, din bilgileri, ananevî kanunları genişletip değişmiş olan vaziyete göre tadil ve tashih etmişlerdir. Aşağı yukarı M.S. 200 senesine kadar süren iş, *Talmud*'un *Mişna* denilen esas maddesidir. *Tevrat*'ın bir şerhinden başka bir şey olmamakla beraber bundan sonra kendisi, mer'î olan şeriat haline gelmiştir. *Mişna* yine muhtelif şerh ve ilâvelerle genişletilmiştir. *Gemara* adını taşıyan bu ilâveler, hazırlandıkları yer ve okula nazaran ya Babilonyalı, ya Filistinli *Gemara* olarak vasıflandırılmaktadır. Şeriat, sayısız emir ve nehyler, ibadet ve hukuka dair talimat (*halaba*) yanında *Talmud*'da büyük miktarda hikaye, mesel, hikmet sözleri, lejandlar vardır ki onların akisleri edebiyat ve folklorda görünmektedir.

Talmud'un fikirlerinin milletin zihniyetinde hakim olmasına rağmen insanların dinî duyguları tatmin eden bir mistik cereyan da teşekkül etmiştir. *Kabbala* adıyla isimlendirilen bu hareketin eserleri oldukça geniş bir edebiyat halinde toplanılmıştır. Ayrı zamanlarda husule geldiği için onlarda, ayrıca dinî ve felsefî cereyanların tesiri göze çarpmaktadır: İçinde sayılar ve harflere bağlı bir mistiklik (bir nevi hurûfilik), sonra da melekler, devler, tabiatüstü varlıklar hakkındaki müphem teoriler bulunduğu gibi, gayet derin ve temiz bir Tanrı anlamını belirtmeye çalışan denemeler de görülmektedir. Mahdut olmayan, ezeli bir ilâh hâkimdir ki onunla görülen dünya arasındaki mesafe on derecede tecelli eden bir nur ile doludur (Burada, FİLO'nun fikirlerinin bir gelişmesi görülmektedir). Varlığın her parçası, Allah'ın zatını tayin eden muhtelif sıfatları haiz bu ilâhî nur kıvılcınlarına iştirâk etmektedir. Bu kıvılcımların, kudret, rahmet, hilm, hidet gibi Allah'ın muhtelif sıfat-

larının birer tecellîsi oldukları için her varlıkta, bu ilâhi sıfatlara, kendinde mevcut olan nur parçasına nazaran, sahip olur: Bir insanda daha fazla rahmet, başkasında daha fazla kudret sıfatı gözüküyor. Esas mesele, ruhun aslî nur mintakasına çıkmasıdır.

Ara sıra, halkın kurtuluşu özleyişinden istifade edip kendinin beklenen *Mesih* olduğunu iddia eden bir aldatici ortaya çıkmıştır; hürriyete susayan insanların büyük veya küçük cemaatları bu nevi adamların ardından koşup sonra büyük bir sukut-ı hayale uğramışlardır.

Yahudi halk dininin açtığı en güzel çiçek, Cenubis şarkî Polonya'da 18. asrın ortasında BAALŞEM isimli bir azize bağlanan bir cereyan olan HASİDİSM'dir. Tamamıyla halkın sade imanının bir meyvesi olan bu hareket, teferruatlı mistik sistemleri kurmamış, İsrail oğullarının kalplerinde titreyen hasret, sevgi, itâat, ümitten başka bir şey ifade etmemiştir. Müteaddit hikâyeler, bu mistiğin mümessillerinin dinî kuvvetlerini göstermektedir:

Şöyle diyorlar: Rabbi YİSREEL bir gün sinagog'da *Tevrat*'taki büyük lânet bablarının (*Tesn.* 27, 28) okunmasında duyarak şu sözleri işitiyordu : "Ve göklerin bütün kuşlarına leşin yem olacak!" Rabbi bağırıyordu. Sonra, yemekte, şöyle buyuruyordu : "İnsanın, ricâ ve havf mevcut olmadan söylediği duâlara leş denilir. Fakat her ağzın duâ etmesini duyan O, mahlûkatına merhamet eder. İnsanın kalbine gökten böyle bir uyandırma gönderiyor ki insan bir tek defa teveccül eden bir ruhla dâua edebilir. O zaman, duâsı muazzam oluyor, duâ leşlerini yutuyor ve kuş gibi göklere kadar havalanıyor."

H. GUNKEL, Genesis, 1922. – Einleitung in die Psalmen, 1933. – DHORME, La religion des Hebreux nomades. – O. EİSSFELDT, Einleitung in das Alte Testament, 1934. – G. HÖLSCHER, Geschichte der israelitischen-jüdischen Religion, 1922. – A. LOİSY, La religion d'Israel,

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

1933. – M. A. BECK, Aan Babylons Stromen, 1952. – BOUSSET-GRESSMANN, Die Religion des Judentums im spathellenistischen Zeitalter, 1926. – I. ELBOGEN, Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung, 1931. – G. SCHOLEM, Major Trends in Jewish Mysticism, 1946. – G. SCHOLEM, Bibliographia Kabbalistica, 1927. – M. BUBER, Die Erzählungen der Chassidism, 1949.

HRİSTİYANLIK

Hristiyanlığın Filistin'de meydana geldiği zaman, Yahudilikte bir taraftan hayatın hemen her safhasına şâmil olan şerîatın kemikleştiği, öbür taraftan halkın, Romalı müstevlilerin tazyiki altında bir mesîhî kralın zuhurunu ve onun zamanların sonunda husule gelecek devrimini beklediği görülmektedir. Bu muhitte gelişen Hristiyanlık, yalnız Yahudiliğin ananelerini tevarüs eden bir teşekkül değil, bilakis hellenistik - gnostik dinlerin tesirleri altında inkişaf eden bir dindir. Maamafih, en mühim temeli, İsrail peygamberlerinin dinidir, yani o adamların dini ki, yorulmadan, bıkmadan, Allah ve komşu sevgisinin, Allahın emir ve irade ettiği en önemli şey olduğunu bildirmişlerdi.

İsâ'nın hayat ve doktrinini, dört tanesi elde olan *İncil*lerden tamamıyla anlayamayız; ölümünden sonraki asırda tertiplenen, üçü muhteviyat bakımından birbirlerine oldukça yakın olan ve dördüncüsü daha mistik bir hava ile dolu olan bu yazılar, ilmî bir hal tercümesi değil, eski hristiyanlığın meselelere dokunan ve yeni Hristiyanların kullanacakları bir "manevî tarih", bir *katekes*'dir. Bunun için, *İsâ*'nın hayatı hakkındaki araştırmalar, büyük Alman ilâhiyatçısı Albert SCHWEİTZER'in gösterdiği gibi, insanı sık bir

dogmatizmden kurtaran ve bundan ötürü kritik teşebbüslere müsaade eden aydınlatma devrinden sonra muhtelif ruhanî cereyanlara ve muhtelif bilginlerin telâkkillerine göre *İsâ'nın* faaliyetinin ayrı taraflarına önem verilmiştir.

İncil'in bugünkü muhteviyatı, tarihî bir muamelerinin neticesi olarak kabul etmemiz lazımdır. *İsâ* arami lisanı kullanmıştır; *İncil* metinleri, Yunanca yazılmıştır. Şimdiki metin, aşağı yukarı 2. asrın ilk senelerinde bitirilmiştir. En eski el yazıları, 3. asırdandır. *Majuskel metinlerinden* (yani yalnız büyük harflerle yazılmış pek eski metinler) 5 tanesi muhafaza edilmiştir ki birbirinden bazı yerlerde farklar göstermektedir. Başka lisanlara yapılan tercümelere de kaynağa göre değişen bu farklar görülmektedir (mesela eski Suriyeli metin, eski Latince tercümeleri gibi Yunan metninin garplı şeklini göstermekte, Kıptî tercümelerinden bir kısmı, bugün protestan kilisesinde kullanılan bitaraf metne dayanmaktadır).

İlk üç *İncil* (*Matta*, *Markos*, *Luka*) aynı muhteviyatı göstermektedir; *İsâ'nın* yolunu vaftizden itibaren kıyâmına kadar anlatmaktadır. Teferruatta ve kullandıkları hikâyelerde birçok yerlerde aralarında fark var. Halbuki büyük benzerlikleri için *sinoptik* (yani : aynı bakışla) olarak tavsif edilmektedir. Bu benzerlik meselesini halletmek için birkaç tecrübe yapılmıştır; bugün, *Markos'un* *İncil'inin* en eskisi olduğunu, *Matta* ve *Luka* hem bunun en eski şeklinde, hem de kaybolan *Q* denilen bir kaynaktan metinlerini aldıklarını söyleyebiliriz. *Q* bilhassa *İsâ'nın* hikmet sözlerini ve yazılarını ihtiva eder.

Markos'a göre *İncil* 70 senesinden önce yazılmıştır ve Yahudi âdetlerini tefsir eden bir Hristiyan tarafından pek basit bir üslupla telif edilmiştir. *Matta'ya* göre *İncil'in* müellifi galiba Yahudilikten Hristiyanlığa ihtida eden bir Suriyeli idi; Yahudi âdetlerini tefsir etmeyip *Eski Abidin* sözlerine birçok defa ima etmiştir.

Luka'ya göre İncil, başka incil'lerde mevcut olmayan hikâyeleri; mesela *İsâ'nın doğumunu* ihtiva etmektedir; onun yazarı, rivayete göre PAVLUS'un seyahat refiki olan *Luka'dır* (ki aynı zamanda *Resullerin İşlerini* yazmıştır); herhalde esas itibarıyla Yahudi olmayan bir zattır.

Yubanna'ya göre İncil, oldukça geç yazılan, pek mistik bir eserdir; orada, *İsâ'nın Allah'ın oğlu olmasına* işaret edildiği gibi, *İsâ'nın şahsiyeti* de ilâhî bir nur içinde gösterilmektedir.

Bu dört *İncil'den* maada, *Yeni Abid'de* şu eserler toplanmıştır:

Resûllerin İşleri, *İsâ'nın göğe çıkmasından* ve Pantkot gününde Ruhülkuddüs'ün havarilere gelmesinden itibaren genç Hristiyan cemaatının hayatına dair malûmat ve billhasa en büyük misyoner olan PAVLUS'un seyahatları hakkındaki rivayetler.

PAVLUS'a atfedilen mektuplar ki onların birkaç parçası o büyük ilâhîyatçının eserleri değildir. *Romalılara, Korintoslulara, Galatyalılara, Filipililere, Selâniklilere birinci, Filim* ona yazdığı mektuplar tamamen ve yahut büyük kısımlarında gerçekten onun eserleri olsa gerektir; mesele teferruatına kadar halledilememiştir.

Romalılara mektup aşağı yukarı 55 senesinde yazılan, PAVLUS'un teolojik görüşlerini en iyi şekilde gösteren uzun bir mektup, orada, Allah'ın tecellîsi, şerîat ile iman arasındaki münasebetler, vaftiz gibi pek mühim meselelerden bahsedilmektedir (16 bap)

Korintoslulara 1. mektup (16 bap) 55 senesinden evvel Efes'ten gönderilen bir mektup; hakîki hikmetten, nikâhtan, putperestlerin kurbanı ve *evharistiya*, son da ölülerin kıyametinden bahsedilmektedir; onun en meşhur parçası, 13. bap, sevgiyi, (*agape*) en güzel sözlerle övüp başka keramete tercih etmektedir. Halbuki bu parça galiba PAVLUS'un değildir; çünkü mektubunun gidişini kesiyor.

Krintoslulara 2. mektup (13 bap): Daha doğrusu: 4. mektup, çünkü bu arada iki mektup kaybolmuştur. Muhaliflerle münakaşalar ihtiva ettiği gibi gayet şahsi ve derin bir imanın örnekleri olan parçaları da vardır. (Mesela 6, 3, - 10; bilhassa 12, 1 - 10).

Galatyalılara mektup: (6 bap), aşağı yukarı 50 senesinde Cenûbî Galatya'da oturan Hristiyanlara, yahut 52 senesinde Şimâlî Galatya'daki cemaatlara yazılan bir müdafaa mektubu; Yahudiliğin ananelerini muhafaza edenler PAVLUS'un aleyhinde ithamlarda bulunmuşlardır; kendi amellerini izah ve müdafaa eder.

Efesoslular: Herhalde PAVLUS'un kendisinin yazmadığı bir mektup. Uzun bir şükrandan sonra Hristiyan hayattan bahsedilmekte, ahlâk esasları verilmektedir. Bu eseri galiba PAVLUS'un bir şagirdi yazmıştır.

Filipilere mektup: (4 bap); herhalde Romalı hapishane-den yazılan bir mektup. İnsan, *İsâ'nın* yolunda gitmelidir; bu suretle şimdiden semavî bir hayat sürüp *İsâ'nın* yakın zamanda geleceğini meserretle bekleyebilir.

Koloselilere mektup: (4 bap); Efesoslulara yazılan mektuba benzer; o da PAVLUS'un bir şakirdinin eseri olsa gerektir. "*İsâ'da* ulûhiyetin bütün doluluğu beden mukimdir."

Selâniklilere 1. mektup: (5 bap); PAVLUS'un en eski mektubudur; en mühim parçası, 4. babda kıyamet ve *İsâ'nın* gelişinden bahistir

Setunyalılara 2. mektup: (3 bap); Belki PAVLUS'a ait değildir. *İsâ'nın* tecellisi hemen peyda olmayacaktır; bundan evvel, deccal'in gelmesi lazımdır.

Timoteos'a 1. ve 2. mektup: (6 bap, 4 bap); PAVLUS'a ait değildir. İsa, insanlar ile Allah arasında yegâne mutavassıttır; birçok nasihat ve tavsiye, bilhassa episkopos için (1. mektup 2. bap).

Filemon'a mektup: (1 bap); PAVLUS'un, Filemon'un

evinden kaçan bir köle hakkındaki sözleri.

İbrânilere mektup: (13 bap); müellifi bilinmeyen, 96 senesinden evvel yazılmış enteresan bir mektuptur ki, eski Hristiyanlığın teolojik fikirlerinin bir hülâsasını göstermektedir; bilhassa *İsâ'nın* Allah'ın oğlu olması, aynı zamanda da hem ezeli ve ebedi büyük kâhin, hem de kurban olması inancı üzerinde durmaktadır.

Yakub'un mektubu: (5 bap); imanın, iyi amelleri işlemeden ölü olduğunu söylemektedir.

Petrus'un 1. ve 2. mektubu: (4 ve 3 bap); PETRUS'a atfedilen, fakat onun eseri olmayan iki mektup; Orta ve Şimalî Anadolu'da oturan cemaatlara ahlâki nasihatlar; gelecek semavi egemenliğini bekleyiş.

Yuhanna'nın 1., 2. ve 3. mektubu: (5 bap, 1 bap ve 1 bap); *İsâ'nın* en çok sevdiği şakirde atfedilen, ilâhi muhabbetten bahseden mektuplar. "Allah sevgidir ve sevgide duran Allah'ta durur ve Allah onda durur."

Yabuda'nın mektubu: (1 bap); Nasihatlar.

Vaby: (22 bap) YUHANNA'ya atfedilen, mahşer günü ve yeni dünya hakkında pek korkunç ve rengârenk tasavvurlar gösteren *eskatolojik* bir vizyon. Bu eser, oldukça geç *Yeni Abd*'in kanunî yazıları arasında sayılmıştır. Bütün Hristiyan eskatolojik tasavvurları *İsâ'nın* mutlak hükümdarlığını gösteren bu kitaptan ilham almışlardır.

İsâ'nın yolu muhtelif *İncil* ve *mektuplara* göre muhtelif bir şekillerde de görünmektedir: PETRUS'un anlattıkları ve buna dayanan *Markos İncili*, *İsâ'nın* vaftizinden itibaren göklere çıkmasına kadar gitmektedir; *Luka* ve *Matta'ya* göre *İnciller*, *İsâ'nın* doğumundan (ve ecdadından bile) başlayarak yine göğe çıkışına kadar dünyevî hayatının bütün safhalarından bahsetmektedir. PAVLUS'un mektupları, *İsâ'nın* ezelde mevcut olmasından başlayarak semavî ve dünyevî yolunu göstermektedir; *Yuhanna'ya* göre *İncil* ise, Allah'ta olan Kelâm (*logos*) ile başlar, aynı hayyariye

atfedilen *Vaby*'da kıyamet ve yeni bir dünyanın geleceğini de göstermektedir.

Muhtelif kaynakların verdikleri malûmata nazaran, *İsâ*'nın Filistin'de bulunduğu zaman hakkında şöyle bir fikir edinmek mümkündür:

Nâsira'lı *İsâ*'da peyda olan dinî cereyanın bir ön ayağı, VAFTİZCİ YAHYA idi. Erden mıntukasında, çöllerde eskatolojik bir mezhebi kurmuştu. Ona nazaran, günahların affının ve yeni bir doğuşun bir sembolü olan vaftiz, kıyamette insanın başına gelecek muhakemeden muvafakiyetle geçebilmek için lazım olan bir âyîn idi.

İsâ ise, bu mezhebe iştirak etti, vaftiz oldu. O zaman rivayete göre otuz yaşında idi. *İncil*'e nazaran, vaftizinde Ruhulkudus güvercin şekline göklerden inerek onun başına konmuştur; ilâhi bir ses "Sevgili Oğlum budur, ondan razıyım" demiştir. Bir müddet -kırk gün- çölde itikaf edip Şeytan tarafından da tecrübe edildikten sonra Galilea ülkesinde dolaşan eskatolojik vâiz sıfatıyla halka şöyle hitap etti: "Tövbe edin ki Allah'ın egemenliği yakındır."

Sert bir zâhit olan YAHYA karşısında *İsâ* hayata daha yakın daha serbest davranmıştır; ilk mucizesini Kana kasabasında vaki olan bir düğünde yapmıştır.

İsâ, insanlara şifa verip mecnûnları cinlerden kurtarmasının Allah'ın egemenliğinin gelmesini ispat eden burhanlar olduğunu söylemiştir. Vatandaşlarının ve hatta kendi âilesinin anlayışsızlığı dolayısıyla erkek ve kadın şakirdlerini hakikî âilesi olarak kabul edip âileye, soya bağlı olmayan bir cemaat vücuda getirmiştir.

Zamanımızda protestan kilisesinin büyük bir kısmının kabul ettiği ve hakikatten şüphesiz pek uzak kalmayan telâkkiye göre *İsâ*'nın gözönünde tuttuğu en mühim nokta *Eskatoloji* idi, kıyamet günü ile Allah'ın melekûtunun en yakın zamanda peyda olacağına inanıştır. İlâhi bir mucize ile, kat'i adaletin, hakikatin ve sevginin melekûtu getirilecek, hüküm süren Romalı imparatorluğunda görünen

şeytanî kuvvetler yok edilecektir. Kötüler Cehennemde yakılacak, iyiler ise, kıyamet ve tecellî vasıtasıyla ebedî hayata gideceklerdir. *İsâ*, kendinin bu ilâhi egemenliğin yalnız mübeşşiri değil, onun getiricisi olduğuna kani idi, o, ilâhi iradeyi yerine getirendir. Gösterdiği mucizeler, bu kudretinin bir feyzidir. Şakirtlerine öğrettikleri duâda - "Göklerdeki babamız"- Allah'ın melekûtunun gelmesi en mühim yer almaktadır: "Senin melûkutun gelsin; gökte olduğu gibi yerde senin iraden olsun!"

Bu duâda, *İsâ*'nın gayet önemli ikinci fikri görülmektedir: Allah -baba anlamı. İnsan Allah'ı, çocukları seven bir peder şeklinde görsün, çocuk gibi ona sığınıp bütün kalbini de ona versin. Eski Yahudilikte, Yahve, ara sıra İsrail milletinin babası sıfatıyla gösterilmiştir: fakat daha fazla Rab, kral sıfatlarını göstermektedir. *İsâ*'da bu Allah - baba'ya inanış ve güveniş dinin merkezine girmektedir. Çünkü *İsâ*, kendini de Allah'ın oğlu olarak tavsif etmiştir. Fakat bu tabir herhalde, mecazî bir mânada kullanılmaktadır. *İsâ*'nın kendi sözlerinde daha büyük bir rol oynayan bir meflum, "İnsanoğlu"dur. Bu kelime, Eski Ahdin peygamberlerin vahyelerine kadar geri gidiyor; billhassa DANİEL'in vahyelerinde bu "İnsanoğlu", dünyada gelecekte sonsuz bir saltanat süren ilâhî bir varlıktır.

"Ve işte, insan oğluna benzer biri göklerin bulutları ile geldi ve günleri eski olana kadar geldi ve onun önünde kendisini yaklaştılar. Ve bütün kavimler ve diller ona kulluk etsinler diye, kendisine saltanat ve izzet ve krallık verildi; onun saltanatı, geçmeyecek ebedî bir saltanattır ve krallığı yıkılmayacak bir krallıktır." (Dan. 7, 13, 14)

HENOH'a atfedilen apokrif bir eser, bu fikri genişletip daha teferrüatlı bir şekilde İnsanoğlu'nun Allah ile bir olduğunu göstermektedir. Fakat bu esere göre (ki Yahudilikte büyük şöhret kazanmıştır), İnsanoğlu, gelecek ilâhî melekûtun mübeşşiri şeklinde yeryüzünde vâzda bulunup bundan sonra Allah cânibinden bu ilâhî rütbesine

yükseltilmektedir; kendisi, bir gün İnsanoğlu olarak bu sıfatla dünyada hüküm süreceğini anlatamaz; bu, yalnız Allah'ın bir vahyiyle hususî insanlara bildirilen bir hakîkattir. Bunun için *İsâ*'da kendi havâirilerine bundan bahsetmiyor ama, PETRUS'u bu husustaki sözlerine (Sen, hayy olan Allah'ın oğlu Mesihsin") ona "Ne mutlu sana, çünkü bunu sana açan, et ve kan değil, göklerde olan Babamdır" diye cevap vermek suretiyle tam bu eski tasavvurların çerçevesinde kalmıştır.

Fakat *İsâ*'nın bildirdiği bu ilâhî egemenlik, şimdiden insanların arasında mevcuttur; birçok misallerde anlattığı gibi görünmez bir halde işliyor, insan, o kıymetli cevheri bulmak için her şeyi bırakmalıdır.

Bu bakımdan *İsâ*'nın ahlâkî kanunları da anlaşılmalıdır. İnsana, bu melekûta girmeye imkan veren şartlar, Allah'ın irade ettiklerini icra etmektir, yani rûhani temizlik, tevâzu, affeden ve yardım eden bir sevgi ve rahmet, yar ve ağyar sevgisini göstermek suretiyle olabilir. Bu ahlâkî emirleri dıştan değil, içten, irade ve niyet bakımından anlamak lazımdır: Kin ve buğz beslemek, öldürmektir; bir kadına şehvetle bakmak, zinâdır. Bundan da, evlenme meselesi hakkındaki sözlerini de anlayabiliriz:

"Kim zinadan ötürü olmayıp karısını boşar ve başkası ile evlenirse, zina eder; boşanmış olanla da evlenen zina eder." Şakirtler *İsâ*'ya dediler : Eğer erkeğin, karısı ile hâli böyle ise, evlenmek iyi değil! Fakat *İsâ* onlara dedi: Bütün adamlar bu sözü kabul edemez, ancak kendilerine verilmiş olanlar kabul edebilir. Çünkü anadan doğma hadım vardır ve insanlar tarafından yapılmış hadım vardır, göklerin melekûtu uğruna kendilerini hadım edenler de vardır. (*Matta* 19, 9-12)

Bundan, boşanmaya hiç müsaade vermediğini belirtir; bu söze dayanarak katolik kilise de böyle bir müsaade vermez.

Halbuki insan, ne kadar çalışırsa çalışsın, ebedî saadeti,

ebedî hayatı en faziletli amellerinin bir ücreti olarak değil, yalnız Allah'ın inayetinin bir armağanı olarak alabilir :

Zira göklerin melekûtu ev sahibi bir adama benzer ki, sabah erken bağına rençber tutmaya çıktı. Ve rençberlerle günde bir dinara uyuşup onları bağa gönderdi ve Saat üç sularında çıkıp çarşı meydanında başkalarını işsiz durur gördü. Onlara dedi: Siz de bağa gidin, ben size hak ne ise, onu veririm. Onlar gittiler. Saat altı ve dokuz sularında yine çıktı, yine şöyle yaptı. Ve saat onbir sularında çıkıp işsiz duran başkalarını buldu ve onlara dedi: Neden burada bütün gün aylak duruyorsunuz? Onlar kendisine dediler: Çünkü bizi kimse tutmadı. Onlara dedi: Siz de bağa gidin. Ve akşam olunca, bağ sahibi kâhyasına dedi: Rençberleri çağır; sonuncudan başlayarak birincilere kadar ücretlerini ver. Saat onbir sularında tutulanlar geldikleri zaman her biri bir dinar aldı. Birinciler geldikleri vakit, daha fazla alacaklarını sandılar; onlar da adam başına bir dinar aldılar. Ve aldıkları zaman, ev sahibine karşı mırıldanarak dediler: Bu sonuncular bir saat işlediler ve sen onları günün ağırlığını ve sıcaklığını çeken bizlerle bir tuttun. Fakat o cevap verip onlardan birine dedi: Arkadaş, sana haksızlık etmiyorum; sen benimle bir dinara uyuşmadın mı? Kendininkini al, git; bu sonuncuya verdiğim gibi vermek istiyorum. Malımla istediğimi yapmak bana caiz değil mi? Yoksa benim iyi olduğumu kötü gözle mi görüyorsun? Böylece sonuncular birinciler ve birinciler sonuncular olacaklardır. (Matta 20,1-16)

İsâ'nın sözleri, meselleri, bir kanun değildir; o, istiğfar eden günahkâra ve Allah'ın rahmetini arayan âsilere, Allah'ın, sevgi ve merhametle niyazlarına cevap vereceğini bildirmiştir. Bu sebepten, bir defa "Allah bana inayetini göster!" diyen gümrükçüyü, hodperest ve kendi iyi amel-lerine güvenen Ferisiye tercih etmiştir. Allah ve İnsan sevgisi, *Eski Abdin* peygâmbherlerinin de bildirdikleri emir-ler; ahlâkın merkezidir. Kıyamet gününde, İnsanoğlu

şeklinde görünecek mesihî yargıç, insanlara akîdelerini değil, komşulara yaptıklarını soracaktır :

O zaman Kral, sağındakilere diyecektir: Ey sizler, Babamın mubarekleri, gelin, dünya kurulduğundan beri sizin için hazırlanmış olan melekûtu miras alın. Zira aç idim, bana yiyecek verdiniz, susamıştım, bana içecek verdiniz; yabancı idim, beni içeri aldınız; çıplak idim, beni giydirdiniz; hasta idim, beni aradınız; zindanda idim, yanıma geldiniz. O zaman sâlihler ona cevap verip diyecekler: Ya Rab, biz seni ne zaman aç görüp yedirdik veya susamış görüp içirdik? Ve ne zaman seni yabancı gördük içeri aldık veya çıplak görüp giydirdik ve; ne zaman seni hasta, veya zindanda görüp yanına geldik? Kral cevap verip onlara diyecek: Doğrusu size derim: Mâdemki bu kardeşlerimden, şu en küçüklerinden birine yaptınız, bana yapmış oldunuz. (Matta 25)

Zâhirî bir zenginliğe bağlılık, Allah yolunda bir manidir. *İsâ* fakirlere "Ne mutlu size" diye hitap etmiştir; insan, her şeyden önce Allah'ın melekûtunu ve salâhını aramalıdır; bundan sonra bütün bu dünyevî şeyler ona artırılabilecektir. Bütün ahlâkî emirlerin bir hülâsası, *Dağ va'zı* diye isimlendirilen, *Matta* tarafından rivayet edilen babda görülmektedir; onun en meşhur parçası şudur:

Ne mutlu ruhta fakir olanlara; çünkü göklerin melekûtu onlarındır.

Ne mutlu yaşlı olanlara; çünkü onlar tesellî edilecekler.

Ne mutlu halîm olanlara; çünkü onlar yeri mîras alacaklar.

Ne mutlu salâha acıkıp susayanlara; çünkü onlar doyurulacaklar.

Ne mutlu merhametli olanlara; çünkü onlara merhamet edilecek.

Ne mutlu yüreği temiz olanlara; çünkü onlar Allah'ı görecekler.

Ne mutlu sulh edicilere; çünkü onlar Allah oğulları çağırılacaklar.

Ne mutlu salâh uğrunda eza çekmiş olanlara; çünkü göklerin melekûtu onlarındır. (Matta-7)

İsâ'nın faaliyeti ilk zamanlarda İsrail oğullarına münhasır kalmıştır. Fakat Yahudî olmayanlarda gördüğü kuvvetli iman onu, yabancı milletlerin de gelecek ilâhî melekûta iştirak edeceklerini tefeül etmeye sevk etmiştir. (Matta 8, 11) Halbuki Yahudiliğin çevresinde kalmıştır. Fakat papazları, âyînleri olan, kilise denilecek hususî bir müesseseyi kurmamış ise de, etrafında toplanan cemaat sonraki kilisenin nüvesi idi. Bu muhitte bir tövbe vaftizi mevcut idi; müşterek yemeklere gelince, göklerdeki ilâhî Babasının sofrasında vuku bulacak, ziyafet halinde tasavvur edilen semavî saadetin bir sembolü idi.

Vaftizci YAHYA'nın hükümet tarafından öldürülmesinden dolayı *İsâ'nın* durumu da tehlikeli olmaya başladı. Kudüs'e girip Allah'ın düşmanlarına, şeytanî kuvvetlere meydan okumak suretiyle Allah'ın melekûtunun gelmesini tecil etmeye karar verdi. Bir eşeğe binip halk tarafından büyük sevinç ve meserret ile karşılanarak Kudüs'e gitti. İlâhî otorite ile oradaki mabedde bulunan tüccarı mukaddes yerden kovdu. Fakat *Sinbedrion*, yani Yahudilerin kurul-tayı, Romalı müstevlileriyle bir münakaşadan korkarak *İsâ'yı* tevkif etmeye karar verdi. O, böyle bir imkanın gerçekleşmesini hissederek şakirtleriyle bir veda ziyafetini yaptı ki, o münasebetle, tam İsrailin eski peygamberleri nevinden, sembolik bir amelde bulunmuştur. *Eski Abdin* "İnsanoğlu" mefhumunu, yeni *Eski Abid*'de mevcut olan "ıztırap çeken Allah kulu" ile birleştirip insanları kurtarmak maksadıyla bütün ıztırapları kendine alan, kuzu gibi itaatli kurban olan (İş. 53) ve kemali itâatından ötürü Allah'ın sağ tarafına yükselten kurtarıcı sıfatıyla bu son ziyafetinde hareket etmiştir. Bu veda ziyafeti, Yahudi *Pesah* bayramından birkaç gün evvel vaki olduğundan, sonraki ilâhiyatçılar, zikri geçen bu tasavvur ile Yahudilerin bu bayramda kurban ettikleri kuzu arasında bir münasebet kurmuş, *İsâ'yı* da "dünyanın günahını taşıyan, Allah'ın kuzusu" olarak tavsif etmişlerdir.

İsâ o akşam, birgün sonra vuku bulacak olan ölümünü, ekmeği kırması, şarabı da dökmesi ile "Bu, benim vücudum; bu benim kanım" diye sembolleştirmiştir. Yakında şakirdleriyle beraber cennette ebedî ziyafetini göreceğinden emindi.

Bu son ziyafete Hristiyan teolojide gayet büyük bir ehemmiyet atfedilmektedir. Kilisenin çeşit çeşit mezheplerinde bunun mânası hakkında birbirlerini farklı telâkkiler vardır. Eski Hristiyanlar, İsâ'nın insanları ölüm ve günahtan kurtaran ölümünü hatırlayarak ibadetlerinden biraz ekmeği yiyip şarap içerek ikisini onun vücudunun bir sembolü, gelecek saadetinin de bir müjdesi saymışlardır; aynı zamanda bu mukaddes yemek (*sakrament*) dağınık Hristiyanların ruhanî birliğini ifade etmektedir. Fakat asırlar boyunca bu spiritualistik telâkkinin yerine daha realistik bir tasavvur gelmiştir: Ekmeğin parçası (yahut da mayasız yapılan *hostia*), İsâ'nın vücududur; şarap, onun hakikî kanıdır. Papazın, İsâ'nın kelimelerini söyleyip (ve ortodoks kilisenin usullerine göre) Rûhulkudüsü davet ettikten sonra (*epiklese*) ekmeği yalnız zâhiri bir sıfattır; zatı ise, İsâ'nın kâmil vücudu hem ulûhiyeti, -hem de beşeriyeti- iledir. Bu sırrı layık bir surette kabul edebilmek için, insan bundan evvel tövbe ve günahı ikrar etmelidir; bu kanın şifabahş kuvveti -İncil'de İbranilere yazılan mektupta bildirildiği veçhile- günahların lekelerini yıkayıp insanın rûhunu tasfiye etmektedir. Günahkârlık halinde bu mukaddesatı kabul etmek en büyük suçlardan biridir.

13'üncü asırdan beri katolik kilisede yalnız papazlara şarap bardağı verilmiştir; halka gelince, ekmeğin parçasını almaktadırlar. Protestanizmin Lutheran mezhebinde, ekmeğe şarabın zatı bir tahvile uğramaz, fakat bu maddelerin "içinde, altında ve ortasında" İsâ'nın hakikî zatı insanlara takdim edilmektedir. Reforme kiliseye nazaran, ekmeğe şarap yalnız remiz ve misallerdir. Bu muhtelif telâkkilerden dolayı Hristiyan kiliseler arasında bu noktada

bir birlik mevcut değildir. Bir kiliseye veya bir mezhebe mensup olan kişi, öbür mezhepte *evharisiya*'ya iştirak edemez; mesela katolik bir adam Lutheran kilisede papazın müsaadesiyle bu mukaddesata iştirak edince otomatik olarak lutheran kilisenin bir üyesi oluyor.

İsâ, şakirdler ile birlikte yaptığı bu son sohbetinden sonra Zeytin dağında bir bahçede münacatta bulunmuş, gecede -rivayete göre bir kagirdin hiyaneti yüzünden- tevkif edilmiştir. Romalı imparatorluğunu *mesihî* dava ile tehdit ettiği için haça geçirilmiştir. Cuma günü, sabahleyin, 22'nci mezmurun ilk -"Allah'ım, Allah'ım beni niçin bıraktın?"- kelimelerini bağırarak ölmüştür.

O gün, gelecek ilâhî egemenliğin hayalini görenlerin ümidi kırılmış gibi idi. Şakirdler, Galilea'ya kaçmışlar, yalnız birkaç kadın Kudüs'te kalmışlardır. Fakat kısa bir zamandan sonra, haçta ölen, belli bir mezarda gömülen *İsâ*'nın kıyam etmesine dair haberler memlekette yayılmıştır; göze görünen bir şekilde mezarından kalkıp kendinin yakında kıyamet gününde yine yeryüzüne döneceğini söylediği anlatılmıştı. Bu kıyama dair malûmat birbirlerinden biraz farklıdır; en eskilerine göre, *İsâ* Galilea'daki şakirdlerine gözükmüş, başkalarca, Kudüs'te tezahür etmiştir. Rûhani bir telâkkinin yanında, kıyam edenin vücudunun kesîf olarak tavsif edenler de vardır.

O günlerde -billhassa *İsâ*'nın kıyam günü sayılan Paskalya gününde- Kudüste neler vuku bulduğunu bilmiyoruz; yalnız, ifade edilmez bir hadisenin, o zamana kadar korkak ve ürkek şakirdlerin hattı hareketini birdenbire tamamıyla değiştirdiğini şüphe etmeden söyleyebiliriz. Rivayete göre, *İsâ*, kıyamından sonra kırk gün şakirdler ile beraberdi; 40'ıncı günde ise, bir bulut içinde göklere çıkmıştır. On gün sonra, *Pantkot* bayramında, Kudüste içtimâ eden şakirdler üzerine Ruhulkudüs ateşten yalazalar şeklinde dökülmüştür.

Hepsi Rûhulkudüsle doldu ve kendilerine ruhun verdiği

söyleyişe göre başka başka dillerle söylemeye başladılar... Her biri, onların kendi diliyle söylediğini işitiyordu. Hayran oldular ve şaşırıp dediler: "İşte söyleyen bu adamlar hep Galileali değil mi? Ve nasıl biz, her birimiz kendi ana dilimizi işitiyoruz?"

Biz, Partlar, Medler, Elâmlılar ve Mezopotamya'da, Yahudiye'de, hem de Kappadokyada, Pentus ve Asya'da, Friky'a'da, hem de Pamfikiyada, Mısır'da ve Libya semtlerinde Kirine çevresinde oturanlar, gerek Yahudi ve gerek mühtedi Romalı misafirler, Giritliler ve Araplar, kendi dilerimizde Allah'ın büyük işlerini, söylediklerini işitiyoruz."

Bunun üzerine, şakgirdler, ne insan, ne de Şeytan'dan korkarak İsa'nın bildirdiklerini neşretmeye çalışmışlardır. Etraflarında toplanan cemaatın, Yahudi âyînlere iştirak etmesine rağmen özel bir ibadeti vardı ki, merkezini, eskatolojik bir mukaddes olan "ekmek kırması" teşkil etmiştir. Şakgirdlerin riyasetinde mal birliği içinde yaşamışlardır.

Yahudi - aramik cemaatın yanında bir yahudi - hellenistik cemaat gelişmiştir. Onun reisi, İSTEFAN adlı bir adamdı; yedi kişiden ibaret olan bir komite ile bu yeni cemaatı idare etmiştir. İSTEFAN, vazlerinde, Yahudî mâbedin kanunlarının ve kurban âyînlerinin İsa'nın dönüşünde biteceğini ilan ettiği için, Yahudîler tarafından taşlarla öldürülmüştür. Bu suretle, kilisenin ilk şehidi (*martir*) olmuştur.

Onun ölümünden sonra, hellenistik cemaat Kudüs'ü terkedip Akdeniz ülkelerine dağılmıştır. Yahudi olmayanlar arasında misyonerlik yapmaya başlamıştır. Hristiyan dinine yeni intisap edenlerin Yahudi kanunlara riayet edip etmeyecekleri hakkında Yahudi-Hristiyanlar ile başka milletlerden gelen, evvela Yahudi olmayanlar arasında bir ihtilâf husule geldi ki, Yahudî olmayanlar lehine halledilmiştir. (Mesela başka milletlerden gelen Hristiyanlar ne sünnet usulüne tabi oldular, ne de Yahudiler için mer'i olan yemek kanunlarına rivayet etmeye mecbur kaldılar.)

Bu ilk ihtilaflardan sonra, Hristiyanlık oldukça çabuk intisar etmiştir. Sinagoglarda bildirilen tek tanrıcılık onun yolunu açmıştı. Yoksullar ise, Hristiyanların geniş merhamet faaliyetini, bütün esnaf hududunu aşan yardımını teşekkürle kabulle bu dine intisap etmişlerdir.

Hristiyanlık yayıldıkça hellenistik mister dinlerinin birçok hususîyetlerini benimsemiştir. Onlar gibi ölen ve yeniden hayata kavuşan bir kurtarıcı ilâhtan bahsetti ki, dindar mukaddes âyînlerde onunla birleşip ebedî hayatı kazanacağını ümit etmektedir. Halbuki Hristiyanlığın bildirdiği kurtarıcı, *Osiris*, *Mitra* ve *Attis* nevinden mitolojik bir varlık değil, kısa zaman evvel yaşamış olan bir şahsiyet idi.

Hristiyanlığın, Yahudilik için yaşayan bir mesihî -eskatolojik cereyandan, merkezi *İsâ'nın* insanı kurtaran ölümü olan bir mister dini haline getirilmesi bilhassa PAVLUS'un teşviki ile vuku bulmuştur. Bu adam, Hristiyanları şiddetle takip eden bir müteassıp olduktan sonra Hristiyan dinin en ateşli vâizi kesilmiştir. O, bütün âleme şâmil bir kurtuluş hakkındaki fikirleri ya havarîlerin sözlerinde bulduğu temellere dayanarak, yahut da kendi iç tecrübelerine göre inkişaf ettirmiştir. Şeriate bağlanmakla değil, Allah'ın kurtuluş ameline inanmakla insan kurtulabilir. *İsâ'nın* kendi va'zlerinde her şeyden mühim olan eskatolojik fikirler, PAVLUS tarafından mister âyînleriyle birleştirilmiştir; zira doğduğu yer, Tarsus şehri, hellenistik misterlerin bir merkezi idi. Bu yeni görüşte, *İsâ'yı*, ilk şakgirdlerinin gördükleri veçhile yalnız tarihî bir insan olarak değil, ölen, mezardan çıkan ve göklere yükselen Rab (*kyrlos*) olarak tasvir edilmektedir. Bu *kyrlos* kelimesi, Hristiyan teolojisine göre bütün şeref isimlerini ihtiva etmektedir: Bu suretle hem muallim, hem ilâhî Rab, hem de kral mânasına şâmil olur. Liturjide, *kyrie eleison* "Ya Rab, merhamet et" diyen niyaz tekrar ve tekrar dünyanın bütün kiliselerinde kul-lanılmaktadır. Yani, bu *kyrlos* lakabı, *İsâ'ya* teveccüh eden duâlarda en büyük ehemmiyeti haizdir. O eski zamanlardan

itibaren, Hristiyanlar, ilâhî Rab olan Mesîh İsâ'ya duâ etmeye veya onun isminde Allaha niyaz etmeye başladılar.

PAVLUS'a nazaran, *İsâ'nın* yeryüzünde sürdürdüğü hayat, pek önemli değildir; o, yalnız *enkarnasyon* sırrına ve *haçta ölümüne* ehemmiyet vermektedir. Bu fikirlerin en tipik ifadesi, *Filipilere yazılan mektupta* bulunmaktadır :

Mesîh İsâ'da olan düşünce sizde de olsun; o Mesîh ki, Allah'ın suretinde olduğu halde, Allah'a müsavi olmayı bir ganimet saymadı; fakat kul suretini aldı ve insanların benzeyişinde olarak kendini hâli kıldı ve şekilde insan gibi bulunarak ölüme, hattâ haç ölümüne kadar itâat edip nefsinin alçalttı. Bunun için de Allah onu pek çok yükseltti ve her ismin fevkinde olan ismi ona ihlan etti ve yerdekiler ve yer altındakiler diz çöksün Baba Allah'ın izzeti için her dil "*İsâ Mesîh Rabdir*" diye ikrar etsin! (Fil. 2, 5 - 11)

Bundan da anlaşıldığı veçhile PAVLUS'un teolojisinde haç fikri en mühim yer tutmaktadır; *İsâ'nın* haça yükseltilmesi, aynı zamanda göklere yükseltilmesinin şartıdır. Haç, inananlar için "hikmet, adalet ve kurtuluş" demektir. Halbuki bu hadisenin derin mânası, ancak iman edenlere görünüyor.

Çünkü haç sözü helâk olanlarca akılsızlıktır, fakat biz kurtulanlara Allah'ın kudretidir. (I. Kor. 1, 12)

Zira haç, ÂDEM'in işlediği ve bütün insanlara sirayet eden günahı kurtuluştur:

"Bunun için, nasıl günah bir adam vasıtasıyla ve ölüm günah vasıtasıyla dünyaya girdiyse, böylece ölüm de bütün insanlara geçti; çünkü hepsi günah işlediler... çünkü şeriat kadar dünyada günah vardı; ama şeriat yokken günah sayılmaz. Fakat gelecek zatın sureti olan ÂDEM'in tecavüzünün benzeyişi üzere günah işlememiş olanlar üzerinde de, ADEM'den MUSA'ya kadar ölüm saltanat sürdü. Fakat suç nasılsa, mevhibe de öyle değildir; çünkü birinin suçu ile çoğu öldülerse, çoğu için Allah'ın inayeti ve bir adamın, yani, *İsâ Mesîh'in* inayetiyle olan atıye daha

ziyadeleşti... Şimdi öyle ise, bir suç vasıtasıyla bütün insanlara malikûmiyeti için hüküm geldiği gibi, böylece de hayatın salih sayılması için bir salâh fi'li vasıtasıyla bütün insanlara atiye geldi. (Ro. 5, 12 - 18)

Veya başka bir sözle bu paradoksu ifade etmeğe çalışıyor:

“Mesih, bizim uğrumuzda lânetlenmiş olarak bizi şerîatin lânetinden kurtardı (*Gal.* 3, 14)

Demek, *İsâ*'nın böyle bir ölümü sayesinde, günahın mükâfatı olan ölüm mânevi bir mânada insanlardan alındığı gibi, bu aslî suç karşısında yaratılan şerîatin meriyeti de *İsâ*'ya iman edenler için bitmiştir.

Çünkü zannediyoruz ki, şerîatin işleri olmıyarak insan imanla salih sayılır. (Rom. 3, 28).

Böyle bir kurtuluşu gören insan, *Mesîh İsâ* ile birleştirilir (bu telâkki, sonra kilisede peyda olan mistikliğin bir köküdür). İnsan vaftiz vasıtasıyla *İsâ*'nın mistik vücuduna - yani bütün inananların ruhanî cemaatına - giriyor; vaftiz, PAVLUS'a göre *İsâ* ile birlikte ölmek ve kıyam etmektir. Bu suretle husule gelen münasebet, mukaddes yemeğe (*evharistiya*) iştirak etmek suretiyle *İsâ*'nın vücudunu ve kanını ruhanî bir şekilde benimsemekle kuvvetlendirilir. O zaman iki aslî mukaddesat olan *vaftiz* ile *evharistya*, *İsâ*'nın zamanında olduğu gibi yakında gelecek ilâhî egemenlik için bir hazırlayış olarak değil, kurtuluş sırrına bağlı olarak kabul edilmektedir. PAVLUS'un bu telâkkisi, Hristiyanlığın inkişafı için gayet önemlidir.

Büyük misyonerin muhtelif şehirlerde oturan Hristiyanlara yazdığı mektuplarda ara sıra gnostik fikirlere rastlamaktayız; bu gibi tasvirler *deutero - pav'linik* - yani PAVLUS'un adını taşımakla beraber kendisinin yazmadığı - mektuplarda daha sık görülmektedir. PAVLUS atfedilen mektuplardan hangilerini yazdığı şimdiye kadar yüzdeyüz belli değildir; büyük mektuplarında (Romalılara, Korintoslulara) bile bazen ona ait olmıyan parçalara tesadüf

etmekteyiz. Bilginler, Efeslilere, Kolossoslulara, İbranilere gönderilen mektupların PAVLUS'un eserleri olmadığına kanîdirler. Zikri geçen bu gnostik metinlerde, İsâ, ikinci ÂDEM şeklinde tasvir edilmektedir, yahut da Eski Ahid'de zikredilen kral - kâhin MELKİSEDEK ile mukayese edilmektedir; çünkü o, aynı zamanda sunakta kansız kurbanı (ekmek ve şarabı) takdim eden kâhin ve haçın sunağında kendi kânını insanların kurtuluşu için döken kurban kuzusudur.

İsâ, bu metinlere göre, ilâhi kudreti şahıslandıran varlıktır:

Ülûhiyetin bütün doluluğu Mesih'te bedenlenmiştir.
(Kol 2, 19)

Allâh, bedende izhar olundu. (I Tim. 3, 16)

Bu gnostik ve mistik cereyanın en mühim metni, 4. İncil'dir. YUHANNA'ya, İsâ'nın en çok sevdiği şakirtine atfedilen bu İncil aşağı yukarı m.s. 100 senesinde yazılmış olsa gerektir. Burada İsâ Allah'ın Kelâmı (logos), şakirtlerine Allah'ın harikulâde amellerini gösterir, gösterdiği mucizeler, ilâhi ve ruhanî amellerinin sembolleridir. Sık sık tekrarlanan "Ben... im" (Ben doğru yolum - ben üzümlüm - ben âb-ı hayatım v.s.) ulûhiyetine ima etmektedir.

Kıyamet ve hayat benim; bana iman eden ölmüş olsa da, yaşar ve kim yaşar ve bana iman ederse, ebediyen ölmez.
(Yuh. 11, 25)

Ben asmayım, siz çubuklarsınız; bende duran ve kendisinde durduğum kimse çok meyva verir; çünkü bensiz bir şey yapamazsınız. (Yuh 15, 5).

Yol, hakikat ve hayat benim; ben vasıta olmadıkça, Baba'ya kimse gelmez. (Yuh. 14, 6).

İsâ'ya inananlar, O'nda yaşarlar, o da onlarda yaşamaktadır. Mesih'te baki olan bu yeni hayat, insanlara vaftiz ve evharistiya vasıtasıyla verilmektedir. Halbuki Yuhanna'ya göre İncil, İsâ'nın iki hususiyetini bilhassa ön plâna

koymuştur: Dış ibadete pek fazla bir ehemmiyeti atfetmemesi ve bütün âleme şâmil olan sevgi ve merhamet.

Allâh Ruhtur, ve ona tapınanların ruhta ve hakikatte tapınmaları gerektir. (*Yub.* 4, 24)

Böyle bir ruhanî ibadet sayesinde, insanlar arasında hâlâ mevcut olan ruhî ve dinî hudutlar düşecektir. *İsâ'nın* ölümü, YUHANNA'ya göre, O'nun, ulûhiyetin kudretine girişinden başka bir vak'a değildir. Bunun için de, haçta ölen *İsâ'nın* son kelimesi, üç sinoptik İncilde okunduğu gibi 22. mezmurun başlangıcı değil, majestetik bir "Tamam oldu" dur. Fakat ilâhî sırların beyanı *İsâ'nın* ölüm ve göğe çıkışı ile bitmiş değildir. Tarihî *İsâ'dan* sonra "tesellibalış" (*paraklet*), yani *Rubulkudüs*, inananları ulûhiyetin esrarına daha derin bir yol gösterecektir. (*Yub.* 15, 26)

Rubulkudüs burada, şahıs olarak tasavvur edilmiştir. Allah'ın takdis edici kuvvetini şahıslandırmaktır; yalnız onun sayesinde insan hakikî îmana girebilir, doğru sözlerle Allah'a duâ edebilir. Hristiyan kilisede, YUHANNA'nın naklettiği bu söze dayanarak ara sıra "Üçüncü bir devlet" kurmak isteyenler kalkmışlardır: PETRUS'a dayanan Roma kilise ve PAVLUS'un doktrinlerini ileri süren protestan kiliseden sonra *yuhanneik* bir kiliseyi beklemişlerdir ki orada ne şerîat, ne de başka dış kanunları mevcut olup yalnız Allah'ın sevgisi saltanat sürecektir. Yahut *Eski Abdin* bildirdiği ilâhî peder Yaradan'ın egemenliğinden, İsa'da görünen Kurtarıcı'nın devletinden sonra artık *Ruhulkudüs*'ün takdis edici kuvveti kendini, ruhanî bir âlemşumûl kilisede gösterecektir. Bu gibi fikirler Ortaçağda (bilhassa JOACHİM DE FLORİS'in *ecclesia spiritualis*, ruhanî kilise, hakkındaki güzel hayallerinde) görüldüğü gibi hâlâ, kilisenin kemikleşmesine üzülen geniş ruhlu ilâhîyatçılarda yaşamaktadır.

YUHANNA'nın teolojisinin en güzel ifadesi, bu havarî'ye atfedilen mektuplarda kendini göstermektedir:

Ey sevgililer, eğer Allah bizi böylece sevdi ise, bizim de

birbirimizi sevmemiz gerektir. Hiç bir vakit kimse Allâh'ı görmemiştir; eğer birbirimizi seversek, Allah bizde durur ve onun sevgisi bizde ikmal edilmiş olur.

Allâh sevgidir ve sevgide duran Allah'ta durur ve Allah onda durur. (1. *Yuh.* 4, 10, 12, 16)

Böylece, Hristiyanlık yeni unsurlar benimsemiş; mevcut olan fikirleri geliştirmiştir. İlk asırlarda heretik sayılan *gnostik* cereyanlar da *İncil*'de bulunan maddelerin bir genişlemesinden ibaretti. Halbuki o felsefi-mistik sistemlerde, yeryüzünde yürümüş olan *İsâ*'ya hemen hiç ehemmiyet verilmemiştir; *İsâ*, yukarı Nur dünyasından gelen, en derin felâketlerde bulunan dünyayı kurtaran ve bu maksatla insanî bir vücut giyen ilâhi bir varlık sanılmaktadır; insanî vücudu, bir hayalden ibaretti (*doketizm*) hakikî değil; çektiği ıztıraplar da gerçek değildi. Halbuki kilise, muhtelif şekillerde husulâ gelen ve Hristyanlığın özünü başka mister dinlerin hususiyetleriyle karıştı an bu gnostik cereyanları kabul etmemiştir.

Gnostiklerin yanında, takriben M.S. 150 senesinde Karadenizli MARKION va'zlarda bulunmaya başlamıştır. Bu adam, PAVLUS'un ciddî bir taraftarı idi. *Eski Abid*'in bildirdiği *Yahve*, onun zannınca iptidaî ve düşük bir ilâhi va lıktır ki, onun ziddi *İsâ*'da zuhur eden, sevgi olan "Yabancı İlâh" tır. *Markion*, *Luka*'ya göre *İncil*'i, *Resûllerin İşlerini* ve PAVLUS'un *mektuplarını* toplayıp bir nevi *Abdi Cedit* yaratmıştır. Resmî kilise tarafından zındık sanılan bu adamın böyle bir eserinden ötürü, kilisenin mümessilleri de, kendi maksatlarına göre bir *Yeni Abid* toplamaya karar vermiş, o zamanda mevcut olan yazılardan en meşhur ve bütün cemaatların takdir ettiklerini seçip fazla fantastik olanlarını kanunî olarak kabul etmemiştir; en büyük Hristiyan cemaatlarda kullanılan bu resmî *İncil*, 2'nci asrın 2. yarısından bugünkü şeklini almıştır; yalnız bazı küçük kiliselerde bir iki bap ya ilâve edilmiş, yahut da eksilmiştir. Fakat böyle bir eserin meydana çıktığından sonra, Hristiyan

dinine Hristiyan olmayan fikirler içine sızmasın diye bir set yapılmıştır.

Yeni gelişen dini tehdit eden sinkretisme karşı ikinci bir set, bir *akîde*'nin yani yaratılış ve kurtuluş hakkında imanın, cemaat tarafından âyinlerde kullanılan kısa bir hülâsasının yaratılması idi. Bizde *Apostolikum* isminde meşhur olan bu akîde, yine 2'nci asrın son on aylarında husule gelmiştir.

Herhalde ilk defa olarak Roma'daki vaftiz liturjisinde kullanılmış olan bu akîdenin yanında, yeni bir şekil alan kiliseyi muhtelif cereyanlardan koruyan üçüncü bir set, *episkopos* vazifesi idi. Cemaatın reisi olan episkopos'un ruhanî silsilesi kesilmeden havârilere kadar geri gitmektedir. Şu silsile, yeni bir episkoposun vazifesine başladığı vakit eski episkoposların el koyması ile temsil edilmektedir; Ortodoks, Romalı, Anglikan kiliselerinde bu silsile bugüne kadar havârilere zamanından itibaren tevarüs edilen ruhun devam etmesini temin etmektedir; protestan kiliselerde, bu *successio apostolica* kesilmiştir.

Episkopos vazifesinin kurulması, kilisede yeni bir devrin başlangıcı demektir. O zamana kadar ibadette, Rûhulkudüs'le dolu erkek ve kadınlar serbestçe va'z ve duâlarda bulunup en derin saygıya değer sayılmışlardır; kilisede mevcut olan vazife sahipleri ise, cemaatın dış hayatını tanzim edip âyinlerde ruh sahiplerinin vekilleri idiler.

Zikri geçen bu üç set sayesinde kilise resmî ve sert bir nizamı olan bir teşkilât haline gelmiştir. Ruhun, eski zamanlarda göze çarpan serbest tesir edişi kat'î sınırlarla tahdit edilmiştir.

Kilisenin kanaatinca, hem *İncil*, hem de akîde ve kilisedeki vazifeler, *İsâ*'nın şakgirtlerine dayanır; kilise, *apostolik*'tir; yani havârilere an'anesini muhafaza etmektedir. Halbuki zikri geçen bu üç unsurun çeşit çeşit tarihî sebeplerden ötürü vücuda geldiğini söyleyebiliriz.

Bu harekete karşı, MONTANUS adlı, takriben 170 senesinde meydana çıkan, Frikyalı bir adam, en eski hristiyanlığın profetik kuvvetlerini yenileştirmeye çalışmıştır; İsa'nın eski eskatolojik fikirlerini tekrar ön plana koymuştur. Ama MONTANUS ile yanında çalışan kadın peygamberler resmî kilise tarafından reddedilmişlerdir. Bu hâdiseden itibaren "Hristiyanlık" demek, episkoposların hüküm sürdükleri, apostolik geleneğin koruyucusu sanılan "kilise" demektir.

Kilisenin bu inkişafında Roma şehri, havârîlerin zamanından beri büyük bir faaliyette bulunmuştur. Oradaki cemaat, en eski zamanlardan beri başına gelen bütün şiddetli takiplerde bitmez bir sabır göstermiştir. Roma'da, en mühim havârîler olan PETRUS ile PAVLUS, imparatorların Hristiyanlar aleyhine icra ettikleri korkunç takiplerde şehit olmuşlardı. Bu sebeptendir ki, o zaman Roma episkoposunun üstünlüğü başka cemiyetler tarafından bu tarihî bakımdan kabul edilmiştir; halbuki Roma'nın hususî bir hukukî üstünlüğü mevcut değildi. Asırlarca süren bir merkezleştirme hareketi sayesinde, Roma'da oturan episkopos, yavaş yavaş hukuk bakımından da öbür episkoposların reisi haline gelmiş, artık PETRUS'un halifesi sıfatıyla bütün kilisenin reisliğini kendi elinde toplanmaya başlamıştır; onun bu iddiası, *Matta'nın İncil*'inde nakledilen bir söze dayanmaktadır :

"Ben sana derim ki: Sen PETRUS'sun ve ben kilisemi bu kayanın üzerine kuracağım; ve ölümler diyarının kapıları onu yenmeyecektir. Göklerin melekûtunun anahtarlarını sana vereceğim; yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde bağlanmış olsun ve yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde çözülmüş olur." (Mt. 16, 18)

Papa'nın bu husustaki fikirlerini, hem ortodoks, hem de protestan kiliseler kabul etmemektedir.

Harikulâde şahsiyetlerin riyaseti ile, birbirine muhalif olan zâhiri tesirler altında, Hristiyanlık eski İsrail Yahve -

perestişinden 2'nci asrın oldukça iyi tertiplendirilmiş kilise-sine giden yoldan yürümüştür. Yahudilikte Babilonya, Mısır, Kenan, İran dinlerinin izlerini gördüğümüz gibi, Hristiyanlığın da hellenistik - şarklı mister dinlerin, Yunan ve hellenistik felsefe ile mistik hareketlerin tesiri altında kaldığını biliyoruz. Hemen her safhası belli ve vâzılı olan bu birleşme ve inkişafta, ilmî teşebbüslerle belirtilemeyecek bir tek nokta vardır ki, o da Hristiyan dîninin en önemli noktasıdır: *İsâ'nın* ölümlerden kıyam etmesine inanış nereden geldi?

Gösterdiğimiz suretle vücuda gelen *katolik* (yani şâmil, üniversal- çünkü her yerde, her zamanda aynı hakikatlara inananların cemiyetidir) kilise, 3. asırdan 6. asıra kadar binasını kuvvetlendirip esaslarını daha kesin olarak ifadelemeye çalışmıştır. *Apologet*'ler ismi ile tanınan birkaç şahsiyet, klâsik Yunan felsefesi bu binanın nazarı bir temeli sıfatıyla kullanmaya başlamıştır; onlardan, bilhassa, martir olarak 165 senesinde ölen *Justin*'i zikretmemiz lazımdır.

Büyük İskenderiyeli ilâhiyatçılar *Klemens* ile talebesi olan *Origines*, *Apologet*'lerin yolundan yürümüşlerdir. KLEMENS'e göre, bütün Yunan felsefesi ile Yahudî din *İsâ'nın* gelişini hazırlayan ilâhî vahyiler olup bir tek logos (Allah'ın ezelden beri mevcut olan kelimesi ki *İsâ*'da tecelli eder) bütün insanları nurlandırmıştır. Hemen aynı fikirlere dayanan ORİGİNES'e nazaran, Hristiyanlık bütün insanların aslî dinidir ama, insan, kültürel ve dinî seviyesine göre *İsâ'yı* muhtelif suretlerde görüyor; vücutta zuhur eden, beden ve ruha şifa veren tabîp *İsâ*'dan vazgeçip ezeli ve ebedi *logos*'a çıkmalı, onunla mistik bir mânada birleşmelidir. ORİGİNES, EFLÂTUN'un felsefesi ile Hristiyan itikadları arasında bir sentez yaratacağı ama, kilise onun teşebbüslerini takdir etmemiştir. Bilhassa ileri sürdüğü *apokatastis hapanton* doktrini, yani cehennemdeki azapların ebedî olmayıp günlerin sonunda artık bütün insanlar kurtulup Allah'tan başka bir şey mevcut olmaya-

cağına dair fikirleri kilise tarafından bugüne kadar ekseriya reddedilmektedir. Halbuki ORİGİNES, eski zamanların en büyük ilâhîyatçısı idi; *Kitab-ı Mukaddes*'i onun kadar iyi bilen ve tefsir eden bir kimse yoktur. Bununla beraber kilise, doktrinlerinin bir kısmını ortodoks olarak kabul etmemiş, 553 senesinde pek insafsız bir hüküm ile bu büyük mistik ilâhîyatçıyı zındıklar arasında saymıştır.

Kilisenin itikatları, *ekümenik konsillerde* geliştirilmiştir. 325 senesinde İznik'te vuku bulan bütün episkoposların böyle bir toplantısı, *İsâ'nın* varlığı hakkında bir beyana varmıştır: oradaki münakaşa, "i" harfi hakkında bir münakaşa idi ki ondan dolayı, büyük kilisede iki zıt cereyan yan yana yaşamaya mecbur idiler. ARIUS tarafından temsil edilen itikad, *İsâ'nın* babasına zat bakımından müşabih olduğunu söylemiştir (hamo'ouios); ATHANASIUS'un ortodoks olarak kabul edilen itikadı, *İsâ'nın* zat bakımından babası ile aynı olduğunu beyan etmiştir (*homo ousios*); yani o, *İsâ'da* tam ve kat'î bir enkamasyonun taraftarıdır; ARIUS, *İsâ'da* peyda olan paradoksu reddetmiştir. Fakat onun fikirleri, bundan sonra Hristiyanlaştırılmış Jermenlerde asırlarca yaşamaya devam etmiştir.

İkinci mühim bir konsil, 431 senesinde Efes'te vâki olmuştur. Oradaki kararlarda *İsâ'nın* mahiyeti hakkında îzahat vermeye çalışılmıştır: *İsâ'da* iki tabiat -birisi ilâhî, birisi de insanî- bir şahısta mevcuttur. Buna karşı, o konsilde reddedilen NESTORIUS, *İsâ'da* iki şahıs (yahut *hipostaz*) mevcut olduğunu ileri sürmüştür: ilâhî logos ve insan olan *İsâ* arasında irade bakımından bir birliği husule gelmiştir ama, ikisi esas itibarıyla ayrı şahsiyetlerdir. Bunun için de NESTORIUS, Efes konsilinin itikad haline getirdiği *theotokos* mefhumunu kabul edememiştir: Meryem Ana yalnız insan *İsâ'yı* doğurmuştur, ilâh *İsâ'yı* değil. "Allah doğuran" mefhumunun, eski Ana ilâhelerin merkezi olan Efes şehrinde Meryem Ananın şeref lakabı olarak seçilmesi belki bir tesadüf değildir.

NESTORİUS'un, *İsâ*'da iki ayrı şahıs kabul eden taraftarları Urfa (Edessa) yolu ile şarka gelmişlerdir. İrân'dan geçerek bilhassa Türkistan ve Çin'de, bir kısımları da Hindistan'da misyonerlik etmişlerdir. Muhtelif fırkaların birbirinden ayrılmasından ötürü bu cereyan gittikçe zayıflamıştır; Moğol devrinde artık hemen hemen kaybolmuştur. Yalnız Irak ve Cenub-Doğu Anadolu'da hâlâ tek-tük kalıntıları mevcuttur.

451 senesinde Kalkedon (Üsküdar)da yine bir konsil toplandı ki, tekrar kristolojik bir mesele ile meşgul idi. O zaman, *monofisitler* büyük kiliseden ayrılmışlardır. Bilhassa İskenderiyeli ilâhiyatçılar, *İsâ*'da yalnız bir tabîatın mevcut olduğunu söylemişlerdir; ilâhi ve insanî tabiat bu yeni tabiatta karıştırılmıştır. Buna karşı, Kalkedon konsili iki tabiatın mevcudiyetini vâzih bir surette göstermekle meşgul idi. Bu konsilin kararlarını kabul etmeyenler, *monofisit* ismini almışlardır. Bunlar, Suriye'de yaşayan Yakubi'ler, Mısır'daki *Kıptler* ve Habeşî Hristiyanlardır. 270 senesinde ilk millî kilise olarak Kayserili Gregor tarafından kurulan Ermeni kilise de, Kalkedon konsilinin kararlarını kabul etmemiştir.

Mamafih, garbın ve şarkın büyük kiliselerinde Yunan, Romalı ve protestan bir şalısta iki tabiatın mevcut olup *İsâ*'nın yalnız bu suretle insanları kurtardığı itiraf edilmektedir.

Asırlar boyunca, garbın ve şarktaki dinî telâkkilerin arasında bir fark meydana geldi. İstanbul'lu patriark FOTİUS, 867 senesinde ilk defa Roma ile nünasebetleri kesmiş ve bu münasebetle, şark kilisesine mahsus olan bir kaîdeyi de ileri sürmüştür: İtikadda, *Rûhulkudüs*'ün yalnız ilâhi Pederden çıktığı beyan edilmektedir; Katolik kilise ise, *rubun* hem Peder, hem de Oğul (yani *İsâ*)'dan çıktığını söylemektedir. Şark kilisesi, eski telâkkileri muhafaza etmiştir; Baba, Oğul ve Rûh arasındaki münasebet en eski Hristiyanlıkta "*Ekonomik*" olarak tasvir edilmiştir : Baba'nın işi, yaratılıştır, oğulun işi, kurtuluş, ruhunki takdîstir. Bundan

sonra, bu üç sıfat, Allah'ın içinde vaki olan, ifade edilemez hayatı sembolleştirmek maksadıyla temsil edilmiştir. Roma kilisesinde, Rûhulkudüs Peder ile Oğul arasında mevcut olan ezeli ve ebedî muhabbetin ifadesidir; mistiklerin şairane bir tabiri ile, Ruh, ezelden beri kendini Oğlunda seven Pederi oğlu ile birleştiren öpüştür. Bu bakımdan, Roma kilisesi, Ruhun ikisinden çıktığını iddia etmiştir.

FOTIUS'un -bilhassa siyasî sebeplerden husule gelenkatî münasebetten iki asır sonra, (16 Temmuz 1054) Romalıların Aya Sofya kilisesinde takdim ettikleri bir vesika ile katî bir ayrılık vaki oldu ki, birkaç birleştirme konsillerine rağmen bugüne kadar devam etmektedir.

10'uncu asırda Bizans'ta vaftiz olan bir Rus prensesi, memleketini Hristiyanlaştırmaya başlamış, şark kilisesinin itikadlarını orada da neşrettirmiştir. 1589 senesinde, Roma ile İstanbul'un yanında Moskova'da üçüncü büyük patrikat yaratılmıştır. Onun reisi, hâlâ oldukça büyük bir tesir icra etmektedir. Ruslar bilhassa son asırda gayet derin ve bilgili ilâhiyatçı ve feylesoflar vasıtasıyla ortodoks kilisesinin hakîki mahiyetini beyan etmeye çalışmışlardır. Bu kilisede asırlar boyunca halkta görünen derin mistik duygular, aynı zamanda da teologların en yüksek ve ince fikirleri, şimdi garpta Rus kilisesinin geleneklerini saklayan ilâhiyatçılar tarafından doğu Hristiyanlara gösterilmektedir.

Ortodoks kilise, idare eden bir papanın hukukî otoritesini kabul etmiyor; kilise, daha fazla ruhanî bir varlık olarak temsil edilmektedir; kıyam eden *İsâ*'dan bütün Hristiyanlarda akan inayet ve hayat cereyanında yaşamaktadır. Onun en büyük bayramı, *Paskalya*, *İsâ*'nın kıyamıdır; insanı ebedî ölümünden kurtaran bu hâdise, kilisenin ve her insanın hayatının merkezi sayılmaktadır -hiç bir kilisede, şark kilisesinde görüldüğü miktarda *Paskalya* ilâhîleri, *Paskalya* âyînleri mevcut değildir.

Halbuki sert bir dış nizamı mevcut olmadığı için bu kilisede eski zamanlarda bazen -hem Bizansta, hem de

Rusya'da- dünyevî hükümdarların otoritesine tabi olmuştur; imparatorlar, kiliseyi siyasî hedefler için kullanmakla uğraşmışlar ve kendi dünyevî otoriteleriyle dinî meseleleri halledip itikadlar bile icat etmeye çalışmışlardır.

Şark kilisesi, plâtonik fikirlerin tesirleri altında kaldığı için dünyevî resimlerin, insanı ilâhî güzelliğe kılavuzlayan bir vesile olduklarına kaildir. *İsâ'yı*, *Meryem Anayı*, teslîsi, azizleri temsil eden ve hususî bir üslûpta yapılan resimler (*ikon*) kiliselerde, kudüsülakdesi kilisenin halka mahsus kısmından ayrılmaktadır; evlerde de güzel *ikon*lara rastlanır. 726 senesinde Kayser LEO, bu âdet aleyhine bir karar çıkarmış, ama, 61 sene sonra resimleri müdafaa edenlerin partisine uzun ve şiddetli münakaşalardan sonra hak verilmiştir.

Bu kilisede, gayet sert bir züht ile derin bir mistiklik inkişaf etmiştir. Ruhbaniyet âdetleri kendilerini Mısır ve Anadolu'da göstermeye başlamıştır. Rahib ve zahidler evvelâ tek başlarına çölde, dağlarda yaşamışlardır; 4'üncü asırdan itibaren rahip cemaatları teşekkül etmiştir. Bu cemaatlara ilk kanun ve usulleri veren şahsiyet, Kayserili BASİLİUS (ölümü 379) idi. Niyaz, züht ve amellerle meşgul olan rahiplerin hayatını, meleklerinkine benzetmiştir; onun teşviki sayesinde teşkil edilen rahip kolonilerinin pek tipik misallerini, Ürgüp, Göreme ve Orta Anadolu'nun başka yerlerinde görülmekteyiz. Ruhbaniyet bundan sonra garbda da intişar etmiş, orada muhtelif tarikatlarda geliştirilmiştir. Şark kilisesinde ise, bilhassa Athos dağında yaşayan rahip zümresi en sert zühdü üstüne almış, ince bir mistik ile meşguldür.

Bu mistik cereyanlar, BASİLİUS ile aynı zamanda ve aynı mıntıkada yaşayan iki GREGOR (Nazianslı ve Basilius'un kardeşi olan Nissalı) tarafından işlenmiştir; bu iki ilâhîyatçı, Hristiyanlığa plâtonik ve neoplatonik fikirleri sızdırmışlardır; *Apologetler*'in başladıkları işi onlar bitirmişlerdir; aynı zamanda da teslîs doktrinlerini daha güzel bir

şekilde ifade etmeye çalışmışlardır. BASİLİUS'un bir sözü, bütün dinlerde mevcut olan mistik bir fikri şöyle beyan ediyor :

“Allah'ın zatı nakkındaki bilgi, idrak edilmemesine idrak etmekten ibarettir. Biz, Allah'ımızı faaliyetinden dolayı tanıdığımızı iddia ediyoruz ama, kendi zatına eriştiğimize dair bir hayale takılmıyalım. Çünkü O'nun faaliyeti bize iniyor; zatına gelince, biz ona erişemiyoruz.”

Neoplatonik fikirleri, bu kapadokyalı azizler vasıtasıyla kiliseye bir yol bulmuştur. Halbuki onlardan daha kuvvetli, daha derin bir mistik, bu fikirleri o kadar isabetli bir şekilde ifade etmiştir ki, artık bütün kilisenin malı olmuştur. Bu mistik, 5'inci asırda DİONYSIUS AREOPAGİTA takma adı ile yazan, kendi ismini bilmediğimiz bir Suriye'li ilâhîyatçıdır. Melekler hakkındaki kitabı ve bilhassa mistik teolojisine dair küçük eseri, asırlar boyunca Hristiyanlıkta son derece büyük bir rol oynamıştır. Bu yazarda, kilisede ilk defa, her mistiğin sevdiği *via negationis*'u görüyoruz: Allah'ın varlığı yalnız menfi tabirlerle tavsif edilebilir; Allah, her şeyden ayırdır, her şeyden daha yüksek, daha aziz, daha küddüstür. Hem garb, hem de şark kilisesinde DİONYSIUS adını kullanan bu büyük şahsiyetin tesirleri açıkça görünmektedir.

Yunanistan'da, bu mistik cereyanın en önemli mümesili, 11'inci asrın ilk yarısında yaşayan SİMEON'un ismini kaydetmemiz lazımdır ki o mistik şair, pek güzel ilâhîleri ile Allah'ın büyüklüğü ve izzeti ile insanın yoksulluğu arasındaki gerginliği, aynı zamanda da insanın *evharistiya*'da aldığı ilâhî armağanı -yani ilâhî maşuk ile vuslatı- ifade etmeye çalışmış ve bu hususta nurla dolu, çok müessir duâlarda bulunmuştur:

“Bir oldu benimle O! Fakat hangi isim ile O'nunla birleşmiş olan kendime hitap ederim? Tabîata göre iki, zata göre bir olan Allah, beni de iki kat yaptı: gördüğün veçhile bana da iki kat bir isim verdi. Tabîattan dolayı ben insanım,

inayetten ötürü Allah'ım!"

Sonraki asırlarda, Yunanistan'da süptil bir mistik, çok mühim mistik temrinler (bilhassa nefes almak temrinleri) görünmektedir; bütün bu mistik ananelerin birleştiği yer, rahiplerin sükûnet ve derin münacatla meşgul bir halde yaşadıkları Athos dağıdır. Buna benzer mistik - ekstatik, yahut da mistik kvietistik cereyanlar Rusya'da da muhtelif şekillerde meydana gelmiştir.

Garp Hristiyan âlemi ise, 3'üncü ve 4'üncü asırdan itibaren birçok din adamları yetiştirmiştir ki onların en büyüğü, AUGUSTİN'dir. Gençliğinde Manikeizme mensup olduktan sonra vaftiz olmuş, Şimalî Afrika'da bulunan Hippo şehrinin episkoposluğuna tayin edilmiştir. Manikeist geleneğe bir bakımdan sadık kalarak Hristiyan fikir sistemlerinde *asli* suç mefhumuna önemli bir yer vermiştir : İnsan, Âdem'in Cennette Allah'ın emrine muhalif olarak yasak meyveyi yemesinden ötürü doğuştan beri suçludur; bu *asli* suç, tenasül vasıtasıyla tavarüs edilmektedir. Bu telâkki (ki onun kökleri PAVLUS'un beyanatında bulunmaktadır) sonraki ilâhiyatçıların nazariyatında gayet bürük bir rol oynamıştır. Bu suç ile doğan adam, Allah'tan kaçır, Allah'a karşı hodperestliğinden ötürü isyan eder, baştan başa günahla suç ile doludur, kendiliğinden iyi ameller işleyemez. Bu sert telâkki, Protestantizm'de de mevcuttur; katolik kilise ise, gittikçe AUGUSTİN'in pek radikal fikirlerinden biraz uzaklaşıp insana, bu asli suç'un tekdis eden inayeti imhâ etmesine rağmen, biraz tabii iyilik atfetmektedir.

Yalnız 17'nci asırda Fransa'da jesuit tarikatine karşı savaşılan, gayet derin bir ahlâk duygusu ile mutlak ve değişmez bir imanla Hristiyan ülkülerin ileri süren *Yansenist* cereyan AUGUSTİN'in fikirlerini benimsemiştir.

439 senesinde vefat eden bu büyük ilâhiyatçı, belki katolik kilisenin en tipik mümessilidir. Bir taraftan kilisenin sert otoritesini kabul etmiş, bir taraftan da hakikî rûhânî kilisenin alemşümül muhabbetin bağı olduğunu söylemiştir. *Decivi-*

tate Dei "Allah'ın Devleti hakkında" adlı büyük eserinde yürüzünde görünen, semâvi kilise bir numunesi olan kiliseyi vasıflandırmaktadır. Meşhur bir manikeist arkadaşı aleyhine yazdığı eserlerde, kendini pek mantıkî ve felsefî bir bilgin sıfatıyla gösteriyor; aslı suç meselesi hakkındaki münakaşalarda *İncil*'in otoritesine dayanarak biraz taassuba giren büyük ilâhiyatçı olarak görünüyor. Bununla beraber, AUGUSTİN derin bir mistik idi. Onun sayesinde neoplatonik mistik cerayanları garb Hristiyanlığına sızmıştır. Duâları derin bir aşk ve hasretle yanmaktadır:

"İlâhî sen bizi kendin için yarattın; bizim kalbimiz de, sende rahat bulacağı zamana kadar huzursuzdur."

Augustin'in bu sözü, meşhur *Confessiones*'ten alınmıştır. Şahsî ve dinî hayatını anlatan, ilk büyük otobiyografya olarak şöhret kazanan bu kitap, müellifin hayatının her halini, iç tecrübelerinin her merhalesini, dış vakaların en küçüğünü bile Allah'a teveccüh ederek münacat şeklinde arz etmektedir. Pek şahsî ve derin bir iman, *Confessiones*'in her satırında görülmektedir.

Bu suretle, AUGUSTİN'de gelecek asırlarda birbirinden ayrılan ve yalnız çok ender şahsiyetlerde birlikte görünen iki sıfat -büyük dogmatik ilâhîyatçı, derin mistik- en mükemmel ifadesini bulmuştur.

Mistik cereyanlara gelince, bütün Ortaçağda kilisede mevcut idi. Fakat -tam İslam dünyasında olduğu gibi- bilhassa 13'üncü asırda hepsinden büyük mistik şahsiyetler meydana geldiler. Bundan evvel, Fransa'da yaşayan Aziz BERNHART (ölümü 1153'te) "Neşîdelerin neşîdesi" nin şeklini ile derin ve ince aşk fikirlerini ileri sürmüştü; onun eserlerinde, Passlon mistiği denilen tasavvurlar -yani İsâ'nın çektiği azapları teveccüh edişi- ilk defa olarak uzun uzun işlenilmiştir. Mistik aşk ve hasreti tatlı sözlerle öven, derin tecrübelerden geçen bu aziz, aynı zamanda da kilise siyasetinde ehemmiyetli bir yer tutmuştur.

İtalya'da biraz sonra Assisi'li FRANZ kemal-i fakr, tevâzu

ve ıztırap içinde sonsuz bir semavî sevince ermiştir. Bütün mahlûkata “kardeş” diyen, kuşlara, vahşi hayvanlara hutbeler veren, ağır hastalara şefkatle bakan, tam *İsâ*’nın yapıp emrettiklerine göre yaşayan FRANZ, hayatı sadık kalarak el, ayak ve vücuduna *stigmata*- yani *İsâ*’nın haçta aldığı yaraları almıştır. Etrafında toplanan şakgirtler, Papa’nın fermanı ile organize edilen bir tarikat haline getirilmiş, *franziskan tarikatın* nüvesini teşkil etmişlerdir. 1274 senesinde ölen BONAVENTURA bu tarikatın en büyük şeyhi, FRANZ’ın aşkını augustinik ve neoplatonik fikirleri ile birleştirip büyük bir mistik sistemi yaratmıştır; 1306’da vefat eden JACOPONE DA TODİ, aynı ilâhî aşkı sarlıoş şiiriyle durmadan methetmiştir.

Almanya’da ise, Hristiyan mistiğin en önemli şahsiyetlerinden biri olan, Dominikan tarikatına mensup ECKHART’tır. Hristiyan ana fikirlerin arkasında personel olmayan, takayyütsüz, taayyünsüz bir ilâh mefhumunu gösteriyor. Teslis arkasında, bu taayyünsüz ilâhî varlık, bu “fazla aydın karanlık”, bu ezeli ve ebedî derinlik vardır. *İsâ*’nın Filistin’de doğması değil, onun, insanın kendi kalbinde doğması lazımdır. Yani, insan, kendinde gizlenen ilâhî ateşi, ruhun kıvılcımını bulup gerçekleştirmelidir. ECKHART’ın bu mistik tasavvurlarının bir kısmı, kilise tarafından tekfir edilmiştir. Halbuki o, *Dionysius Areopagita* vesilesiyle Hristiyanlığa gelen neoplatonik unsurları en mahirane geliştiren ilâhîyatçıdır.

ECKHART’a yakın olan bir mistik, Flandra’da yaşayan RUYSBROEK idi ki derin bir tefekkür ile şairane bir görüşü birleştirmiştir. Onun tesirleri, 14’üncü ve 15’inci asırlarda Şimali-Garbî Avrupa’da gelişen zahidane yaşayan erkek ve kadın cemiyetlerinde göze çarpmaktadır.

ECKHART’tan biraz sonra, kendisinden daha yumuşak ve şahsî bir ilâh mefhumunu gösterip derin bir insan ve ilâh sevgisi olan SUSO Cenubî Almanya’da bulunmuştur; ECKHART gibi Dominikan tarikatına bağlı olan TAULER, bil-

... insanlara heyecan ve iman veren va'zları ile halkta geniş bir mistik hareket uyandırmıştır.

Hemen aynı zamanda, kadınlar arasında canlı bir mistik husule gelmiştir. HILDEGARD (ölümü 1179) fevkalâde renkli vizyonları ile Allah'ın yaşayan nuruna bakmış, siyaset sahasında da şayan-ı hayret bir faaliyet göstermiştir. Fakat bütün muâsırlarından büyük olan mistik şâir, MEHTİLD'dir. O hatun, latince yazan âlim arkadaşları karşısında eserlerini ekseriya Almanca yazmıştır (ECKHART'ın da Almanca eserleri vardır). Aşk, heyecan, hasretini anlatmaya çalışıp yeni kelimeler icat edip Alman dilini en ateşli, en coşkun ifadelerle zenginleştirmiştir. Allah ile kalp arasındaki aşktan başka bir konusu yoktur:

“Ya Rab, beni cidden çok sev, beni sık sık ve uzun uzun sev! Beni ne kadar sık seversen o kadar temiz olurum; beni ne kadar azametli seversen o kadar güzel olurum; beni ne kadar uzun seversen o kadar mukaddes olurum, bu vermiş olduğum!”

MEHTİLD'in manevî hemşirelerinin de gayet kıymetli şiir, münacat ve yazıları vardır. O hatunlar, manastırlarda *İsâ*'ya karşı duydukları aşktan ötürü yanmışlardır; ifade etmeye uğraştıkları bu aşk bazen hududunu aşmıştır. Ve o manastırlarda Hristiyan mistiğinin bir hususiyeti inkişaf etmiştir: *sakrament mistiği*, yani sunaktaki takdis edilen ekmekte mevcut sanılan *İsâ*'ya tapınış. *İsâ*'nın bu ekmekteki huzuru, rahibeleri, mukaddesatı kabul ettikleri zaman tam bir vecid haline getirecek kadar kuvvetli duyulmuştur. Bu nevi mistik - biraz zayıflamış bir şekilde hâlâ katolik halkta yaşamaya devam edip ibadete daha sıcak ve içten bir hüviyet vermektedir; Ortaçağda, en güzel ilâhîlerin yazılmasına sebep olmuştur. Halk, takdis edilen *hostia*'sı mevcut olan bir kilisede *İsâ*'nın huzurunu hissediyor ve candan duâlarını kendisine teveccüh ettiriyor.

Almanya'da yazılan mistik kitaplardan biri bugüne kadar okunmaktadır: *Imitatio Christi*, MESİH'in taklidi. Yukarıda

zikrettiğimiz *passion mistiği* bu küçük kitapta güzel ve sade bir ifade bulmuştur. İsâ'nın hayatına ve bilhassa ıztıraplarının bütün safhalarına teveccüh edilir; insan, bu ıztırap ve ölümü kendi kalbinde tahakkuk edince bu dünyayı terkeder de yeni bir hayat bulur.

İsveç'ten gelen koca BİRGİTTA hatun, şiddetli vizyonları sayesinde meşhurdur; o da siyasî hayata karışmıştır. Kurduğu tarikatın ilk manastırı, uzun zamanlar Şimâlî Avrupa'nın dinî merkezini teşkil etmiştir.

İngiltere'de de 14'üncü asırda canlı bir mistik cereyanının bulunduğu, o zamanda hem erkekler, hem de kadınlar tarafından yazılan kıymetli eserlerden öğrenmekteyiz; neoplatonik fikirler ve cazip bir aşk duygusunu gösteren bu mistiklerden, Richard ROLLE ile Norwich'li J. LIANE'yi zikretmekle iktifa ederiz.

İtalva'da ise 13'üncü asırda bir taraftan Assisi'li FRANZ ile sâkırtlerinin ışığı parlamıştır, diğer taraftan DANT DİVİNA *Commedi* unvanlı, insan cennetlerinden cennete götüren meşhur eserinde ilâhî aşkı, ilâhî ziyayı mümkün olan ifade edip bütün mistik sembollerle katolik dünya görüşünün hemen bütün taraflarına şamil olan bir kubbe bina etmişti ki onun anahtar taşı, dindarların Allah'ın müşahedesine nail olmasıdır.

14. asırda, o memlekette Siena'lı hatun KATARİNA'nın teşviki ile dominikan tarikatı reforme edilmiş, Fransa'ya nefyolunan Papa tekrar Roma'ya getirilmiştir. Halbuki bu hatunun adaşı, Genovalı KATARİNA (ölümü 1510) ondan daha derin, daha huzurlu bir mistik idi.

Garbın en büyük mistikleri, 16'ncı asırda İspanya'da yetişmiştir. Ciddi temrinler bilhassa jesuit tarikatın tesis edicisi Loyola'lı İGNATIUS tarafından işlenmiştir. İspanya ve belki Avrupa'nın en kuvvetli, en müessir azîzesi, TERESA DE JESUS, mistik duânın tekniğini fevkalâde bir şekilde şerhedip ruhun muhtelif hallerini en ufak teferruata kadar beyan etmiştir. Bu kibar hatun ile ruhanî dostu, mistik

yolun bütün dere ve tepelerini, karanlık ve saadetlerini üstün bir suretle belirten JUAN DE LA CRUZ'un zühdü, ifadeleri, hareketleri, iç tecrübeleri, duâ ve şiirleri biraz klâsik devrin Müslüman mutasavvıflarının hallerini andırmaktadır.

Mistik cereyanın son olarak erdiği sahil Fransa'dır. Orada 17'nci asırda FRANÇOİS DE SALES kuvvetli, koyu renkli eski mistik fikirleri daha hoş, biraz sathî ve kibarlara göre yumuşatılmış bir üslûpla temsil etmeye muvaffak oldu. Buna karşı, *kvietis'*lerin kast ettiği, tam bir tevekkül, hiçbir şey istemeyen bir aşk, bir alâkasızlıktır ki insan orada, hattâ Cehennem'den kurtulmasını değil, yalnız Allah'ın iradesinin yerine gelmesini istiyor. Bu sekinciliğin, bu *amour pur*'ün en büyük mümessilleri FENELON ile Madam DE LA MOTHE GUYON, tehlikeli sanılan bu gibi fikirlerinden dolayı kilise tarafından reddedilmişlerdir.

Yalnız katolik kilisede değil protestantizm'de de birkaç mistik şahsiyet görünmektedir. Onlardan 17'nci asırda Almanya'nın en önemli mistiği, anlaşılması zor olan, simiya ile de uğraşan, esrarengiz kunduracı Jakob BÖHME Alman ve İngiliz cemiyetlerinde oldukça tesir bırakmıştır; o asrın sonunda Akman dinî edebiyatına tesir eden, şirin ve derin şiir veren dokumacı TERSTEEGEN'in ilâhîleri hâlâ halk tarafından sevilmektedir.

Kilise içinde bir taraftan pek süptil bir mistik zuhura geldiği gibi, öbür taraftan eski Romalı hukuk prensipleri, Romalı siyaset fennini içine alan kilise, klâsik Roma imparatorluğunun vârisi olmuştur. Bizans'ta devlet ile kilise arasında gayet sıkı bir münasebet mevcut idi; garbda ise, kilise istibdadını daima muhafaza etmeye muvaffak olmuş idi. İmparator Konstantin'in 321 senesinde Hristiyanlığı uzun, kanlı takiplerden sonra Roma devletinin resmî dinî olarak kabul etmesinden sonra devletin siyasî inkişafı ve billhassa paytahtın İstanbul'a nakli, Roma şehrinin, garb memleketlerinin dinî siklet merkezi haline gelmesine sebep

oldu. En eski zamanlarda yalnız tarih bakımından episkoposların en yüksek sayılan Roma episkoposu, 5'inci asırdan itibaren hukuk bakımından da bütün kilisenin reisi sıfatını benimsemiştir; aynı inkişaf sayesinde, muhtelif memleketlerde mevcut olan, birbirinden biraz farklı olan ibadet şekilleri gittikçe birleştirilmiştir; ibadet lisanı, yalnız Lâtince idi. Asırlarca süren bu hareket, İsa'nın vekili, PETRUS'un halifesi olan Papa'nın kudretini gittikçe kuvvetlendirmiştir; 1870 senesinde tebliğ edilen Vatikanlı itikadlara göre, Papa, *ex cathedra* (yani kilisenin reisi sıfatıyla) bir ferman buyursa, yanılmaz. Yeni bir itikad, yeni bir akîde yaratabilir (bak. 1950 de Meryem Ananın göğe çıkması hakkında neşredilen akîde). Eski zamanlarda, bu hususta bir konsilin işbirliği lüzumlu göründü; Episkopalizm denilen bir hareket asırlar boyunca böyle bir talepte bulunmuş ama, bu temerküz hareketi karşısında muvaffak olmamıştır. *Vatikan*'lı itikadların bildirilmesinden sonra, bir cemaat büyük kiliseden ayrılıp bütün aneleri muhafaza etmiş, yalnız Papa'nın mutlak otoritesini kabul etmemiştir; "Eski katolik" denilen bu cemaatın merkezleri, Hollanda ve İsviçre'de bulunmaktadır.

Kilisenin manevî binası, Ortaçağda birçok ilâhîyatçı ve feylesoflar tarafından kuvvetlendirilmiştir. Bilhassa *iskolastik* felsefesinde, aristotelik doktrin ve kategorilerle teolojinin meseleleri işlenilmiştir; hemen her teolojik mesele sual, müsbet ve menfi cevaplar, müellifin müsbet fikirleri ve başka telâkkilerin reddi ile halledilmeye çalışılmıştır. Bilhassa ilâhî vahy ile insanî akıl arasındaki münasebet o zamanki ilâhîyatçıları celbetmiştir; *iskolastik* bilginlerinin en büyüğü, Akvinas'lı THOMAS, bu iki prensip arasında âhenkli bir münasebet yaratmıştır: Bilmek ve inanmak, tabii ve vahy vasıtasıyla kazanılan marifet iki ayrı şeydir; ama, tabiat, ilâhi inayet sayesinde malıvedilmeyerek; tamamlanmaktadır. İnsanın tabii imkânlarını da itiraf eden bu fikirler, Roma kilisesi tarafından asırlarca çok takdir edilip 1879'den beri kilisenin normal teolojisi

sayılmıştır. İskolastik, fikirlerini bilhassa İslâm dünyası ile vaki olan ilmî ve teolojik mücadelelerde geliştirilmiştir; Müslüman feylesoflar ve bilhassa İBNÜ RÜŞD sayesinde garba gelen Aristoteles şerhleri, Avrupa'da büyük bir alâka ile kabul edilmiştir. İBNÜ RÜŞD'ün eserlerinden yapılan tercümelerde vakî olan bazı müphem noktalar, resmî kiliseyi, o teorileri öğreten *Averroistler* aleyhine hareket etmeye sevketmiştir. Bilhassa THOMAS, bu gibi cereyanlar karşısında katolik doktrinleri şamil bir şekilde temsil eden büyük eserlerini yazmış, Aristoteles'in metotlarını da kendi felsefesine tatbik etmiştir.

İskolastik'te iki büyük tarikatın muhtelif görüşleri de görünmektedir: Franziskan'lar, iradenin ehemmiyetini ön plana koymuşlardır; dominikanlar (mesela bizzat THOMAS, ECKHART), akıl ve aklî kuvvetler üzerinde durmuşlardır. Bunun içindir ki, bilhassa franziskan bilginler (DUNS SCOTUS, OKKAM) akıl ile vahy arasında kat'i ve telifi mümkün olmayan bir tezat görmüşlerdir: Akla uymayan, vahyin muhteviyatıdır; vahyin hakikatı akıl ile idrak edilemez.

İskolastik'in bu felsefi çalışmaların yanında kilisenin nizamı gittikçe sertleşmiştir. Son derece titiz ve en ufak teferruata kadar işlenilen bir ahlâk kanunu mevcuttur; dindar, mukaddesata yaklaşımdan evvel suçlarını bir papaza itiraf etmeye mecburdur; papazın sözüne göre, suçlara ehemmiyetine göre muhtelif dinî cezaları üzerine aldıktan sonra günahlarını çıkarması vaki olur. Nefsin en ufak duyguları ve şehevî lezzetlerine dair insan sonsuz emir ve nehiyeler altında kalır; bilhassa 17'nci asırda bu hususta, eski kilisenin ülkülerinden uzak kalan pek tafsilatlı eserler meydana gelmiştir.

Kilise hayatına dair bütün hukuk talimatı ve kanunları, 1918 senesinden beri mer'î olan *Codex iuris canonici*'de mevcuttur.

Ortaçağda, Roma kilisesinde çoktan beri mevcut olan bir tasavvur gerçekleştirilmiştir; bu, papazların evlenmemeleridir. Bir taraftan eski rahibane ve zahidane

cereyanların tesiri altında kalıp, öbür taraftan da, her sabah mukaddesatı takdim eden bir papazın, cinsî münasebetlerden dolayı cünüb halde bulunmasını istemeyen kilise, bu kanunu bütün katolik memleketlerde -en uzak şimalî ülkeler müstesna- icra ettirmiştir.

O zaman, ölümden sonraki hayat hakkında, eski kiliseden yayılmış olan bir tasavvur doğmatik şeklini bulmuştur; bu *purgatorium* telâkkisidir. KLEMENS, ORİGİNES ve başka büyük ilâhîyatçıların zikrettikleri bu fikir, 1439'da akîde haline getirilmiştir: *Purgatorium*, Allah'ın inayetinde ölmekle beraber ilâhî adalete kâfi derecede tarziye etmeyen ruhların oturdukları yerdir. Dünyada yaşayan dindarlar, ölümlerinin ruhlarının çektikleri azapları duâ, niyaz, sadâkat, evharistiya vasıtasıyla teskin edebilirler; ruhlar, orada bir müddet ıztırap vasıtasıyla temizlendikten sonra artık Cennet'e girmeye imkân bulacaklardır.

Katolik kilisenin hemen bütün akîde, kanun ve âdetleri, LUTHER'in reformasyonundan ötürü toplanan *Trient konsilinin* neşrettiği kararlarında tespit edilmiştir.

Katolik kilise, Papalık müessesesinden dolayı devletten ayrı yaşamak imkânını haizdir; bu suretle, merkezi Vatikan devleti olan bu büyük, beynelmilel cemiyet bütün siyasî buhranlarda tarafsızca ve oldukça serbest hareket edebilir. Liturjinin yalnız bir tek lisanda icra edilmesi, yine kilisenin bu beynelmilel hüviyetine işaret etmektedir. Halk dininin en iptidaî ifadelerinden başlayarak mistiklerin en yüksek fikirlerine kadar dinin hemen her safhasını içine aldığından kültür seviyesi bakımından birbirinden çok ayrı olan insanların kendine celbetmeye muvaffak olmuştur. Ananevî iman, tevarüs edilen âdetler, dinî bir otorite arayan insanlara bir selâmet duygusunu verir.

Maamafih, katolik kilisede asırlar boyunca bir yönden âdetlerin bir kemikleşmesi, öbür yönden muhtelif dinî tasavvurların bir maddeleştirilmesi vâki olmuştur ki ona karşı muhtelif dindarlar itiraza kalkışmışlardır. Papalığın

seneden seneye büyüyen dünyevî kuvvetini, papazların genişleyen *bilerarki'sini*, kilisenin mutlak otoritesini eski ve aslî Hristiyanlığın bir tahrifi olarak telâkki edenlerin bir kısmı, kilisenin faal ve canlandırıcı bir unsuru olmak üzere ruhban tarikatlarına alınmış, bir kısmı da zındık sıfatıyla resmî kiliseden kovulmuştur.

Zındıklara gösterilen muamele, Ortaçağın en karanlık, yüz kızartıcı olaylarından: Binlerce ve binlerce insan o zaman, *inkvisitsyon* tarafından idam edilip ateşle yakılmıştır.

Roma kilisesinde göze çarpan bu cereyan ve *İncil'in* ruhuna büsbütün muhalif olan başka usuller aleyhine savaşın en mühim şahsiyeti, alman reformatörü LUTHER idi (1483 - 1546). Senelerce Erfurt şehrinde rahip olan genç LUTHER, uzun derûnî mücadelelerden sonra sonra insanın bütün zühdün ve iyi amellerinin neticesinde değil, yalnız Allah'ın suçları temizleyen inayeti sayesinde kurtulacağını anlatmıştır. Onun bütün teolojik tasavvurları, tövbeyi yeni bir mânada anlamasından ileri gelmiştir : Allah sevgisi (yani: haçta ölen İsa) insanı hakîkî tövbeye sevk etmektedir; insan, kendiliğinden hakîkî tövbeyi duyamaz. İskolastiğin, akla ve insanın kendi tabiatına atfettiği iyi sıfatları kabul etmeyen LUTHER, 1517 senesinde Wittenberg şehrinde *95 cümleyi* neşrettikten sonra Roma kilisesi ile açık mücadeleye girişmiştir, Papalığın, tarih boyunca inkişaf ettiğine, konsillerin de hatalar yapabildiklerine ima etmiş, 1520 senesinde Alman prenslerini, kilisenin reformuna başlamasına tahrik etmiştir. Kilise tarafından reddedildikten sonra, Almanya için en önemli eserine başlamıştır: Bu, evvelâ *İncil'in*, sonra da *Eski Ahid'in* Almanya tercümesidir ki, birkaç yanlışla beraber hâlâ lisan ve ruh bakımından *Kitabı Mukaddes'in* en iyi tercümesi sayılmaktadır. Resmî kiliseye karşı açtığı savaşta, muhtelif cereyanlar peyda olmuştur; siyaset sahasında beklenilmeyen müşkülât husule gelmiştir. LUTHER, daha fazla prenslerin yardımına dayan-

maya mecbur kaldı. Bu suretle, Lutheran kilisesi, Roma kilisesi gibi devletten serbest kalamamıştır.

LUTHER, Allah'ta bilhassa akıl ile bilinmeyen unsurlar üzerinde durmuştur. *Deus absconditus*, gizli Allah, faal, dehşet verici, ateş gibi imha eden bir varlıktır ki insan ondan, *deus revelatus*'a tecellî eden Allah'a, kaçıyor: Tecellî olan, büsbütün sevgi ve inayet olan Allah, haçta ölen *İsâ*'da peyda olur. *İsâ*, tam eski konsillerin tavsif ettikleri veçhile hem insan, hem de Allah'tır, zat bakımından Allah'la birdir. İnsan, yalnız buna inandığı için saadete erişebilir; eğer âdil olan Mesîh insanlarda müessir olursa, insanların suçları da Allah tarafından bağışlanır. Vaftiz'de *aslî* suç insanda kalır; insan yalnız yeniden doğar. *Evharistiya*'ya gelince, *İsâ* orada vücûden mevcûttur.

Alman reformatörü bilhassa *İsâ*'dan bahseden, onun faaliyetine şahadet eden *İncil*e en büyük ehemmiyeti vermiştir: *İsâ*, *İncil*'in muhteviyatıdır. Bunun için de, protestan kiliselerde ibadette bilhassa *İncil*'in okunmasına ve onun sözlerini cemaata izah eden vâza geniş bir yer verilmektedir; ekseriya protestan kiliselerde evharistiya nadir olarak verilmektedir. Bu hususta, LUTHER ve öbür reformatörler (daha doğrusu onlardan sonra inkişaf eden protestan kilise) eski Hristiyanlığın âdetlerine riayet etmemişlerdir. LUTHER, katolik kilisede sayıları yedi olan *sakramentleri* de ikiye inhisar ettirmiştir: *vaftiz* ve *evharistiya*; başkalarına kıymet vermemiştir. *Sakrament*lerde bile en önemli şey, gözlerle görülen madde veya zâhirî amel değil, bu maddeleri takdis edilen ilâhî kelimedir.

LUTHER'in muâsırları, Fransız - İsviçreli CALVİN ve İsviçreli ZWİNGLİ, onun gibi Roma kilisesinde görünen yanlış tasavvurlara karşı savaşmışlar ise de, bazı noktalarda kendisine muhalefet etmişlerdir. CALVİN'in fikirlerinde, Allah'ın egemenliğinin yeryüzünde tahakkuk etmesi arzu edilmektedir; kısmet ve kader hakkındaki telâkkileri de pek serttir (LUTHER'e göre, yalnız ebedî saadet için Allah'ın

ezelî bir kaderi vardır; CALVİN'e göre, hem Cennet'e, hem de Cehennem'e gidenlerin kısmeti ezelden beri yazılmıştır). *Evhariştiya* ise, İsâ'nın vücûdü göklerde; onun ruhu bizi bir an için oraya getirir. ZWİNGLİ'nin telâkkisine göre, *evhariştiya*, yalnız bir defa vaki olan bir hâdisenin sembolüdür. Bu sebepten, ZWİNGLİ ile LUTHER arasında 1529'da Marburg'da vâki olan bir konuşmada kat'îyyen bir anlaşma mümkün değildi. Lutheran ve reforme kiliseler arasındaki tezat hâlâ mevcuttur. *Calvinizmin* sert ahlâk sistemi, insanları durmadan çalışmaya teşvik eden, mistik fikir- lere hemen hiç yer vermeyen, liturjik usulleri de, kiliselerin süslenmesini reddeden teorileri bilhassa Garbî Avrupa'da ve Amerika'da derin tesirler bırakmıştır.

Reformatörler -ve bilhassa Papa'da *deccâl*'in bir sembolünü gören Luther- Roma kilisesinin göze çarpan birkaç kötü tarafını kaldırmış ise de, onun iyi taraflarının bir kısmını bazen sertlikle reddetmiştir. Hristiyanlığın yalnız bir tarafına alâkadar olan reformatörlerin kiliseleri yeni bir tek taraflığa ve bir darlık tehlikesine uğramıştır. Protestanizmin evvelâ yalnız *İncil*e dayanması, bir Papanın otoritesini kabul etmemesi, bu cereyanı daha sübjektif bir telâkkiye götürebildi; bütün dindarların iştirak ettikleri liturjinin asırlar boyunca hüviyetini hemen kaybetmesi, onun yerine uzun va'zların gelmesi insanların çoğunu hakîkî kilise hayatından uzaklaştırmıştır. Sübjektivizmin bir tehlikesi, kilisenin çerçevesinde sayıya sığmayan yeni cemiyet ve mezheplerden çıkmasıdır. 16'ncı ve bilhassa 17. asırlarında ortaya çıkan mezheplerden bir kısmı (mesela *Metodistler*, *Baptistler Remonstrantlar*, *Mennonitler*) büyük cemaatlar haline gelmişlerdir. Kilisenin zâhirî sertleşmesi karşısında, pietistik muhitler, insandan derin bir iç tecrübesini, hakîkî bir tövbe istemişlerdir; onlar sayesinde, dindarlar daha fazla kilisenin hayatına iştirak edip bilhassa fakirlere, öksüzlere bakmak vazifesini üstlerine almışlardır. Bu suretle, büyük yardım amellerine yol açmışlardır. Öbür taraftan, bazı noktalarda biraz mübalâğa göstermişlerdir.

Küçük, lâkin faal cemaatlardan kvâkerler (yani titriyenler) doğmatik olmayan, derin bir dinle *İsâ'nın* emrettiği komşu sevgisini mükemmelen gerçekleştirmektedirler. Kilisenin zâhirî şekillerini kabul etmeyen, huzurlu toplantılarında "iç nura" riayet eden bu küçük zümre, oldukça geniş bir tesiri haizdir.

Katolik kiliseye en yakın olan, protestanizm ile Roma katolisizm arasında bir köprü teşkil eden cemaat, *Anglikan kilisesi*dir. İngiltere'nin resmî kilisesi, 16. asırda siyasî sebeplerle Roma'da ayrılmakla beraber tevarüs edilen âdetleri, heybetli âyînleri v.s. hâlâ muhafaza etmektedir; yalnız Papa'nın otoritesini itiraf etmemektedir. İçinde de birbirinden farklı cereyanlar vardır ki onlardan biri, gittikçe kilisenin Roma'lı tipine yaklaşmaktadır. Halbuki *Anglikan kilisesinin* özelliği, -memleketin büyük bir kısmının başka kenisâvi cereyanlara mensup olmasına rağmen- İngiltere'nin resmî kilisesini temsil etmesidir.

18'inci asırda, aydınlatma devrinde, insanlar, Hristiyanlığa yeni bir görüşle bakmaya başlamışlardır. Şarka giden tüccar ve misyonelerin rivayetleri sayesinde şöhret kazanan şark dinlerini tanımaya gayret gösterilmiştir; feylesoflar, bütün dinlerde akla uygun ve hepsinde müşterek olan bir özü görüp bütün dinlerin birliği anlayışını tahayyül etmişlerdir. Aynı zamanda, Hristiyanlar, dinin kaynaklarını filoloji ve tarih bakımından ilk defa olarak tenkît etmeye başlamışlardır.

Aydınlatma devrinin biraz müfrit rasyonalismi karşısında, 19'uncu asrın başlangıcında zuhûra gelen romantizm hareketi, dinin derin mitik ve mistik muhteviyatını göstermeye çalışmıştır. Gelişen din bilgisi, ilâhîyatçılara da yeni imkânlar vermiştir. Halbuki o asırda iki tarafta görünen doğmatisme karşı (billhassa *Vatikanlı itikadlardan* sonra) katolik kilisede modernizm ismiyle tavsif edilen, İtalyan, Fransız, Alman ve İngiliz bilginlerin uyandırdıkları bir cereyan, itikadları modern kültür ile birleştirmeye çalışıp

yeni ilimlerin metodlarını da dinî meselelere tatbîk etmek istemiştir. İlk zamanlarda katolizmin en asil kuvvetlerini, en yüksek imkânlarını gösteren bu cereyan, bazı noktalarda kiliseye tehlikeli görünen fikirleri ileri sürdüğü için 1907 senesinde Papanın bir *syhabus*'u ile yasak edilmiştir.

Protestantizm'de ise, liberalist cereyan eski akîdeleri tarih ve akıl bakımından tenkît etmişlerdir, din tarihi ile beraber çalışmışlardır. Halbuki bu harekete karşı, Birinci Harb-i Umumiden sonra tekrar bir ortodoks sistem gelişip bugün protestan kilisede hüküm süren sert ve müsamahasız doğmatizme sebep oldu (*dialektik teoloji*).

Birinci harp esnasında, ayrılan kiliselerin birleşmesini hedef tutan bir hareket görülmüştür (*ekumenik hareket*). Bu gibi işlerin en ateşli reisi İsveç protestan episkopos ve değerli din bilgini Nathan SÖDERBLOM idi. Yorulmaz faaliyeti neticesinde 1925'te Stockholm da bütün Hristiyan kiliselerin mümessilleri toplanmıştır. Yalnız Roma kilisesi - kendi telâkkisine göre selâmete götüren yegâne hakikî kilise olduğu için- ne Stockholm konferansına, ne de buna benzer hareketlere iştirak etmiştir. İki büyük kısma bölünen Ekumenik hareket (birisi âyîn ve akidelerle, ötekisi pratik ameller, sosyal, kültürel meselelerle meşguldür), birkaç kongreden sonra 1948 senesinde Amsterdam'da hemen bütün Romalı olmayan kiliselere şâmil olan bir "Dünya kilise kurultayı" (*World council of aiths*) teşkil etmiştir. O toplantıda görüldüğü veçhile, kilisenin inkişafında şimdi bilhassa Afrika ve Asya'da yetişen genç cemaatler oldukça önemli bir rol oynamaya başlamışlardır.

Hristiyan ibadeti, en eski zamanlarda dindarların evlerinde icra edilmiştir. Halbuki KONSTANTİN devrinden itibaren, artık din serbestliğini kazanan Hristiyanlar, hususî ibadetgâhlar bina etmeye başlamışlardır. Şekilleri asırlar boyunca değişen bu kilise binalarının hemen hepsinde ve bütün mezheplere ait olanlarında, halka mahsus olan kısım ile kudüsülakdes arasındaki ayrılık görünmektedir; Yunan-

Rus kilisesinde *ikonlar* duvarı, Roma kilisesinde daha ince bir parmaklığa benzer ve bazen mimari bakımdan gayet nefis olan bir bölme kilisenin bu iki kısmını ayırmaktadır. Basit bir masadan inkişaf eden sunak, kilisenin manevî merkezini teşkil etmektedir; o, muhtelif mimarî üslûplara nazaran gittikçe zenginleştirilip artık 18'inci asrın mutantan kiliselerinde gayet süslü bir hale gelmiştir. Ortaçağdan itibaren, sadece bir haç, sunağın üzerinde durdu; sonra da, haçta ölen *İsâ*'ya ölmekte bile galip olan kral, yahut da ifade edilmez azap çeken kul halinde tasvir edilmektedir. Billhassa katolik kilisede, sunağı süsleyen resimler, en mâhir ressamın fırçasıyla *İsâ*'nın hayatına dair sahneler göstermektedir; protestanlar ise, resimlere kiliselerinde fazla yer vermemişlerdir; reforme kilise, ibadetgâhın yegâne süsü olarak bir haç kabul etmiştir. Katolik kiliselerde, merkezî sunağın yanında birçok küçük sunaklar mevcuttur; çünkü ara sıra aynı zamanda muhtelif papazlar *missa*'yı icra etmektedirler. Vaazlar için, minberin hususî bir yeri vardır.

Kilisenin muhtelif şekilleri, bütün şehirlere hakim olan kuleleri, her devrin dinî duygularını isabetli ifade etmektedir: Gotik üslûbunda bina edilen yüksek, ince, zarif, oya gibi sanatkârane kiliselerin sütunları, insanın kalbini yukarıya çekip, mistik duygu yaratmaya müsaittir; billhassa renk renk cam percereleri binanın içine esrarengiz bir güzellik verir. 18'inci asrın kiliselerinde (billhassa Cenubî Almanya'ninkilerinde) neşeli, aydın bir hava mevcuttur; duvarlarda, tavanlarda temsil edilen küçük melekler, yahut Cennet'e ait sahneler, beyaz, altın ve açık mavi renkler sevindirici bir mahiyeti haizdir.

Katolik kilisenin usullerine göre, yeni bir kilise evvelâ hususî bir takdis vasıtasıyla kullanılacak hâle getirilmelidir.

Pazar günlerinde icra edilen (katolik kilisede her gün ibadet vardır) ibadetin şekli uzun bir inkişafın neticesidir; onun iki mühim kısmı, hazırlık ibadeti ve hakikî *evharistiya* vardır. En eski zamanlarda, özel bir nizamla göre hazırlık

ibadetinde duâ, *İncil* ve *Eski Ahid*'den okumalar, ve va'z-dan sonra vaftiz olmayanlar kiliseyi terkederler; vaftiz olanlar ise *missa*'nin, takdim edilecek *hostia* (ekmek) ve şarabın takdis ve mukaddesata nail oluşundan ibaret olan ikinci kısmına iştirak edebilirlerdi. Muhtelif duâların nizamı git-tikçe işlenmiştir; şimdiki usullere göre, her ibadetin sabit kısımları ve muhtelif bayramlara nazaran değişen duâ ve okumuşları mevcuttur. Şark kilisesinde, Roma kilisesine nazaran sâbit kısımlar daha müteaddittir. Protestan kilisede *evharistiya* ibadetin merkezini teşkil etmiyor; orada kısa bir liturji edilir (ki, her eyalette ayrı usullere tâbidir) ve bir va'z verilir. Halbuki bütün kiliselerde ibadetler musiki ile güzelleştirilmektedir; hem papaz, hem de cemaat liturjinin hususî yerlerini beste ile söylemektedirler; bundan mâada, cemaat *İncil*'in metnine ve va'zın konusuna uygun ilahiler söylerler. Bu âdet, Gilhasia protesten kiliselerde gayet güzel ilâhîlerin yazılmasına sebep oldu. *Missa*'nın en mühim parçalar da garbın en meşhur bestekârları tarafından bestelenmiştir.

Papaz (ve, billhassa Şark ve Roma kiliselerinde, onun yanında çalışan *Diakonlar*) hususî elbiseler giymektedir; o elbiselerin şekil ve renkleri özel bir kanuna tâbidir: Mesela oruç ve tövbe zamanlarında, menekşe renklidir; âdî pazar günlerinde yeşil v.s. Protestan kilise yalnız bazı mezheplerinde bu âdeti benimsemiştir; papaz orada ekseriya siyah bir cübbe, yahut, reforme kiliselerde, âdî siyah elbiseleriyle va'z veriyor. Halbuki sunakta bulunân örtülerin renkleri bazen, eski usullere tâbi, kilise yılının muktezalarına göre değişir. Kilise yılı, adî yıldan farklı olarak muhtelif bayramlarında *İsâ*'nın ve cemaatin hayatını sembolleştirmektedir. Bu suretle insan, her sene bu büyük drama iştirak etmeye fırsat bulur. Bazı bayramların günleri sabittir; mesela *Noel* ki, ilk asırlarda 6 Ocakta kutlanırken, şimdi 24/25 Aralıkta yapılır. Başkaları, *Paskalya* gibi, müşkül bir usule göre her sene yeniden tesbit edilir; o, 22 Mart ile 19 Nisan arasında bir pazar gününde vâki olur. Kilise yılının bir numunesini

HİSTİYANLIK

vermek için, 1945/46 yılın en mühim günlerini göstermeye çalışıyoruz :

I) *Advent devri* (yani İsa'nın doğum gününü hazırlayan dört haftalık bir tövbe zamanı). Resmî renk : menekşe.

28 Kasım: 1. *advent* pazarı

5 Aralık: 2. *advent* yazarı

6 Aralık: Aziz NİKOLAUS'un günü (bilhassa Şimalî - Garbî Avrupa'da çocuklara hediye verilir).

8 Aralık: MERYEM ANA'nın *immaculata conceptio*'su (1477'de Roma'da başlanan bir usul).

12 Aralık: 3. *advent* pazarı (bir sevinç günü olduğu için pembe rengi de kullanılabilir).

19 Aralık: 4. *advent* pazarı

II) Noel devri: İsa'nın doğum günü; resmî renk: Beyaz.

24/25 Aralık: *Noel*.

26 Aralık: Kilisenin ilk şehidi olan İSTEFANUS'u anma günü (*Resullerin işleri* 6. ve 7. babı), renk : kırmızı.

28 Aralık: Suçsuz öldürülen çocukları anma günü (Mt. 2, 13 - 18); renk ya kırmızı veya menekşe (kırmızı martirlerin ve Ruhulkudüs'ün rengidir).

6 Ocak: İsa'nın tecellisi (Mt. 2, 1 - 12; İşaya 60, 1 -6)

Bundan sonra adi pazar günlerinde resmi renk : yeşil.

III) Büyük Paskalya oruç hazırlığı (renk menekşe).

6 Şubat: *Septuagesimae*.

13 Şubat: *Sexagesimae* (2. Kor. 11, 19 - 33; 12, 1 -9),

20 Şubat: *Quinquagesimae* (1. Kor. 13).

Büyük Paskalya orucu, *Passion zamanı*. 40 gün, renk : Menekşe. İbadette org çalınmaz; *misa*'nın ihtiva ettiği hamd ve senâ okunmaz.

23 Şubat: *Kül çarşambası*.

27 Şubat, 6 Mart, 13 Mart *Passion* pazarları,

20 Mart: *Leatare pazarı*; o günde okunan mezmurun başlangıcı "*Laetare!*" yani "Sevin'in" olduğu için, ibadet daha aydın bir hüviyet taşıyor; renk pembe olabilir. Papa, o pazar gününde altından bir gül takdis etmektedir.

25 Mart: Meryem Ana'nın *annunciatio*'su.

27 Mart: *Passion* pazarı

3 Nisan: "Büyük hafta"nın, yani *İsa*'nın öldüğü haftanın başlangıcı. Bu haftada, her günün hususi ibadetleri vardır.

7 Nisan: *İsa*'nın *evbaristiya*'yı tesis ettiği gün. Rengi, beyaz.

8 Nisan : *İsa*'nın ölüm günü. Renk: Siyah.

(IV) *Paskalya devri*: (saadet getiren bir bayram olduğu için, rengi beyazdır).

10 Nisan : *İsa*'nın ölümlerden çıkmasını anma günü; kilisenin en büyük bayramı.

Bundan sonraki 40 gün kilise, bu hadiseyi hatırlatıyor. Eski zamanlarda, Hristiyanlığa yeni intisap edenler *Paskalya*'da vaftiz olurlardı.

19 Mayıs: *İsa*'nın göğe çıkması (renk : Beyaz).

29 Mayıs: *Pantkot* (Ruhulkudüsün havarilere gelmesi), renk: Kırmızı (ateş zebanlarla geldiği için).

Pantkot ile, kilise yılının mühim kısmı bitiyor. Kilise, bu 7 ayda *İsa*'nın bütün hayatını hatırlattıktan sonra, Pankottan sonraki pazar gününde, teslisi hatırlatıyor:

5 Haziran *Trinitatis* (teslis günü) renk: Beyaz. Bu bayram, oldukça geç kurulmuştur.

9 Haziran *Festus Corpus Chiristi*, yalnız katolik kiliseye ait bir bayram. *İsa*'nın kendi vücudu olan *hostia* şerefine bir rahibenin teşviki ile icat edilen bir gün. Renk : beyaz.

Bundan sonra gelen pazar günlerinde, resmi renk alelumum yeşildir; pazar günlerinin hususi isimleri yoktur. (*Trinitatis*, yahut *Pantkot*'tan sonraki pazar günleri). Muhtelif ve en eski zamanlarda mevcut olmayan bayram-

lardan en önemlileri şunlardır:

24 Haziran: Vaftizci YAHYA.

15 Ağustos: MERYEM ANA'nın göğe çıkması (eski kilisede yalnız: vefatı).

8 Eylül: MERYEM ANA'nın doğum günü.

14 Eylül: Haçın bulunması (326 senesinde, haçın bulunduğunu anlatan bir rivayete dayanarak yapılan bir bayram.)

29 Eylül: Melek MIKAEL'in anma günü.

Protestan kilise, 31 ekim'de, LUTHER'in reformasyonunu hatırlatıyor.

1 Kasım: Bütün azizleri anma günü.

2 Kasım: Bütün ölmüş ve *purgatorium*'da bulunan ruhları anma günü.

Protestan kilisede, 17 Kasım (yahut o haftanın çarşamba gününde) bir tövbe günü icra edilmektedir. Kilise yılının son pazar günü, protestanlarda ekseriya *Ölümler günü* olarak telakki edilmektedir.

Bilhassa azizler, MERYEM ANA v.s. şerefine yapılan küçük bayramlara protestanlarda hemen hiç ehemmiyet verilmemektedir. Şark kilisesine gelince, zikredilen bu günlerin bazılarında hususi bir mana vermektedir; mesela *Paskalya* orucununun ilk pazar günü, "*Ortodoks günü*" sayılıp 842 senesinde *ikon*'ların taraftarlarının kazandıkları zaferi ve bu suretle bütün ortodoks olmayanların mağ'ubiyetini hatırlatıyor. Bu kilise yılının büyük hareketinden maada, dindar (ve bilhassa rahip ve rahibeler) günün gidişinde okunan dualar vasıtasıyla tekrar yaradılış ve kurtuluş hadiselerini gözönünde tutar. Halbuki bu usuller, ruhbanlığı olmayan portestan kiliselerde kaybolmuştur.

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

au Christianisma, 1933. – E. W. BARNES, The rise of Christianity, 1947. – A. Von HARNACK, Das Wesen des Christentum, 1903. – A. VON HARNACK. Dogmengeschichte, 1904, – A. VON HARNACK, Marcion, das Evangelium vom fremden Gott. 1942. – A. SCHWEITZER, GESCHICHTE DER eben - jesu - Forschung. 1933. – PFANNMÜLLER, Wesus im Urteil der Jahrhunderte, 1932 – K. HEUSI, Kompendium SPENDIUM DER KIRCHENGESCHICHTE. 1949 – H. BALL, Byzantinisches Christentum. 1923 – F. HEILLER, Der Katholizismus, seine Idee und seine Erscheinung, 1923. – F. HEILER, Urkirche Und Ostkirche, 1937. – F. HEILER, Die kirchliche Autonomie und päpstlicher Zentralismus, 1941 – K. ADAM, Die Wurzeln des Katholizismus, 1924. – VECHNER – EISENHOER, LITURGIE, der römischen Ritus, 1953 R. BULTMANN, Theologie des Neuen Testaments, 1948. – A. LIETZMANN. Messe und Herrenmahl, 1926)

DİNİ ŞAHSİYETLERİN VE İLAHİ VARLIKLARIN İSİMLERİ

ADAD: Babilonyalı, hem verimlilik, hem de felaket getiren bir rüzgar ve fırtına ilahı ki, aynı sıfatlarla meşhur olan, RAMMAN adlı Asuryalı bir ilâhla birleştirilmiştir.

ADAPA: Babil mitolojisinde, rüzgârın kanatlarını kıran, sonra gafleti sayesinde kendisine takdim edilen ölümsüzlük nebatını yemeyen ve bu suretle bütün insan oğullarını ölümsüzlükten mahrum eden bir kahraman.

ÂDEM: İlk insanın, İsrail, Hristiyanlık ve İslamda, ismi. Onun hikâyesi, *Tekvin 2 - 3* te anlatılmaktadır. Hristiyan telâkkiye göre, onun suçu, bütün insanlara sirayet etmektedir. Kur'ana nazaran, (*Bakara, 34* ve başka yerlerde) bütün melekler, iblis müstesna, Allah'ın emri üzerine ona hürmet göstermişlerdir; o, dünyevî mahlûkatın hükümdarı ve ilk peygamberdir.

AESCULANUS: Roma'da bakır parasının ilâhı.

AFRODİT: Yunanlılarda, deniz köpüğünden çıkan, güzellik ve aşk ilâhesi, EROS'un annesi. Romalılarda VENÜS.

AGNİ: *Veda*'larda, ateş ilahı; evvela ocak ateşine bağlı, sonra bilhassa kurban ateşine; böylece de insanlar ile ilâhlar arasında kâhinlik yapan, ilahlara insanların kurbanlarını takdim eden gayet mühim bir ilahî varlık.

AHRİMAN (ANGRA MAİNYU) Zoroastrism'de kötü ve karanlık prensip. Eski rivayetlere göre, ZERVAN'ın oğlu ve bu suretle AHURA MAZDA'nın ikiz kadeşi.

AHUNA VAİRYA: Zoroastrism'de en mukaddes, sonra ilahlaştıran dua formülü. "Rabbin iradesi, adaletin kanunudur; göğün, bu dünyada MAZDA namına işlenen ameller için mükâfatı (vardır); fukaraya yardım edenlere, AHURA, melekûtunu bahşeder."

AHURA MAZDAH: ZERDÜŞT dininde iyi prensip, esas itibariyle Hindistan'da VARUNA'ya çok yakın (yahut aynı) OLAN YARADAN VE KURTARAN İLAH. ESKİ ESATİRE göre, Zervan'ın oğlu, AHRİMAN" -ın kardeşi. A. bütün unsurları ihata eden, dünyaya şamil olan bir varlıktır; öbür taraftan, dünyayı yaratan bir ilahdır.

AMATERASU: Şinto dininde güneş ilâhesi, Japonya imparatorunun büyük annesi. Esatire göre en eski zamanlarda ilahlar arasında vaki olan maceralarda bir mağaraya kaçıp, artık bir ayna vasıtasıyla tekrar oradan götürüldüğü için, onun mukaddes aleti yuvarlak aynadır.

AMENHOTEP IV. (ECHNATON), Mısırda M.Ö. takriben 1377 - 52'de hakim olan, yalnız güneş kursunun ibadetini Mısır'da yayınlamağa çalışan Firavun. Kurduğu yeni payitahtta, Tell el Amarnada, yeni bir kültürün geliştiği görülmektedir ki, o kültür Firavunun ölümünden sonra derhal vuku bulan irticalara rağmen Mısır sanatında derin bir tesir bırakmıştır.

AMEŞA SPENTA: AHURA MAZDA ile yedi tanesi olan ilahî varlıklar. Onlar, süblime olan eski indojermen ilahlar olsa gerekir; hem Yüce Tanrının muhtelif tarafları, hem de müstakil varlıklardır. Onların isimleri, ekseriya abstre faziletlerin isimleridir:

VOHU MANA “iyi düşünce”, AŞA VAHIŞTA “EN İYİ NİZAM (kanun hakikat); KŞATRA VAİRYA “Melekut”, SPENTA ARMAİTİ “mukaddes huşu, doğru zihniyet”, HAU-RVATAT “kema1, sıhhat”, AMERATAT “ölümsüzlük”. Onlar da, muhtelif nebat, hayvan v.s. ile merbuturlar.

AMİDA: BUDDHA AMİTHABA veya – Japonya’da AMİDA (Çince OMİTOFO) “ölçülmez nur ziyası”, BUDDA’nın *dhayanıbodisattva*’sı, Çin ve billhassa Japonya Budizminde, garpta bulunan Cennet’in şahsi bir ilah şeklinde tasavvur edilen, kralı. Lejandlara göre onun hedefi, insanların hepsini -en fakir ve en abdallarını bile- Budda mertebesine getirmesidir. *Joda* Budizmine göre, insanın kurtuluşu yalnız, AMİDA’nın bu va’dine inanıp güvenmesinde bulunmaktadır; ona sığınan insan, katiyen Cehenneme girmez.

AMON: Mısırdaki Theben şehrinin M.Ö. takriben 2000 senesinden itibaren hususî ilahı. Güneş ilahı RE ile birleştirilip, Theben şehrinin M.Ö. aşağı yukarı 1580 senesinden “Yeni devletin” merkezi olduğu zaman Mısır’ın en yüksek ilahı olmuştur.

AMAZ: Takriben M.Ö. 750 senesinde İsrail milleti içerisinde vazeden bir peygamber. Tekoa köyünden gelen bir çoban olan A. şimalî İsrail’de gördüğü karışık ayinlere karşı şiddetli sözlerle tepki yapmıştır. Muhtelif vizyonlarını, tevhil ve tehdit sözlerinde bildirmiştir. Çok kuvvetli bir ahlak duygusu olan peygamberin vahiyleri, *Eski Abid*’in en müessir parçalarındandır.

Bak. BALLA, *Die Droh - und Scheltworte des Amos*. Leipzig 1925.

ANQUETİL DUPERRON: (1731 - 1805), Bir Fransız müsteşriki. 1761’de *Avesta*’nın ilk nümunelerini Avrupa’ya getirip, 1801 senesinde *Upanişad*’ların farsça bir tercümesinden latince bir tercümesini neşretmiştir. (*Oupnekhat, id est secretum tegendum*).

ANAHİTA, ARDVİ SURA (NAHİT): Eski İran’da tapınılan

bir su ve bereket ilâhesi. ZERDÜŞTİ'ten sonra, onun dininde de *yazata*lar arasında mühim bir yer bulmuştur.

ANAKSİMENİS (M.Ö. takriben 558 - 525'e kadar) – Yunan tabiat feylesoflarından biri; ona göre, dünyanın en eski ve önemli unsuru, havadır.

ANU: Sümerlerde gök ilahı, göklerin maliki, kralları tahta çıkartan semavi imparator. Mukaddes yeri, Uruk şehri idi. En büyük ilah olduğundan kendisine Babilonyalı matemakit sisteminde temeli olan 60 rakamı verilmiştir.

ANUNAKİ: Akad mitolojisinde, yeryüzünde yaşayan ilahi varlıklar.

APİS BOĞASI: Mısır'da PTAH adlı ilahın mukaddes hayvanı; onun ismine, hellenistik devrinde SERAPİS'te tekrar rastlanmaktadır.

APOLLON: Anadolu'dan Yunanistan'a gelen, sonra bilhassa Delfi'de yerleştirilen, temizleyici, tekfir edici, aydın bir ilah; güzel bir itidal, güzel de bir ahenk, musiki ve sanatları seven bu ilâhın sıfatlarıdır.

ARES: Yunan mitolojisinde, ZEVS ve HERA'nın oğlu olan harp ve savaş ilâhı. Roma'da: MARS.

ARGENTİNUS: Roma'da gümüş paranın ilâhı, AESCULANUS'un oğlu.

ARİSTOTELES: (384 - 322). EFLÂTUN'un şakirdi, Büyük İskeleler'in ustası. Felsefe tarihinde ilk büyük sistematik feylesof; teolojide, arapça tercüme ve şerhler sayesinde Ortaçağda Avrupa'da şöhrat kazanan ve iskolaistik sistemin mantikî temellerini kuran A. hem İslâm, hem de Hıristiyanlık dünyasında gayet ehemmiyetli bir rol oynamıştır.

Bak. W. JAEGER, *Aristoteles*. 1923.

ARIUS: (Ölümü 355; İstanbul'da). İsbânın tabiatı hakkında eski kilisede icra edilen münakaşalarda, A. İsbânın, ilâhi babasına zat bakımından müşabih olduğunu ileri sürmüştür. (Pederin başlangıcı yoktur, oğlunun başlangıcı vardır; *logos*, Allah'ın bir mahlukudur.) İznik

konsili tarafından 325 te reddedilen bu telâkki, ARIUS'un taraftarı sayesinde Jermen aşiretlere getirilip orada asırlarca hüküm sürmüştür. ARIUS, birkaç sene sürgünlükte kaldıktan sonra tekrar episkopos vazifesine geri çağırılmıştır.

ARJUNA: *Bhagavadgita*'da KRİSSNA'nın nasihatını kabul eden, kendi akrabaları ile savaşıyan kral.

ARTEMİS: Yunan mitolojisinde, APOLLON'un ikizi olan, bekâr, güzel av ve hayvan ilâhesi. Roma'da DİANA.

ASE'ler: Jermen mitolojisinde, Asgar'da oturan yüksek ilâhlar, bilhassa TOR, ODİN ve ZIU (TYR).

ASSURBANİPAL: M. 3 668-626 Asurda hâkim olan, eski dinleri hakkında mevcut olan metinleri büyük bir kütüphanede toplayan kral. Eski mezapotamya dinlerine dair pek kıymetli malumat ihtiva eden bu kütüphane, 1845-54 senelerinde bulunmuştur.

AŞA VAHİŞTA: AMEŞA SPENTA'lardan biri, Hindistan'da mevcut olan RTA'nın aynı, VARUNA'nın bir süblimasyonu, ilâhi nizam.

AŞAKKU: Babilde bir nevi hastalık ilâhları, hastanın başını ağrıtan devler.

AŞOKA: M.Ö. 273 - 233 Hindistan'da kral. Budizme karşı derin bir sempati gösteren bu kral, bütün idaresini yalnız dinî bir temele dayanarak icra etmiştir. Kayalara kazdırdığı fermanlar, dünyada az görünen bir müsamaha ve bütün dinlere karşı geniş bir tolerans göstermektedir. Onun reisliğinde, 245'te Buddistlerin 3. ve en mühim konsili toplanmıştır.

AŞUR: Asur şehrinin, bilhassa harb ilâhı sıfatını taşıyan yer ilâhı.

ATENE: (PALLAS ATENA), Atina şehrinin koruyucu ilâhesi. ZEVUS'un başından çıkan, onun hikmetini şahlıslandıran, bir taraftan ev işlerini öbür taraftan ilim ve sanatları himaye eden ilâhenin mukaddes hayvanı, baykuş,

onun mukaddes ağacı, zeytin ağacıdır. Roma'da: MİNERVA.

ATHANASIUS: (Takriben 295 - 373). ARIUS'un aleyhtarı. Ona göre, İSA ilâhi babasıyla zat bakımından aynıdır, onun gibi yaratılmamış ve ilâh olarak ölümsüzdür. İnsanları ilâhlaştırmak maksadıyla insanî tabiatı almıştır.

ATON: Güneş kursu, ECHNATON'nun Mısır'da yaptığı din reformunda yegâne ilâh.

ATTİS: Frikyalı bir ilâh, KYBELE adlı ilâhenin sevgilisi. Esatire göre vahşi bir domuz tarafından öldürülmüş yahut çıldırarak kendini hadım etmek suretiyle ölmüştür. ATTİS, ölen ve yeniden hayata kavuşan verimlilik ilâhlarından biridir; onun ölüm günü, 2 martta anılmıştır; 25 martta, ölümlerden çıkışı tespit edilmiştir. Ayinlerde, onunla KYBELE arasındaki aşk, ilâhenin kıskançlığı v.s. temsil edilmiştir.

FRAZER; *Adonis, Attis, Osiris*.

AUGUSTİN: (354-430) Garp kilisesinin en büyük şahsiyeti. Şimal Afrika'da doğan A., gençliğini neşe ve sefaletle geçirdikten sonra 9 sene manikeisme mensup kalıp sonra Roma ve Milano'da neoplatenizm ile meşgul oldu ki o felsefe, onu hristiyanlığa götürmüştür. Şimalî Afrika'da bulunan Hippo şehrine episkopos seçilmiş ve orada ölmüştür. Büyük otobioğrafyasının (*Confessiones*) hemen bütün Avrupa dillerine tercümeleri vardır; muhtelif kitap ve risaleleri sayesinde bütün Ortaçağın ustası olmuştur. *Asli suç* hakkındaki gayet sert fikirleri de hâlâ kilise hayatında büyük bir rol oynamaktadır.

AUKSESİYA: Yunanlılarda, büyüyüşün ilâhesi.

AVALOKİTEŞVARA: Gotama BUDDA'nın *dhyambudda'sı*, Tibet'in milli ilâhı; 10 veya 11 yüz ile temsil edilmektedir. Çin ve Japonya'da bir ilahe şeklinde görünmektedir (bak KVANNON).

AYŞİLOS: (M.Ö. 525-456). Yunanistan büyük trajedi yazarlarından biri. ZEVS'i, hikmetin, kurtuluşun ve kudretin yegâne kaynağını takdir etmiştir.

BAAL: Bir yerin “Rabbî” veya “ilâhı”, hemen bütün sâmi ımtakalarda bulunan, nihayet isim haline gelen bir unvan. BAAL adlı ilâhlar, fırtına ve verimliliğe bağlıdır, çok defa, vahşi boğanın şeklinde tasvir edilmektedir. İsrail peygamberleri, billhassa, BAAL'lara gösterilen perestiş aleyhine seslerini yükseltmişlerdir.

BAALŞEM TOB: (1698 - 1759), Cenubî - şarkî Polonya'da yaşayan bir Yahudi aziz. *Talmud*'un sayısız emirlerinden dolayı oldukça komplike olan Yahudiliği canlandırmaya çalışan bu adam, dini, iki mühim unsurlarına getirmiştir: Allah sevgisi ve duanın kuvvetlerine inanış. Sevinç ve aşkla parlayan bu mistik, halkın kavrayacağı bir şekilde kendini göstermiş ve bunun için çabucak Polonya'nın fakir Yahudi sekenesine intisar etmiştir; *Hassidism* ismiyle meşhurdur.

M. BUBER, *Die Botschaft der Chassidim*. – M. BUBER, *Chassidische Erzählungen*.

BALDER: Jerman mitolojisinde ODİN ve FRİGG'in oğlu. *Snorri Edda*'nın anlattığı hikâyeye göre, FRİGG, bütün mahlûkattan, BALDER'e hiç zarar vermeyin diye yemin almış, yalnız ökse otunu unutmuştur. Oyunda, BALDER kör kardeşinin ökse otundan yaptığı bir okla vurulmuş, ölmüştür. Şayet bütün varlıklar onun için ağlarsa ölümden kurtulabilir; fakat ihtiyar bir kadın kıyafetinde yol üstünde oturan LOKİ ağlamamış; bu suretle BALDER ölümler ülkesinde kalmaya mecbur olmuştur.

BASİLİUS: (takriben 330 -379) Kayserili bir rahip. Onun sayesinde, rahiplik Anadolu'da manastır halinde tesis edilmiştir; eski zamanlarda tek başına yaşayan rahiplerin yerine, büyük veya küçük cemiyetlerde yaşayan rahipler cemaatı ülküsünü gerçekleştirmeye çalışmıştır. Muhtelif işlerle meşgul olmakla beraber gün ve gecelerinin büyük bir kısmını dua ile geçiren, pek az konuşan rahipler, BASİLİUS'e göre şimdiden meleklerle göklerde yaşıyorlar.

BASTET: Kedi başlı bir Mısırlı aşk ve sevinç ilâhesi.

BARTH, KARL: (1886), Bale Üniversitesinde, profesör,

dialektik teoloji adlı cereyanın ilk ve en mühim mümessili.

BENEDİKT XIV: (1740 - 1758) Papa; âlim ve geniş ruhlu bir bilgin.

BENEDİKT, Nursiali: 6. asırda garp Hristiyan dünyasında ruhban tarikatına kanunlar veren aziz. Hayatı hakkında hemen hiç malûmat -birkaç lejand müstesna- elde edilmez.

BERNHART, Aziz: (1091 - 1153), Clairvaux manastırının *abbası* (Piri). Bir taraftan pek faal bir vâiz, öbür taraftan derin bir mistik olan B. *Neşidelerin neşidesine* yazdığı mistik şerhi ve bu hususta verdiği vaazlar vasıtasıyla Ortaçağ aşk mistiğine kuvvetli bir ilham vermiştir. MERYEM ANA'ya karşı duyduğu pek derin bir sevgi, İSA'nın passionuna yanan bir teveccüh BERNHARD'ın eserlerinden aksettirilmiştir.

Bak. E. GILSON, *La théologie mystique de St. Bernart*. 1934.

BİRGİTTA: (1303 - 1373), İsveç'te yaşayan, kocasının ölümünden kuvvetli *vahyalar* aldıktan sonra Roma'ya giden ve orda kilise siyasetine de iştirak eden bir hatun. Merkezi Vadstena şehri olan yeni bir tarikat kurmuştur.

BLUSİUS (Aziz): Ermeni bir episkopos.

BLAVATSKY, Helena P: 1831 - 94; kuvvetli bir medium, ispiritizm ile meşgul olduktan sonra 1875 teosofiz cemaatını tesis etmiştir. Senelerce Hindistan'da yaşamıştır.

BODHİSATTVA: BUDDA namzedi. Her insan, hususî bir adaktan sonra BODHİSATTAVA olabilir; B. nın vazifesi, bütün mahlûkatı sevindirmek, onları her dertten, her kederden kurtarmak, her varlıkta gizli olan iyi sıfatları geliştirmektir. Bunu yapmadan evvel *Nirvana*'ya girmez.

BÖHME, Jakob: (1575 - 1624), Alman kunduracı ve mistik müellifi. Anlayışı zor bir sembolik kullanan, teolojik sisteminde iyi ile kötü prensip arasında kat'i bir dualizmi ileri süren, bazen de simya ile uğraşan bu nadir şahsiyet, Alman ve billhasa İngiliz mistik ve teosoflara tesir icra etmiştir. En

DİNİ ŞAHSİYETLERİN VE İLAHİ VARLIKLARIN İSİMLERİ

önemlileri “*Aurora*” (şafak) ve *Mysterium magnum* olan eserlerinde, Allah'ta mevcut olan “ateşli aşk iradesi” ve “karanlık hiddet iradesini” belirtmek suretiyle, LUTHER'in ana fikirlerini mistik bir şekilde geliştirmiştir.

BRAHMA: Hindistan'da dünyayı yaratan kuvvet, sonra mistik bir teslisin ilk şahsiyeti.

BONAVENTURA: (1221 - 1274), *doctor ecclesiae*. 1257 Fransızkan tarikatine intisap etmiştir; o tarikatın en büyük mistik ilahiyatçısı sayılmaktadır. DİONİSİOS AREOPAGITA'nın fikirlerini, AUGUSTİN'in teolojisiyle birleştirmiştir. “Her bilgi ve marifet, Allah'tan gelen tenvirdir, her bilgi ve marifet, aşk içinde Allah'la birleşmeyi istihdaf etmektedir.”

E. GİLSON, *La Philosophie de St. Bonaventura*. 1924.

DE BROSSES, Charles: (1709 - 1777). 1760 *Le culte des dieux fétiches* adlı bir eser çıkaran Fransız alimi.

BUDDA: “Tenvir edilen”.

CALVİN, Johann: (1509 - 1564). Kilisenin reformatörlerinden biri. Fransa'da doğup büyümüş, protestanların fikirlerine temayül edip de *Institutio Christianae religionis* (hristiyan dininde dersler) adlı bir eserde fikirlerinin ana hatlarını göstermiştir. Ekseriya Geneva'da yaşamıştır. LUTHER'den birkaç noktadan fark gösteren doktrinin merkezi, insanın, Mesih'te yaşamasının ezelden yazılmasıdır. Allah'ın izzeti, Allah'ın melekutu insan tarafından takdir edilmelidir. LUTHER'de görünen inayet mefhumu, CALVİN'de ikinci planda kalmıştır.

CHAMİSSO, Adalbert von: (1781 - 1838): Alman şairi ve edebiyatçısı.

F. CHAMPOLLİON: (1790 - 1832), 1822 Eski Mısır hierogliflerin manasını bulmağa muvaffak olan Fransız bilgini.

CVANGTSE: M.Ö. takriben 330 da doğan, temiz bir Taoizmin mümessili olarak KUNGFUTSE'nin taraftarları ile

münakaşa eden bir Çin edebiyatçısı.

DANİEL: Rivayete göre Babil sürgünlüğünde peygamber olan, fakat galiba oldukça geç bir zamana ait olan bir peygamber. Renk renk vahylerinde Eski Ahid'de ilk defa *Apokaliptik* fikirleri ileri sürmüştür.

DANTE ALİGHİERİ: (1265-1321), İtalya'nın ve şüphesiz bütün garb âleminin Ortaçağda en kuvvetli, en derin şairi ki onun *Divina Commedia'sı*, gayet güzel bir şiir olduktan başka zamanının hemen bütün teolojik bilgilerini de iltiva etmektedir.

DÂRÂ ŞİKÛH: (1615 - 1659), Moğol İmparatoru CİHANGİR'in oğlu; Hind dinlerine çok merak eden prens, *upanişadların* ve başka Hind eserlerinin Farsça'ya çevrilmesini teşvik edip Hind âlimleri ile de dinî mubahaselerde bulunmuştur. (*Les entretiens de Labore, ed. L. Massignon.*)

DAVUD: Yehuda'nın, sonra da Filistin'in Şimal mıntıkası olan İsrail'in Kralı. 10 uncu asrın ilk kısmında hâkim olan bu kralın hikâyeleri, Eski Ahid'de *1. Sam. 16'dan 1. kral-lara 1 bablarında* yazılmıştır. SAUL'u müteakip tahta çıkan DAVUD, hem iyi bir siyaset adamı hem de kıymetli bir sanatkardı. Kur'ân'a göre Peygamber'dir.

DEMETER: Yunanlarda, toprak ana, buğday anası; tarlaların verimliliğini ve insanların tevlit kuvvetlerini himaye etmektedir; bundan ötürü, devleti koruyan bir ilâhe haline gelmiştir. Mitolojide, PERSOFONE'nin annesidir.

DEUSSEN, Paul: (1845-1919) Alman indolog ve feylosofu. *Vedanta* felsefesi, hristiyan fikirleri ve üstadının SCHOPENHAUER'in teorilerini birleştirmeye ve *Upanişadları* garbda tanıtmaya çalışmıştır.

DEVTERO - İŞAYA : İsmi bilinmeyen, Babil sürgünlüğünde İsrail'de yaşayan, Allah'ın rahmet ve sevgisini müjdeleyen bir peygamber. İŞAYA'nın kitabına eklenen eserinde, bütün milletlerin, bir olan Allah'ı nihayet takdis

edilip ilâhî merhamet sayesinde kurtulacağı bildirilmektedir. Kitabın en enteresan parçası, “*Yabve'nin kulu*” (*ebed Yabve*) bablarıdır (52,53)

DİANA : Roma'da av ilâhesi.

DİODOR : (M.Ö. 1 inci yüzyılda) Ogüst'e kadar dünya tarihini yazan bir Romalı müellif.

DHYANI BUDDA : Ruhani Buddha. *d. budda* ve *bodisattvaların* hepsi, bir tek ezeli ruhani BUDDA'dan çıkmış gibi tasavvur edilmektedir.

DİOJEN : (M.Ö. takriben 412 - 323) kynik felsefesinin en meşhur mümessili.

DİONYSSOS : Belki Trakya'dan gelen, esasen boğa şeklinde tasvir edilen, sarhoşluk ve verimlilik ilâhı. (Roma'da BAKKUS). Orfik rivayete göre, D., ZEVS'in oğludur; titanlar onu öldürüp yemişlerdir; Zevs, onun yüreğini yiyip yeni bir D. tevlid ettikten sonra titanları öldürür ve onların külünden insanları yaratır.

W. F. Otto, Dionysos. DİONYSSİSOS AREOPAGİTA : M.S. 525 senesinden evvel yazan, ismi bilinmeyen bir mistik ilâhiyatçı. PAVLUS'un bir talebesinin ismini takan ve bu suretle daha büyük bir otorite ile konuşan bu mistiğin, yakubi kilisenin bir episkoposu olması muhtemeldir. O, neoplatonizmin fikirlerini geniş bir ırmak halinde hristiyan kiliseye akıtmıştır; bilhassa, her mistikte büyük bir rol oynayan *via negationis* tatbik etmiştir; Allah, aydın bir karanlıktır, o, bütün mevcut olanın yokluğudur. “*Melekler hierarkileri*” ve *Mistik teoloji* isimli eserlerinde, bu fikirleri arz etmektedir. Bütün hayat, ilâhî aşk kuvvetinden çıkar, oraya döner. DİONYSSİSOS, duânın muhtelif mertebelerini de tavsif ve izah etmiştir.

DUMEZİL : Paris'te okutan bir Fransız müsteşriki ve din bilgini.

DUNS SCOUTS: (ölümü 1308); bir İngiliz, Fransızkan rahibi, Akvinas'lı THOMAS'ın muhalifi: Allah'ın özü,

entellekt değil, mantıkla idrak edilmeyen ve mantıka uymayan iradedir.

EA : Sümerlerde, Fırat ve Dicle nehirlerinin mansabında bulunan Eridu şehrinde bilhassa tapınan su ilâhı, büyük Sümer teslisinin üçüncü şahsiyeti (mukaddes sayısı 40). Temizleyici, majik ve güzel sanatlarla hikmetin sahibi olan bu ilâh, bazen de, insanların yaratıcısı olarak tavsif edilmektedir. Onun oğlu sanılan MARDUK, majik usullerde, her hikmetin menbaı olan babasına müracaat eder gibi gösterilmektedir.

ECHNATON: (bak Amenhotep IV) ECKHART: (1260-1327) Dominikan tarikatına mensup bir Alman mistiği. Vaazları ile, yazıları ile Dionysisos AREOPAGİTA'nın tesiri altında kaldığını göstermektedir. Allah'ın, İsa'nın, her insanın kalbinde doğmasını talep edip, teslisi ise onu yalnız uluhiyetin derinliğinden çıkan bir tecelli olarak kabul etmiştir. Gayet derin ve bir bakıma tipik Hristiyan mistiğin hududunu aşan fikirlerinin bir kısmı, katolik kiliseye tehlikeli görünmüş, 1329 da, Eckhart'ın sisteminin 28 noktası reddedilmiştir.

EFLÂTUN : (427-347) Yunanistan'ın en müessir feylesofu. Üstadı SOKRAT'ın fikirlerini geliştirmiş, hem siyaset bakımından (devlet hakkındaki eserleri), hem de teloloji bakımından (*ide*'lerin varlığı, insanı *kanatlayan* hakikî aşk v.s.) son derece mühim ülküleri göstermiştir.

EKBER: (1452-1605). 1556 Hindistan'da Moğol imparatorlarının tahtına çıkan, hem muvaffakiyetle bitirdiği muharebe, hem de memleketinin idare reformu ile meşhurdur; kültür bakımından, güzel sanatları, ilim ve dinî işleri teşvik etmiştir. Billhassa Hindistan'da mevcut olan muhtelif dinler arasında bir anlayış husule getirmeğe çalışmak maksadıyla bütün dinlerin mümesilleri ile icra ettiği mubahase ve konuşmaları şayanı dikkattir. Benimsediği *din-i ilâhî* bütün dinlerin en iyi müşterek elemanlarını ihtiva eder.

EL: Habeşler müstesna bütün Samî milletlerde Allah

mefhumu. Bu kelime, sık sık, bu ilâhın ibadeti icra edilen yerin ismi ile beraber kullanılmaktadır (mesela *Beth-El*, "Allah'ın evi"); herhalde eski Kenan yer ilahlarının isimleri bu gibi adlarda muhafaza edilmektedir.

ELİSABETH, Azize: (1207-1231) Macar bir prenses, çocuk iken Eisenach şehrine gelip, oradaki Kont'un genç refikası sıfatında merhamet ve iyiliği ile şöhret kazanmıştır. Kocasının ölümünden sonra Marburg'a gidip orada fakir ve hastalara bakarken Assisi'li FRANZ'ın ülkülerini gerçekleştirmeğe uğraşmıştır. Vefatından 4 sene sonra kilise tarafından "azize" unvanını almış, onun şerefine hâlâ mevcut olan bir kilise bina edilmiştir. ELİSABETH, hristiyan azizelerinin en sevimlisi olsa gerektir.

EMPEDOKLES: (Takriben M.Ö. 490-430), Sicilyalı, PİTAGOR'un doktrinlerini neşreden bir feylesof ki, kendini ilâhî bir tecelli olarak ihtirama değer görmüştür. Lejanda göre, kendini bir yanardağa atmak suretiyle intihar etmiştir. Felsefi sisteminde Orfizmin fikirleri, tenasüh inancı v.s. mevcuttu.

ENKİDU: Gılgamış esatirinde Gılgameş'in dostu.

ENLİL: Sümer ve Akkadda esas itibariyle yeryüzünün ilâhı; dağların kralı. İlâhlar arasında, kudretli hükümdardır. Ona ait olan sayı, 50'dir. Mukaddes payitahtı, Nippur şehridir.

EPİKTET: (Takriben 50-138), topla bir köle olup, Roma'da Stoa felsefesinin en meşhur mümessillerinden biridir.

EPİKÜR: (341-270), Felsefi bir cereyanın kurucusu. Eski Yunan dinini tenkit eden ve ondan kurtulmak isteyen E., ilâhların tam ruhlar gibi, atomlardan mürekkep olup keder ve sıkıntılardan sêrbest, dünya idaresine bakmaksızın yaşadıklarını söylemiştir. İnsan da, iyilik yapmakla ve ruhani sevinçleri aramakla, onlarınkine benzer bir halde yaşasın.

EROS: "Aşk", AFRODİTE'nin oğlu. Genç bir oğlan veya kadın, gözleri bağlı bir çocuk şeklinde tasvir edilen EROS, felsefeye -ve bilhassa EFLATUN'a göre- dünya prensibidir, iyi, güzel ve doğru olana erişmeyi istihdaf eden ezeli hasret ve aşk. Dinlerde, EROS anlamının manasına dair eserler: A. Nygren, *Eros und Agape*, 1930. – W. SCHUBART, *Religion und Eros*, 1944; - L. KLAGES, *Vom kosmogonischen Eros* 1921.

ESTER: Yahudi rivayetine göre (*Ester kitabı*) İran kralını, bir günde 75800 Yahudi düşmanı öldürtmeğe teşvik eden güzel bir kadın. Bu hadiseyi anma günü, *Purim* bayramıdır.

EVHEMEROS: Aşağı yukarı M.Ö. 300'de yaşayan bir Yunan edebiyatçısı ki onun seyahat kitabında, ilâhların, büyük insanların ilâhlâştırılmasından ileri geldiklerini iddia etmiştir.

EVPIRİDES: (480-406) Büyük Yunan dram yazarlarından biri. Halk dininde mevcut olan ilâh hikâyelerinin ahlaksızlığını şiddetle tevbih etmiştir. *Bakkant'*lar adlı trajedisi, DİONYSSOS dininin en kuvvetli sanatkârane ifadesi sayılmaktadır.

EYÜB: Eski Ahid'de, an'nevî bir halk efanesine dayanan menkibenin kahramanı. Bütün belalarda sabreden, Allah'a güvenen EYÜP, Eski Ahid'e göre nihayet Allah'la münazara ediyor. Artık Allah'ın fırtınada vaki olan tecellisi üzerinde, kendini O'nun iradesine teslim ediyor. EYÜP, tahammülün ve sabrın misali olmuştur.

EZRA: İsrail milletinin Babil sürgünlüğünden döndüğü zaman, Yahudilikte büyük bir reform icra eden, milletin bütün hayatını Tevratın otoritesi altına koyan bir kâhin. Ona atfedilen kitaplar, yaptıklarını belirtmeğe çalışmışlardır. 3. ve 4. *Ezra kitabı* apokrifdir.

FAVNUS: Roma dininde, hayvanların tevlit kuvvetini koruyan ilâh. Yunanlarda PAN.

FENELON: (1651-1715) Felsefe, terbiye ve din

sahasından çalışmış bir Fransızdır. *Telemak* ve *Tanrının Sıfatları ve Mevcudiyetinin Tetkiki* ve başka eserleri tanınmıştır. Mistik aşkın fikriyatının (*amour pur*) Fransa'da en büyük mümessilidir.

FİDES: Roma dininde, vefa ilâhesi.

FİDİAS: Yunanistan'ın en meşhur heykeltraşı (M.Ö. 5. asır.)

FİLO: (M.Ö. 25 - M.S. 40) İskenderiyeli hellenistik - Yahudi cemaatına mensup mistik bir feylesof. *Tevrat'a* yazdığı şerhlerde, mistik felsefesini ve allegorik bir tevil meyli göstermektedir. Eserlerinden bilhassa *logos* - teorileri görülmektedir. FİLO'nun mistiği, hem Yahudi, hem de hristiyan mistiğin inkişafına yardım etmiştir.

FİRAVUN: Eski Mısır'da evvela dünyayı yaratan ilah sayılan, sonra bu yaratan ilahla bir sayılan ilahî oğul, hem hükümdar hem de baş kâhin.

FOTİUS: (Ölümü 897) 857'de Bizans'ta patriark olan, 863'te Roma kilisesi tarafından reddedilen, Roma ile Bizans kiliseleri arasından ilk büyük ayrılığı husule getiren ilâhiyatçı. Bilhassa *filioque* formülü aleyhine tedbirler almıştır.

FRANZİSKUS, Assisi'li: (1181-1226). Zengin bir ailenin çocuğu. İsa ve havariler gibi tam bir fakir hayatı sürmüş. "Fakr hanım" la mistik manada evlenmiş, sonsuz bir sevgi ile bütün varlıkları düşünmüş ve onlara yardım etmiş bir aziz. Kendisi etrafında toplanan fakirlerin, Papa tarafından bir tarikat şeklinde organize edilmeleri, FRANZ'ın istediği ruhani hürriyet ve fakr ülküsüne muhalif idi. Vefatından iki sene evvel *stigmata* almıştır. Onun en meşhur lirik eseri, "*Güneş ilâbisi*"dir ki orada, güneşten başlayarak toprağın, rüzgarın, suyun ve ölümün mevcut olmaları hasebiyle Rabbine şükran ve senada bulunmuştur. 1228 senesinde "aziz" unvanını almıştır.

SABATİER, *Vie de St. François d'Assise*. 1893.

FRANZ, Sales'li (François De Sales): (1567 - 1622)

Fransa'da jesuit mekteblerine gittikten sonra zındıklara karşı savaşıyor, sonra mistik cereyanlara iştirak eden ve kilise tarafından 1665 senesinde: aziz, 1887 senesinde *doctor ecclesiae* ünvanını alan bir zat. Ruhanî dostu olan Madame De CHANTAL ile beraber mistik yolundan yürümüş, fakat Ortaçağ'ın büyük mistiklerinin derinliğini bulmamıştır. Bununla beraber – veya belki bunun için - eserleri pek beğenilmiştir. En meşhur kitapları: *Introduction à la vie devote*, *Traité de pamour de Dieu*.

FREYR (“Rab”) : Jermenlerde, billhassa Şimalî - şarkı mıntakada, verimlilik ilâhı. İbadet merkezi, Uppsala şehri di. *Van*'lara mensuptur.

FRİGG: Jermen mitolojisinden, ODİN'in zevcesi, BALDER'in annesi, kadın faziletlerinin örneği. Onun mukaddes günü, cuma'dır. (*Freitag*, *friday*).

GANDHİ: (1869-1948): Hindli bir hukukçu, Cenubî Afrika'da Hindlilerin kurtuluşu için mücadele eden, hindistan'ın siyasi hürriyetini kazanan “büyük ruh” (*Mahatma*). Onun fikirlerinin temeli, eski Hint zahid emri *ahimsa*, öldürmemek, idi; kendini bir taraftan aynı zamanda BUDDA'nın, İSA'nın ve MUHAMMED'in şakirdi olarak vasıflandıran GANDHİ, öbür taraftan tipik bir Hindu kalmıştır. Muhtelif sınıflar arasındaki hududu bertaraf etmeğe çalışmıştır, fakat Hinduizmde büyük bir rol oynayan bir telakkiyi - ineğe gösterilen iltiramı - muhafaza etmiştir; çünkü inekte, bütün gayri insanî tabiatın kudsiyetinin güzel bir sembolünü görmüşür. *Avatara*'lara inanışı Gandhi'ye, her dinin mümessillerini ihata etmeğe imkân vermiştir.

GEA: Toprak ana; Eski Yunan mitolojisinde URANOS'un karısı; doğurduğu çocukları öldürüp yiyor.

GİDEON: Eski Ahdin *Hakimler kitabına* göre, İsrail'de büyük hakimlerden biri (Hak.6-8); Midyan kabilesini mağlup etmiştir.

GİLGAMES: Hikâyesi, 12 levhada muhafaza edilen, Sümer-Akad bir kahraman, üçte iki ilâh, üçte bir insan.

Belki Uruk şehrinin krallarından biridir. En mühim noktaları, *Gilgameş*'in, âb-ı hayatı araması ve dünyayı kaplayan Tufan'dan bahsi olan Gilgameş esatiri, herhalde Eski Şark edebiyatından akisler uyandırmış, dünya edebiyatına bile bazı tesirler bırakmıştır.

GOETHE, Johann Wolfgang von: (1749-1832). Almanya'nın en büyük şairi.

GOTAMA : Budda'nın asıl ismi.

GREGOR I (Büyük Gregor): (590-604) İlk rahip papa olan, bunun içinde rahiplere çok yardım eden ve birçok eserleri ile dinî ve ahlakî meseselere dokunan şahsiyet.

GREGOR İLLUMİNATOR: (240 ile 250-320 arasında), Kayseri'li bir zat, Ermeni kilisenin tesis edicisi. Onun sayesinde, Ermeni kilisesi takriben 280'de millî kilise haline gelmiştir.

GREGOR NAZİANZ'lı : (takriben 319-takriben 390), İskenderiye ve Atina'da tahsil eden, ilim ve pratik amellerle meşgul olan ve 380 senesinde kısa bir zaman için patriark olan büyük Kapadokyalı ilâhiyatçıların biri. 379'da İstanbul'da "logos'un ilâhi tabiatine dair 5 konuşma" yapmıştır.

GREGOR, NİSSA'lı: (takriben 335-takriben 394), Büyük BASİLİUS'un kardeşi, 371 de Nissa'da episkopos. Kapadokyalı ilhahiyatçıların en büyük mistiği odur; ORİGİNES ile kilisevî an'ane arasında bir ahenk yaratmağa uğraşmıştır. İnsan, içinde ilâhî bir miras taşıdığı için, Allah'ı tanımak imkanına sahip olur; Allah'ı vecd'de müşahede edebilir. Halbuki GREGOR de, Allah'ın onu tanımamak suretiyle tanındığını söylemiştir, yani *via negationis*'e en büyük ehemmiyeti atfetmiştir.

GUDEA: (Aşağı yukarı M.Ö. 2400) Lahas şehrinin Sümer kralı. Bir ilâheye teveccüh eden duası pek meşhurdur, çocukça bir itimadın güzel bir ifadesidir "annem yoktur, sen benim annemsin; babam yoktur, sen benim babamsın".

GUDEA'nın bize gelen yazıtlarından, Sümer ibadetinin birçok hususiyetlerini istidlâl edebiliriz.

GUYON, Madame DE LA MOTHE: (1648-1717) Kvietismin en meşhur mümessili olan bu hanım, *amour pur* meflumunu son mantıki neticelerine kadar geliştirmiş, bil-hassa "passif dua"nın tekniğini inkişaf ettirmiştir. Mistik teorileri, "*Les torrents spirituels*" ve "*Moyen court et tres facile de faire oraison*" adlı kitaplarında bulunmaktadır. FENELON, onun taraftarı idi. Tam bir tevekkül öğreten Guyon, kilise tarafından reddedilen fikirlerinden dolayı birkaç defa hapishaneye konmuştur.

HABAKUK: Zamanı belli olmayan bir İsraili peygamber ki, onun küçük eseri, peygamberane liturji şeklini göstermektedir.

HAGGAY: M.S. 320 senesinde, Kudüs'te bina edilen mabede dair bikaç beyit söyleyen bir peygamber.

HAMMURAPİ: (M.Ö. 1955-1913) Amuru milletine mensup olan, Babil'in 1. sülalesini tesis eden ve bu vesile ile MARDUK'a Babil panteonunda hususî bir yer veren kral. Rivayete göre ŞAMAŞ'tan aldığı kanunları bütün yakın şark hukukunda derin tesirler bırakan bir eserdir.

HEFİSTOS: Yunanlılarda, ateş ilâhı, demircilerin koruyucusu. Romalılarda: VULKANUS.

HEİLER, Friedrich: (doğumu 1892), Dindar bir katolik ailesinden gelen, din bilgileri ve şark dillerini okuyan ve "Dua" hakkında şâmil tezi sayesinde çok genç yaşta dünyada meşhur olan alim. İsveç'te SÖDERBLOM ile temas etmiş, orada protestan kilisesine intisap eylemiştir. 1921 senesinden beri Marburg'da Din bilgileri profesörü. Heiler'in gayesi, protestan - katolik muhalefetinden geçerek ruhanî bir kilise kurmak veya hazırlamaktır; o kilise, bütün hristiyan olmayanlara, Allah'ı aşk ile yarayanlara şâmil olacaktır. Din bilgilerinden aldığı bütün malumatı ile, bu büyük hedefi tahakkuk ettirmeğe çalışmaktadır.

HENOH: İsrail esatirine göre, insanların ecdadından biri, güya 365 sene yaşayan bir patriarktır. Ölümünden evvel göğe götürülmüştür. Bu esrarengiz şahsiyete atfedilen apokrif bir eserde, *İnsan oğlu* fikirleri gayet vazıh bir şekilde görülmektedir; HENOH, kendisi, Allah'ın egemenliğinin geleceği günde kral bulunacak olan *İnsanoğlu*'dur.

HERA: Yunanlılarda, Zevs'in, inek gözlü refikası; ahlâka ve iffete bakan, kadınların hayat ve sıkıntılarında onlara yardım eden bir ilâhedir.

HERAKLİT: (m .ö. 540 - 480) Yunan tabîat feylosoflarının en büyüğü, ki ona göre, her şeyin aslı ateştir. Efes'te bulunan bu feylesof, ilâhî asılda bütün zıtların nihayet birleşip huzûra kavuştuğunu, dünyanın gidişini teşvik eden ilâhî *logos*'un her şeyi saran ateşten olduğunu söylemiştir.

HERMES: Yunanlılarda, yollarda bulunan taş yığın ve direklerinin ilâhı, sonra yolların, çobanların, hırsızların ve tüccarların ilâhı; büyük ilâhların hizmetinde haber getiren, kanatlı kunduraları ile temsil edilen ilâh.

HERMES TRISMEGİSTOS: "Üç defa büyük Hermes", HERMES ile Mısır'lı yazı ilâhî TOT'un bir karıştırılması. Hellenistik devrinde husule gelen bu ilâhî varlığa, geniş bir edebiyat bina edilmiştir. 18 eser olan hermetika, bilhassa ilk kitabında dünyanın yaratılışından başlayarak kozmik suç ve insanın yedi yıldız feleklerinden geçerek yine gökteki ilâhî babası ile birleşeceğini bildirmektedir. Muhtelif kaynakları olan bu *Hermetik* felsefesi, ortaçağa kadar garb ve şarkta müessirdi.

HERODOT: (Ölümü takr. M.Ö. 425). Onun büyük tarih eserinde, Mısır ve başka eski Şark dinlerine dair -bazen yanlış- malumat verilmektedir.

HESİOD: (Aşağı yukarı M.Ö. 700) Yunan dinini, çiftçi ve orta tabaka yönünden nazara almıştır. *Theogoni*'si, ilâhların gelişmesini anlatmaktadır; onun merkezinde, ZEVS, âdil olan yüksek ilâh, bulunmaktadır. "*Günler ve işler*" adlı eseri de, mitolojik babları iltiva etmektedir.

HESTİA: Yunanlılarda ateşin ve ocağın ilâhesi (Romalılarda: Vesta)

HEZEKİEL: Babil sürgünlüğünde Allah'tan vahy alan İsraili Peygamber. Onun, son vahyi, 571 senesindedir. Sürgünlükte yaşayanların peygamber ve kahini idi; kuvvetli vizyonları, sembolik amelleri de anlatılmaktadır.

HİERONİMUS: (ölümü M.S. 420). Roma'da tahsil ettikten sonra vaftiz olup rahip olmuştur; senelerce Suriye çöllerinde, sonra da İstanbul'da bulunmuştur. 382'de Roma'ya gitmiş, 388'de Bethlehem de bulunan bir manastıra çekilmiş, ruhanî dostlarına va'zlar vermiştir. *Kitabı Mukaddes'i* latinceye çevirmiştir; bu büyük eserinden başka, muhtelif şerhler, zühd hakkında eserler, lejandlar yazmıştır. Resimlerde, ekseriya hücrelerinde oturarak yazı yazdığı, yanında bir aslan bulunduğu tasvir edilmektedir.

HİLDEGARD, BİNGEN'li: (1098-1179), Garbî Almanya'da bir rahibe manastırının reisesi. Kuvvetli vizyonlarından, kilisenin vaziyetini tanzim etmeğe, mektupları ile de Alman imparatoru arasındaki gerginliği gevşetmeğe çalışmıştır. HİLDEGARD, ilk büyük Alman mistik hatunu sıfatıyla, kendi vizyonlarında gördüklerini gösteren resimlerle süslü eserleri sayesinde garp dünyasında oldukça büyük bir rol oynamıştır.

HİSKİYA: (M.Ö. 720-691) Yehuda kralı. İlk senelerde Asur kralının Yehuda üzerindeki hükümlerini kabul etmişse de sonraları memleketinin istiklâli için muharebeye girişmiştir. (İş. 18; 18-31).

HOFMANNSTHAL, HUGO VON: (1874-1929), Avusturya'nın en büyük şairlerinden biri.

HOMER (galiba M.Ö. 9. asır) : Rivayate göre Yunan epik şiirlerinin müellifi. Hayatı hakkında elimizde hemen hiç malumat yoktur; halbuki "Homerik din" anlamı, din tarihinde, kendisine atfedilen büyük şiirlerinde görünen antropomorfik, asil muharipler gibi davranan ve insanlara çok yakın olan ilahlara inanış demektir.

DİNİ ŞAHSİYETLERİN VE İLAHİ VARLIKLARIN İSİMLERİ

HONEN: (1250-1310), Japonya'da, Mahayana Buddizminin bir reformatörü. Talebesi ŞINRAN gibi, insanın ebedî saadetine yalnız BUDDA'ya inanıp güvenmek suretiyle erişebileceğini öğretmiştir.

HORUZ: Mısır dininde, İSİS'in, OSİRİS'in ölümünden sonra doğurduğu başlı ilâhî çocuk. Esas itibariyle Edfu şehrinin ilâhı olan HORUZ, güneş ilâhı RE ile de birleştirilmiştir; güneş "ufuklarda çıkan HORUZ"dur, Firavun, onun tecellisi sayılmıştır. –İsis, çok defa küçük Horuz'la beraber temsil edilmiştir.

HOZEA: (M.Ö. 745 ile 735 arasında) Şimalî İsrail'de peygamber olan, milletin suçları ve billhassa Babil'den getirilen ilâhların ibadeti aleyhine çok şiddetli ve müessir tevhîh sözleri söyleyen bir şahsiyet. Bir fahişe ile evlenen bu peygamber, Yahve ile İsrail arasındaki münasebeti, kendi nikâhına benzetmiştir: Halk, hakiki sevgilisinden kaçar ve yabancı ilahlarla sevişir; onu seven Yahveyi üzer ve aralarındaki Eski Ahdi unuttur.

HUIŦHİLOPOHTLİ: Azteklerde kolibri şeklinde tasvir edilen harp ilahı. Ayınleri pek zalim olan bu ilaha, 1482 senesinde yeni bir mabet tesis edildiği zaman, 70000 harb esirin idam edildiği anlatılmaktadır. Bu rivayet mübalağalı olabilir ama, şüphesiz ki şerefine binlerce insan kurban edilerek en feci şekilde öldürülmüştür.

İBRAHİM: *Tevrat'ın Tekvin fashının 12-25 inci babı* hakkındaki malumatı ihtiva etmektedir. Fakat bu rivayetler, hakikî tarih olmaktan uzak kalıp belki eski zamanlarda Filistin'de yaşamış ve Irak'tan gelen Samî aşiretlerinin bir numunesi olan bir muhterem insanın hayatı hakkında lejandlardır. Bu gibi lejandlarda, bir milletin ruhanî tarihi teksif edilmektedir. İBRAHİM, (*İşaya* 41,8) ilk defa olarak "*Halihullah*" lakabını almıştır. Hristiyan kilisede (Luk. 16, 12; Gal. 3; Rom. 4), Yahudilikte ve İslam dininde İBRAHİM hakkında birçok rivayetler mevcuttur. Billhassa İslam dininde, İSMAIL vasıtasıyla da Arapların atası olan, temiz

İslam dininin ilk mümessili olarak son derece takdir edilen İBRAHİM'in ehemmiyeti pek büyüktür.

İĞİĞİ: Akad mitolojisinde, göklerde yaşayan ilâhi varlıklar.

İGNATIUS, LOYOLA'LI: (1491-1556) Zabit olduktan sonra 1527 tövbe eden İGNATIUS, 1534'te kurduğu *jesuit tarikatini* MERYEM ANA'nın himayesi altına koymuş, aynı zamanda da papaya karşı değişmez bir itaat ve tarikatın içinde, kat'i bir teslim talep etmiştir. Hususî bir temrin kitabı vasıtasıyla, hem tarikatte, hem de dünyada yaşayanları terbiye etmeğe çalışmıştır. 1622 senesinde "aziz" ünvanının almıştır.

İLYA: *Eski Abid*'de (1. *Krallar* 17 v.s.) bilinen hikâyeye göre, İsrail de M.Ö. 10 uncu asırda ortaya çıkan pek kuvvetli bir peygamber. Muhtelif mucizeleri anlatılmaktadır; bilhassa, yabancı ilâhlara (*Baal*'lara) tapan 300 kahini öldürmesi ve monoteist tasavvurları kralın muhalefetine rağmen neşretmeğe çalışması meşhurdur. 1. *Krallar* 19'da, Horbe dağından Allah ile konuşması hakkında malumat vardır; o, *Eski Abd*'in en güzel parçalarından biri sayılabilir. 2. *Krallar* 2, ölümden evvel ateşli bir araba ile göğe çıktığı söylenilmektedir.

İMPORKİTOR: Roma'da üçüncü çift sürmenin ilâhı.

İMHOTEP: M.Ö. takriben 1000 senesinde Mısır'da memur olan bir zat ki, kendi oğlu için 30 hikmet sözü toplamıştır. Bunların tercümesi, *Süleymanın Meselleri* 22, 17 - 23, 22'de bulunan sözlerinde mevcuttur.

İNDRA: *Veda*'larda yağmur yağdırın, kahraman, kuvvetli bir harp ilâhı. Çok yiyen, çok *soma* içen ve bazen biraz vahşi bir varlık. Hinduizm'de büyük bir rol oynamamıştır; *Veda* zamanından sonra ehemmiyetini kaybetmiştir.

İNKA: Peru'dan, güneş ilâhının oğlu sayılan hükümdar.

İRENAEUS: (Lyon'lu), takriben 150'de Anadolu'da doğmuş, Fransa'da episkopos olmuştur. Kendisi, hristiyan

doğmatik'in yaratıcısı olarak tavsif edilebilir. Zındıklar aleyhine yazdığı kitaplar meşhurdur. Ona nazaran, Allah'ın İsa'da insan şeklinde peyda olmasından maksat, insanın ilâhlaştırılmasıdır; İsa, ikinci Adem olarak telâkki edilmektedir. İRENAEUS billhassa episkopoların silsileleri üzerinde durmuş, böylece de kilisenin teşekkülüne yardım etmiştir. Halbuki büyük Kapadokyalı ilhahiyatçılar kadar geniş ufuklu ve derin değildir.

İSHAK: Patriark'ların ikincisi, İBRAHİM'in ve SARA'nın oğlu (bak *Tekv. 18*); İshak yüzünden, İSMAİL çöle gönderilmiştir (*Tekv. 21,8*); O, babası tarafından kurban olarak takdim edilecekti (*Tkv. 22*). İSMAİL, Arapların atası olduğu gibi, İSHAK'da, Yahudilerin atası sayılmaktadır.

İSİS: Mısır dininde, OSİRİS'in kız kardeşi ve zevcesi. Asırlar boyunca, hemen bütün ana ilâhelerin hususiyetlerini benimsemiştir, tabiatın kraliçesi olduğu gibi, fakirlere ve kederlerle yüklü olanlara şefkat ve merhamet gösteren anne'dir; ölümler ülkesinde hakim olan OSİRİS'in zevcesi sıfatıyla ölümlerin de kraliçesi olmuştur. İSİS'in şerefine yapılan mister törenleri, hemen bütün Yakın Doğuda ve billhassa Roma'da büyük rol oynamıştır; hellenistik devrinde, zühd, riyazet ve tasfiye ayinlerinden sonra ilâhenin sırrına yaklaşan insan, hususî bir törende vaki olan "vuslat"tan sonra yeni bir hayata ve en nihayet ebedî saadete erişmeği ummuştur.

İSKENDER: (M.Ö. 363-330).

İSTEFAN: Hellenistik-Yahudilikte husule gelen ilk hristiyan cemaatin reisi. Yahudi ibadetinin, İSA'nın dönüşünde biteceğini söylediği için Yahudiler tarafından taşlarla öldürülmüştür. Kilise'nin ilk martiri olan İSTEFANUS'u anma günü, 26 Aralıktır.

İŞAYA: (M.Ö. 8. asrın ortasından itibaren). Takriben 740 senesinde ilk vahyi alan İŞAYA, Yehuda'da yaşamış, bir peygamber hanımla da evlenmiştir. Yahvenin gününün, kendi ilâhını bırakan İsrail oğullarının başına muhakkak

yakında geleceğini, bildirmiştir. 722 senesine kadar, Asur ordularının bu ceza gününü getireceklerinden emindi; fakat bundan sonra, Asurilerin de ilâhî cezaya maruz kalacaklarını söylemiştir. İŞAYA, pek kuvvetli ve muhtelif şekillerde -şiir, ağıt, nasihat v.s.- bildirilen vahylerinde bilhassa bir şey öğretmiştir ki onun üzerinde bütün hayatı boyunca durmuştur: Yahve, kurban ve zahirî bir ibadet değil, iman ve itimad istiyor.

İŞTAR: (Sümerlerde: İNNİNA) Esi-Akad dininde -başka Sami dinlerinde de olduğu gibi- Zühre yıldızına bağlı olan, bunun için hem akşam, hem sabahta var ki olan işleri himaye eden büyük ana ilâhe. Aşk, verimlilik, mukaddes fahişelik onun sahasıdır; öbür taraftan, harp ilâhesidir de. Ona benzer ilâheler, bütün Yakın Şarkta mevcuttur.

JAKOPONE DA TODİ: (Takriben 1240-1306) Fransızkan tarikatına mensup bir şair. Kilisede görünen su-i idareye karşı yazdığı acı hicivlerden dolayı senlerce hapisnede kalmıştır. Halbuki onu meşhur eden, bu hicivler değil, mistik aşkla yanan, fakr ve aşkı en güzel renklerle vasıflandıran, onları en ahenkli sözlerle öven şarkılarıdır.

JAYADEVA: (12. asır) Hinduizmin büyük şairlerinden biri. Onun en ehemmiyetli eseri, KRİŞNA ve RADA'nın aşkını anlatan *Gitagovinda*'dır.

JOAHİM DE FLORİS: (takr. 1132-1202), *ecclesia spiritus*, yani "ruhanî kilise"nin ülküsünü ileri süren rahip. 1200 senesinin yılbaşında aldığı bir viziyone nazaran, *Eski Abid*'de ifadesini bulan "Babanın kilisesi" ve İSA'nın kilisesi;ten sonra nihayet Ruhulkuddüs'ün alemşümül kilisesi gelecektir.

JOEL: Galiba M.Ö. 5. asrın sonunda yaşayan bir İbranî peygamber.

JUAN DE LA CRUZ: (1542-91); İspanya'da *Karmel tarikatine* mensup ve bu tarikatın büyük reformatörü olan *Teresa*'nın ruhani dostu olan bu mistik, hristiyan dünyasının en büyük mistiklerinden biri, aynı zamanda da İspanya'nın

en önemli şairlerindendir. Yazdığı ve sonra tefsir ettiği büyük şiirlerinde, kalbin mistik yolda geçmeğe mecbur kaldığı “karanlık gece”yi, yani Allah’tan uzak, tesellisiz kalmasını ifade etmiştir; bu gecenin en derin karanlıklarda, birden bire ilâhî huzurun nuru parlıyor. Mistiğin yolunu, Karmel dağına çıkış remizi ile göstermiş, mistik duâ hakkında da -TERESA gibi- malûmat ermiştir.

J. Baruzi, St. Juan de la Croix et le problème de pexpe-
rience mystique. 1924.

JULIAN OF NORWICH: (1343-1413’den sonra). İngiltere’nin büyük mistik hatunlarının en önemlisi. Derin bir aşk, renkli ve zarif vizyonlarından anlaşılmaktadır.

JUSTİN: (Takriben 100- takriben 165) Eski hristiyan kilisenin *apologet*lerinin en meşhuru. Ona göre, İSA’da insan şeklinde görünen ilâhî *logos*, tohum halinde başka milletlerde, Yunan feylesoflarında da mevcuttur. Halbuki yegâne doğru felsefe, ona göre, Hristiyanlıktır.

JUSTİNİAN: (Takriben 482-565) Kiliseye kanun veren ve bu suretle kilisenin teşekkülüne hukukî imkanları da hazırlayan imparator. ORİGINES ve monofizitlere karşı hareket etmiştir.

KABİR: (1440-1510) Hindistan’da İslam ile Hinduizm arasında bir senteze varmağa uğraşan, büyük mistik şair. Hinduizm’de mevcut olan ilâh resim ve heykellerini reddetmekle beraber, yegâne Allah’ın ismi olarak *Hind avatarası* RAMA’nın adını kullanmıştır. RABİNDRANATH TAGORE tarafından İngilizceye çevrilmiş mistik şiirleri, tasavvufun en güzel hususiyetlerini göstermektedir; halbuki şayan-ı hayret ahenklerine rağmen kâfi derecede tanınmamaktadır.

KALİ-DURGA: Hinduizm’de, ŞİVA’nın zevcesi, Himalaya’nın kızı; doğuran ve öldüren bir ana ilâhe. Bazen kendisine insan kurbanları takdim edilmiştir; onun şerefine yapılan âyinler, bazen pek şehevîdir. Bununla beraber, Hindistan’ın büyük mistik şairleri derin ve canlı bir aşkla bu

ezeli anneye teveccüh edip, ona hararetli ilahiler armağan etmişlerdir.

KALLOGENİA: Yunanistan'da kadınlar tarafından tapılan "güzel doğum veren" ilâhe.

KATARİNA, GENOVA'LI: (1447-1510). Kendisine iyi amellerle, billhassa hastalara bakışa veren bir İtalyan azizesi. Sert bir zühd, ve ateşli vizyonlarla meşhurdur; billhassa *purgatorium* hakkındaki vizyonları katolik kilisede takdir edilen bir kitapta neşredilmiştir. Duâ ve vizyonlarından anlaşıldığı veçhile, Allah'ta şahsî taraflar değil, gayri şahsî taraflar üzerinde durmuştur; yani, neoplatonik mistik annesine sadık kalmıştır.

F. VON HÜGEL, *The mystical Element of Religion, as studied in St. Catharine of Genova and her friends*. 1908.

KATARİNA, SİENA'LI: (1347-1380). Dominikan tarikatine mensup, pek faal bir İtalyan mistik hatun. Ortaçağda çok kullanılan bir tabir ile, İSA'nın gelini sayılan KATARİNA, kilise siyasetinde, Papaları Avignon'dan Roma'ya getirmesi ile büyük bir muvaffakiyet kazanmıştır.

KEB: Mısır dininde, yeryüzü ilâhı. Bu dinlerde ender tesadüf edilen bir tasavvurdur; ekseriya, yeryüzü dışı bir varlık şeklinde şahıslandırılmaktadır.

KHERPA: Mısır'da On şehrinin ilâhiyatçılarına göre, güneş ilâhının sabahleyin aldığı isim.

KLEMENS: İskenderiye'li (M.S. 216'dan evvel ölmüş). Büyük İskenderiyeli *kateket* mektebinin reisi. Ona ve taraftarlarına göre, bütün felsefe ve muhtelif millî dinlerde, bir olan ilâhi *logos* kendini göstermiştir; iman ile akıl arasında bir âhenk mevcuttur. Şimdi dünyada organizasyon halinde görünen hristiyan kilise, gittikçe ruhanî bir şekilde gelişmiştir.

KONSTANTİN : 306 - 337'de Roma imparatoru olan, 317'de umumî din serbestliğini ilân eden ve biraz sonra Hristiyanlığa devletinde en mühim yeri veren, hükümdar.

Ölümünden evvel vaftiz olan KONSTANTİN, imparatorun, kilisenin de hükümdarı olduğunu ileri sürmüştür.

KRİŞNA : Hinduizm'de VİŞNU'nun bir *avatarası*. Belki eski zamanlardan bir esatir kahramanından, yahut da bir yer ilâhından gelişmiş, sonra hem arabacı, hem de çoban sıfatıyla Hind dini edebiyatında temsil edilmektedir.

KSENOFANES : (M.Ö. 570 - 480) Yunan felsefesinde inkişaf eden din tenkidini ifadelendiren bir feylesof. Billhassa HOMER ve HESİOD'un esâtirinde göze çarpan antropomorfistik tasavvurları şiddetle tenkit etmiştir.

KUETZALKOHUATL : Azteklerde, kültür getirici ilâh. Esatîre göre, doğuda bir kızın doğurduğu bir kahramandır.

KUNGFUTSE (KONFUZİUS): (M.Ö. 551-479), Çin dininin reformatörü. Muhtelif vazifeler gördükten sonra öğretmen olan, billhassa Çin edebiyatının eski âdetlerden bahseden eserlerini; tahsil eden, şiir ve musikiye önem veren KUNGRFUTSE, 508 senesinde bakan olmuş, siyasî bulranlardan ötürü memleketini terk etmiştir. Onun gayesi, geleneğin bozulması dolayısıyla her bakımdan tehlikeli bir duruma düşen memleketine yardım edip vatandaşlarını an'anevi şekilde terbiye etmek idi. Bunun için klâsik edebiyatı toplayıp kanun şekline getirmiştir. Dinî meselelerle çok az meşguldü; daha fazla ahlâk konusu üzerinde durmuştur. M.Ö. 204 senesinde mezarında ilk defa kurbanlar takdim edilmiş, M.S. 1912 gök ve yeryüzü ilâhları payesine yükseltmiştir.

KVİRİNUS: Roma dininde, fonksiyonları pek iyi bilinmeyen büyük bir ilâh.

KVANYIN (jap. KWANNON), Mahayana Budizm'de Gotama BUDDA'nın *dyanıbodisatva*'sı olan AVALOKİTEŞVARA'nın Çin ve Japonya'da aldığı şekil. Eski Çin ana ilâheleriyle birleştirilip şefkatli bir ilâhe olmuştur. Kadınlar, ondan çocuk istirham ederler, hastalar, afiyet ve şifa rica ederler. Resimlerde, birçok defa bir çocukla beraber gösterilmektedir.

KYBELE: Frikyalı bir ana ilâhe; ona tapma adeti M.Ö. 204 senesinde Roma'ya gelmiştir. KYBELE'ye mukaddes olan madde, siyah bir taş heykeldir. Esatir ve ayinlerde, onunla ATTİS arasındaki aşk macerası mevzûu bahistir.

LAKŞMÎ: Hinduizm'da, güzelliğin, evlenmenin ve zenginliğin ilâhesi, VIŞNU'nun zevcesi. Onun mukaddes hayvanı, inektir.

LANG, ANDREW: (1844-1912), İngiliz bir din bilgini. Billhassa iptidâî dinlerle meşgul olan LANG, dinlerde mitolojik tasavvurların ikinci plânda geldiklerini ve dinin "pratik" taraflarından inkişaf ettiklerini söylemiştir.

The Making of Religion. 1898.

LAOTSE: Aşağı yukarı M.Ö. 604'te doğan, muhtemelen arşiv memuru olan büyük Çin ilâhiyatçı ve feylesof. Ne zaman öldüğünü bilmiyoruz; onun hüviyetini yalnız *Taoteking* adlı küçük kitabından istidlâl edebiliriz. Çin'de eski ve yeni zamanlarda en derin mistik sayılabilir.

LAR: Roma'da, ev ateş ilâhı, eve ait olan tarlaların da koruyucusu.

LEİBNİZ, G. W. (1646-1716): Alman aydınlatma felsefesinde en büyük şahsiyet. İlmin bütün sahasında -matematik'ten teolojiye kadar- çalışan LEİBNİZ, idealistik bir sistem yaratmış, âlemlerde mevcut olan büyük âhengi göstermeğe çalışmıştır.

LEO, İSAURİOS, (716-741): Bizans imparatoru olan, 726 senesinde *ikon*'ları kiliselerden kaldırtan ve bundan dolayı ortodoks kilisenin mukavemetini yandıran hükümdar.

LOKİ: Eski Jermen mitolojisinde, yarısı dev, yarısı ilâh olan bir varlık. ODİN'in kankardeşi olan LOKİ, çeşit çeşit şekillerde göze görünüyor: Sinek, kartal, balık, ayı, acuze v.s. Ateş ile sıkı bir münasebeti vardır.

LUTHER, MARTİN: (1483-1546), 1505'te Erfurt şehrinde rahip olan, üç sene sonra Wittenberg'de profesörlüğe tayin edilen Alman reformatörü, 1517'de doktrinlerini bildirdik-

ten sonra, 1521 Alman imparatorunun huzurunda akidelerini müdafaa etmiş; resmî kilise ile münasebetlerini kesmiştir. *İncil* ve *Abd Atik*'i Almancaya çevirmiştir. LUTHER'in teolojik tasavvurları, kendi tecrübelerinden anlaşılmalıdır. Uzun seneler, iyi amellerle, riyazetle Allah'ın inayetini aradıktan sonra, bu inayetin Allah'ın serbest bir hediyesi olduğunu anlamış ve bu hakikata binaen, insana, yalnız İSA'da tecelli eden ilâhî sevgiye güvenip bütün günahlarına rağmen Allah'ın rahmetine itimad etmeyi öğretmiştir. *İncil*'de bu fikirleri arayıp bulmuştur. Bundan dolayı, Papalıkta temerküz eden komplike katolik sisteme karşı hareket etmiş, kilisede lâik elemanına ehemmiyet vermiştir.

MAİTREYRİ: *Upanişadlar*'da, bazı yerlerde hitap edilen bir hanım.

MALEAKİ: Babil sürgünlüğünden sonra İsrail'de kısa zaman için va'zlarda bulunan bir peygamber.

MANİ (215-273): Partlı ası ancısından birinin oğlu olarak Babil'de doğan MANİ, zoroastirik ve gnostik unsurları birleştirip yeni bir dinî sistem yaratmaya çalışmıştır. Pek komplike bir mitoloji vasıtasıyla, insanın, içinde, gizlenen nur parçalarını kurtarıp tekrar nur dünyasına dönmesini öğretmiştir. Sisteminde hem ZERDÜŞT, hem de BUDDA ve İSA bir rol oynamaktadır; MANİ, kendisini, İSA'nın vadettiği *paraklet* saymıştır. Faal misyonerler sayesinde, Makineizm oldukça çabuk Türkistana kadar ilerlemiştir. MANİ'nin kendisi ise, zoroastirik munganların teşviki ile tevkif edilmiştir. Onun ressam olduğunu söyleyen rivayetler, herhalde, manikeistlerin mukaddes kitaplarını en zarif şekilde süslemelerinden ileri gelmiş olsa gerektir.

MAHAVİRA: (M.Ö. 539-467) Şimali Hindistan'da Jaina tarikatının kurucusu, veya daha eski sistemlerin reformatörü. Mutlak bir zühd isteyen MAHAVİRA, elbise giymeksizin dilenci rahip sıfatıyla dolaşmıştır. Kendisine verilen lakab, *Jaina*, "galip, yenen"dir.

MANİKKA VAŞAGA: (Belki M.S. 8. asır), Tamil dilinde

yazan, ilâhilerini ŞİVA ve KALİDURGA'ya yönelten şair. Hindistan'da yaşayan dini şairlerin en büyüğü olsa gerektir; ilâhilerinde, hudutları aşan, her şeyi yakan, en kuvvetli renklerle parlayan bir aşk görünmektedir.

MANU: *Veda* ve Hinduizme göre, dünyanın yaratılışından sonra ilk defa kurban takdim eden insan; bir tufan esnasında, o zaman balık şeklinde dünyaya gelen VİŞNU tarafından kurtarılmıştır. MANU'ya atfedilen eser, Brahmanların vazife, hak ve ahlâkından malumat veren, M.Ö. 2. asır ile M.S. 2. asır arasında yazılan bir hukuk kitabıdır.

MARK AUREL: Roma'da 161-180 imparator. Yunanca bir eseri, *Stoa* felsefesinin ve ahlakının mükemmel bir örneğidir; çünkü imparator, teori bakımından değil, kendi tecrübelerine göre konuşmak selâhiyetine sahiptir.

MARDUK: Babil şehrinin yer ilâhı ki, o M.Ö. 1950 senesinden itibaren Amuru dinastisinin zaferinden dolayı büyük ilâhlar arasında sayılı EA'nın oğlu olarak kabul edilmiş ve bu vesile ile Babil *panteoun*'unun en mühim şahsiyeti olmuştur. Ezelde *tiamat* ejderini öldüren MARDUK, EA'nın hikmetine iştirak ettiği için üfürükçülerin, tabiblerin ilâhı da olmuştur. Ona karşı icra edilen ibadet, yeni Asur devletinin zamanına kadar yaşamağa devam etmiştir.

MARKİON: (Ölümü takriben M.S. 160) Sinoplu bir adam, Pavlus'un en sert tarftarı. O, *Eski Abid*'de şeriat ve emirlerden başka bir şey görmemiş, orda faaliyette bulunan ilâhî varlığı fena ve zalim olarak telakki etmiştir. *İncil*'de tecellî eden, sevgi ve merhamet olan İSA, "yabancı ilâh", *Eski Abid*'in ilâhının zıddıdır. MARKİON, kendine göre LUKA'nın *İncil*'inden, PAVLUS'un mektuplarından ve *Resullerin İşle-ri*'nden hususi bir *Abdi Cedid* tertiplemiştir. Kilise, merhametsiz bir riyazetle yaşayan MARKİON'u zındık saymıştır.

MARS: Roma'da harp ilâhı, kendi milletinin koruyucusu, bundan dolayı da tarlaları himaye eden bir ilâh. Mukaddes

ayı, hâlâ onun ismini taşıyan mart ayıdır.

MATRES: ("anneler") Keltlerde üçlük şeklinde tasvir edilen ilâheler.

MAYNONİD: (1135-1204) İspanya'da büyüyen, sonra Mısır'da tabip olarak yaşayan büyük Yahudi feylesof ve ilâhiyatçı. *Mişna'yı* şerhetmiş, Yahudi akideyi güzel bir sistemde izah etmiş ve billhassa ARİSTOTELES'in felsefesine Yahudilikte bir yer vermiştir. Halbuki *Tevrat'ın* an'anesine sadık kalarak, dünyanın ezeli olmasını muhtemel görmemiş, onun yaratılmış olmasının ihtimale daha yakın olduğunu ileri sürmüştür. MAYNONİD'in eserleri, Arap feylesofların fikirlerini de garba nakletmeğe yardım etmişlerdir; onlar Yahudiliğin inkişafı içinde gayet önemlidirler.

MEHTHİLD, MAGDEBURG'lu: (Takriben 1212-1280) Dominikan tarikatına *tertiar* olarak mensup olan bu büyük Alman mistik ve şair, ortaçağda mistik yolundan yürüyen kadınlar arasında hususi bir yer almaktadır. "*Ulubiyetin akan ziyası*" adlı kitabı, nesir ve şiir şeklinde, yeni kelimeleri yaratmaktan çekinmeden, en cesur ifadeleri bile kullanarak, ilâhî aşkın sırrına ima etmektedir.

MELKİSEDEK: *Tekvin 14,17-20'e* göre, Kudüs'te kral ve kahin olan, İBRAHİM'i takdis eden bir zat. İncil'de, *İbr. 7*, İSA o kâhin - kralına benzetilmektedir.

MENG - TSE: (372-289) Çin'de KUNGFUTSE'nin doktrinlerini müdafaa eden ve tazelandiren bir edebiyatçı. Onun eserleri, derin bir insan sevgisini ve geniş bir müsamaha fikrini göstermektedir.

MERYEM ANA: İSA'nın annesi (Bak Mk. 6, 3; Mt. 13, 35; Res. 1, 14) En eski rivayetlere göre, Marangoz YUSUF'un refikası ve başka çocukların da annesi idi; *Matta'ya göre incil*, bakire olarak İSA'yı doğurduğunu söylemektedir. Buna dayanarak Hristiyan kilise, onun, hem İsa'nın doğumundan evvel, hem de bundan sonra bakire olduğunu ileri sürmektedir. Efes konsilinde, kendisine "Allah'ı

doğuran" lâkabı verilmiştir; bu sıfatla, İSA tarafından icra edilen kurtuluşa muvassıt olarak iştirak etmektedir. İlâhiyatçılar, MERYEM ANA'nın her gûnahtan masum olup, hatta *aslî suç'a* müptelâ olmadığını ileri sürmüşler ve bundan ötürü, ölünce de maruz kalmadığını istidlâl etmişlerdir. - Oldukça erken, MERYEM ANA'ya gösterilen ihtiram liturjide hususî bayramlar, hususî duâ ve ilâhiler şeklinde geniş bir yer tutmuştur; billhassa Şark kilisesi kendisine gayet derin bir hürmet göstermektedir. Protestan kilise, MERYEM ANA'ya İSA'nın annesi olarak ihtiram etmekle beraber, ona ait bayramların hemen hepsini kaldırmıştır. En eski zamanlardan beri, MERYEM ANA'yı temsil eden resimler, onun şerefine yazılan şiirler bütün kilisede yayılmıştı; keramet gösteren Meryem heykelleri, MERYEM ANA'nın tecellileri billhassa katolik halk dininde gayet büyük bir rol oynamaktadır. -Mistikleri için MERYEM ANA, Allah'ın sözüne itaat eden, Allah'ı kendinde kabul eden kalbin güzel bir sembolüdür.

MİCHİZANE: (847-903) Japonya'da meşhur bir edebiyatçı; ölümünden sonra, ilim ve yazı sanatının ilâhı payesine çıkarılmıştır.

MESSOR: Roma'da hasat toplamasının ilâhı.

MİCHA: (M.Ö. 700'den evvel), Filistinde kısa bir zaman için yabancı ilâhların perestişi aleyhine tehdit sözlerinde bulunan bir peygamber.

MİKADO: Güneş ilâhesinin torunu sayılan Japonya imparatoru.

MİTRA: Eski indojermenlerde, ışıkla bir münasebeti olan bir ilâh. Hindistan'da VARUNA ile beraber bulunan MİTRA, göklerdeki nizamın muhafaza edicisidir; ahd-ü vefanın ilahıdır. Eski İran dininde en mühim şahsiyet o idi; Zerdüşt tarafından reddedilmekle beraber sonraki asırlarda tekrar ZERDÜŞT dinine sızmıştır. İbadeti, billhassa şimalî - garbî İran'da icra edilmiş, oradan, başka unsurlar benimsedikten sonra askerler vasıtasıyla Roma'ya gelip Roma imparator-

luğunun tâ kenarlarına kadar intişar etmiştir. Burada, kötü devlerle savaşıyor, mitik boğayı öldüren, bazen güneşle birleştirilen MİTRA'ya mahsus ibadeti M.S. 4. asra kadar Avrupa'da devam etmiştir.

MOLOK: İsrail'de, muhtelif yerlerde ismi geçen bir ilâh ki, ona, rivayete göre çocuklar kurban olarak takdim edilmiştir.

MONTANUS: (Ölümü M.S. 178) Hristiyanlığın profetik hususiyetlerini canlandırmağa çalışan Frikyalı bir zâhid; kilisede o zaman büyük bir rol oynamayan eski hristiyan eskatolojik fikirleri onun mezhebinde dinin merkezini teşkil etmiştir.

MUSA: *Tevrat'ta Çıkış kitabından* itibaren, Mısır'da bulunan Yahudileri Filistin'e götürmeğe çalışan MUSA'nın hayatı hakkında az çok lejandlı rivayetler bulunmaktadır. Mısır'dan çıkış galiba takriben M.Ö. 1250'de vuku bulmuştur. MUSA'nın şahsiyeti hakkında hemen hiç müsbet malumat mevcut değildir; onun büyük eseri, İsrail milletine yeni bir Tanrı mefhumunu vermesidir. Kendisine Tur dağında tecelli eden YAHVE, din tarihinde ilk defa tarihe bağlı bir ilâhtır. Bunun için, MUSA'yı din tarihinin en mühim şahsiyetlerinden saymamız lazımdır. TEVRAT ise, onun eseri değildir; yalnız ona ait hikayeler ve tarih boyunca ona atfedilen söz ve emirleri ihtiva etmektedir.

MÜLLER, MAX: (1823-1900) Alman müştşeriki, sonra İngiltere'de Din bilgileri profesörü. Onun teşviki ile, Şark dinlerinin bütün mukaddes kitap ve ehemmiyetli vesikalarının tercümelerini ihtiva eden *Sacred Books of the East* adlı kolleksiyon neşredilmiştir. Din tarihi konusu üzerinde yazdığı kitaplarda, geniş bir tolerans kendini göstermektedir.

NABU: (NEBO) Akad mitolojisinde MARDUK'un oğlu sayılan, kültür ve billhassa yazı sanatını getiren, elinde bir kalem tutarak temsil edilen ilâh.

NAHUM: Galiba M.Ö. 620 senelerinde Filistin'e hücum

eden Asur kralları aleyhine ses çıkaran bir İbranî peygamber.

NAMTAR: Akad mitolojisinde, bir hastalık devi.

NANAK: (1469-1538) Şimali Hindistan'da, KABİR'den ilham alarak, mistik yoldan geçen ve dokunaklı beyitlerde vuslat ve Allah'ın vahdetini ifadelendiren bir şair. Onun beyitleri, *Sikh*'lerin mukaddes kitabına menkuldür.

NEFTİZ: Mısır mitolojisinde, SETH'in kız kardeşi ve zevcesi.

NEHEMİA: Babil sürgünlüğünden sonra Kudüs'ün tamirine bakan, billhassa surların inşasını teşvik eden, İran hükümetinin hizmetinde bulunan bir Yahudi memur. Yaptıkları, *Nehemia kitabında* anlatılmaktadır.

NEPTUN: Roma'da deniz ilâhı.

NERGAL: Sümer ve Akad mitolojisinde ilk zamanlarda güneş hararetinin ilahı, aynı zamanda -yeraltı ülkesinin ilahesini yendikten sonra onun kocası olarak- yeraltı ülkesinin hükümdarı, dev ve gullerin kralı.

NESTORİUS: (Ölümü 451) 428-431 İstanbul patriarkı, Efes konsilinde, İSA'da mevcut olan iki tabiat hakkındaki doktrinleri reddaldikten sonra Mısır'a nefyedilmiştir.

NİÇİREN: (1222-1281) Japonya'da Budizm'in en entere-san şahsiyetlerinden biri. *Jodo* mezhebinde büyümesine rağmen Budizm'in bütün mezheplerini reddetmiş, halkı tövbeye çağırarak va'zlar vermiştir. *Suddharma - Pundarikasutra*'dan aldığı fikirlere göre, Budda'nın varlığı mekân ve zamanda mevcut olan bütün olaylara şamildir. Sert ve müsamahasız tasavvurlarından ötürü, birkaç defa hükümet tarafından tevkif edilmiştir.

NİKOLAUS, MİRA'lı: (Ölümü M.S. 350) Aziz ünvanını alan, merhamet ve insan sevgisiyle meşhur olan bir episkopos. Anma gününde -6 aralık- hâlâ çocuklara hediyeler verilmektedir; ona dair birçok lejandlar halkta yaşamaktadır.

NİNURTA: Sümer ve Akad mitolojisinde fırtına ilahı,

sonra bu sıfatından dolayı harp ilâhı şeklinde gelişen varlık. Bazı yerlerde, taş ve nebatların ilâhı da sayılmıştır.

NUT: Mısır'da, gök ilâhesi.

NYBERG, H.S.: (1889) İsveç müsteşrik ve din bilgini, *Eski Abid* ve billhassa ZERDÜŞT dini hakkındaki kıymetli eserleri ile meşhurdur.

NYÖRD: Jermenlerde, *Van* adlı ilâhlara dahil bir verimlilik ilahı.

OBADJA: İsrail peygamberlerinin biri; zamanı belli değil; pek kısa vahylerinde YAHVE'nin adalet ve cezasından bahsedilir.

ODİN (WODAN): Jermenlerde, ölülerin ilâhı, sonra büyük büyücü ve mukaddes harflerin ustası, asil muhariblerin koruyucusu ve zafer bahşeden bir varlık. İki kargası ile beraber, sekiz ayaklı kır atına binmiş olarak bulutlardan geçtiği tasavvur edilir.

OGÜST: (M.Ö. 27 M.S. 14) Roma imparatoru. En çok sevdiği ilâh APOLLON olan OGÜST, eski Roma ayinlerini canlandırmağa çalışmıştır. Onun *genius*'una tapınmış, ölümünden sonra kendisi ilâhlaştırılmıştır.

OKKAM: (Ölümü 1347) İngiliz fransızkan rahibi, iskolastikte, *Akvinas'lı Thomas*'ın muhalifi. Ona göre, imanda "niçin?" diye sorulmaz, iman ve ilim, iki zıttır. "Paradoks olduğu için ona inanıyorum."

ORFE: Trakya'dan gelen bir mitolojik şahsiyet ki, efsanelere göre, güzel besteleri ile vahşi hayvanları bile munisleştirmiştir. Yine esatire göre çıldıran kadınların parçalayıp öldürdükleri ORFE'nin ismine M.Ö. 6. asırda ortaya çıkan *Orfizim* denilen mistik - asketik cereyan bağlıdır.

ORİGİNES: (Takriben 185 - 254) İskenderiye *kateket* mektebinde KLEMENS'in talebesi. Kendini dinî sebeplerle hadım eden ORİGİNES, eski kilisenin en büyük üstadlarından biridir; halk dini ile hristiyan mistiği arasında

bir köprü yaratmış, hristiyanlığın, bütün insanların dini olduğunu, yalnız insanların muhtelif seviyelerine nazaran ayrı ayrı şekillerde görüldüğünü söylemiştir. Neoplatonik felsefesine dayanarak, insana, ezeli ve ebedî logos'a kadar çıkmasını öğreten ORİGİNES, *apokatastasis* doktrini el, dünyanın sonunda Allah'tan başka birşey kalmayacağını ileri sürmüştür. Aynı zamanda, *Neşidelerin neşidesinin* sembollerinden istifade ederek mistik aşkı övmüş, *Tevrat* ve *İncil*'in metinlerini de dikkatle incelemiş ve birbiri ile mukayese etmiştir. Bütün bu faziletlerine rağmen, 553'te kilise tarafından zındıklar arasına konmuştur.

OSİRİS: Mısır'da, Nil'in taşmasıyla ve binnetice verimlilikle münasebetleri olan bir ilâh. Mitolojide, KEB ve NUT'un ilk oğlu, kardeşi SETH tarafından öldürülmüş ve bundan sonra ölümler ilâhı olmuştur. Halbuki aşağı yukarı m.ö. 2700 senesinden beri ölümlerin ilâhı sayılmıştır. FİRAVUN, ölümünden sonra OSİRİS oluyor. Asırlarca süren bir inkişaftan dolayı, nihayet her insanın, ölümünden sonra bu ilâhla birleşeceği söylenilmiştir. Osiris, esas itibariyle hayvan şeklinde, yahut hayvanın refakatiyle tasvir edilmiştir; *Apis boğası* ile münasebeti oldukça geç bir zamana aittir.

OTTO, RUDOLF: (1869-1937) Senelerce Marburg'da İlahiyat profesörü olan Otto, dinin, bütün başka ilim ve tecrübelerden farkı olarak yalnız kendi mahiyetinden anlaşıldığını ileri sürmüştü ve bu suretle bütün din bilginliğine yeni bir temel vermiştir. Uluhiyetin cemal ve celâl tarafını vasıflandırmak için, *mysterium fascinans* ve *mysterium tremendum* tabirlerini kullanmıştır. Muhtelif dinlerin mukayesesinde kıymetli araştırmalarda bulunan OTTO, dinlerin birleşmesine yardım etmek maksadı ile "*Religiöser Menschheitsbund*" adlı bir organizasyon kurmuştur.

OTTO, WALTER F: (1874) Yunan dini tasavvurlarının en mahir tercümanlarından biri. Kitaplarında, Yunan ilâhlarının

mahiyetini mükemmelen izâh etmiştir.

PAN: Yunanistan'da, hayvanların, çobanların ilâhı (Roma'da FAVNUS)

PAVLUS: Tarsus'ta doğan, Hellenistik Yahudi cemaatına mensup olan, Hristiyanlığın inkişafını hazırlayan havari. Hristiyanları şiddetle takip ettikten sonra, İSA'nın bir vizyonu sayesinde Hristiyan olup uzun seyahatlerinde muhtelif milletlerde misyonerlik etmiştir. Kıbrıs ve Pamfiliya, Cenubi Anadolu, sonra Suriye, Konya, Yunanistan'dan geçtikten sonra üç sene kadar (50-53) Efes'te kalmış, tekrar Yunanistan'a ve bir daha Kudüs'e döndükten sonra Roma'ya gitmiş, orada martir olarak ölmüştür. Kurduğu cemaatlara yazdığı mektuplarda, Yahudi şeriaten serbest olan, yalnız İSA'nın ölümünde peyda olan kurtuluşa güvenen bir dini bildirmiştir. İSA'nın gelişi ile, yeni *aión*, ebedî dünya şimdiden gelmiştir. PAVLUS, İSA'nın bildirdiklerine başka bir şekil vermiştir; onun eserlerinin muhteviyatı, İSA'da olduğu gibi ESKATOLOJİK bir tasavvur değil, İSA'nın kendisi, onun kurtuluş amelidir. Bu sebepten bazı liberal ilâhiyatçılar, PAVLUS'un fikirlerini reddederek İNCİL'de görünen İSA tasavvuruna dönmüşlerdir. Halbuki PAVLUS'un mektuplarının, eldeki muhtelif İncillerden daha evvel yazılmış olması dolayısıyla, bu teşebbüsler de pek faydalı bir netice verememiştir.

PENAT: Roma'da, yemek dolaplarının ve mahzenin ilâhları; evin ocağı ile bir münasebetleri mevcut olduğu için Roma devlet ayinlerinde VESTA mabedinde onlara da yer ayrılmıştı.

PERSEFONE: Yunan mitolojisinde, ZEVS ile DEMETER'in kızı, HADES tarafından kaçırıldıktan sonra yeraltı ülkesinin kraliçesidir. Onda, verimlilik ve *ktionik* ilâhelerin birbirleşmesi görünmektedir.

PETRUS: (Kefas, yani "*Kaya*"), SİMON adlı bir balıkçı, İsa'nın ilk havarilerinden biri. *Matta 16, 18*e göre, İSA kendisi için kurulacak kilisede hususi bir yer verip "Sen,

üzerinde kilisemi kuracağım kayasın" demiştir. Bu söze, Roma kilisesi kendi hakkını dayandırmaktadır. Rivayate göre, İSA, kıyamından sonra ilk olarak PETRUS'a görünmüştür. (1. Kor. 15,5). O, Kudüs'te teşekkül eden Hristiyan cemaatin reisi idi. Onunla PAVLUS arasında bir zamanlar bir muhalefet çıkmıştır; çünkü PETRUS, Yahudi an'anelerini daha fazla muhafaza etmek istemiştir. Halbuki o da, PAVLUS gibi, Roma'ya gitmiş, martir olmuş, rivayete göre PAVLUS ile aynı günde öldürülmüştür.

PLOTİN: (Takriben 205-270) Mısırlı; Roma'da okumuş, hem EFLATUN'un, hem de STOA'nın felsefesi ile meşgul olan büyük bir mistik feylesof. Bir olan Allah'tan *nus* vasıtasıyla çıkan, tâ maddî dünyaya kadar inen ruh, tekrar menşesine çıkmalıdır. Ruhu mutlak olanla birleşen vecid, PLOTİN'e hayatında dört defa nasip olmuştur. Mistik felsefesini, *Ennead*'larda izah etmiştir. Onun, hem garb, hem şarkta bütün ortaçağda icra ettiği tesir hayrete şayandır.

Plotins Enneaden, terc. H. Fr. Müller, 1878 - 1880.

POSEİDON: Yunanistan'da bütün suların ilâhı, sonra bilhassa deniz ilâhı. Onun mukaddes hayvanı at olduğundan, onun şerefine hususî bayramlarda at yarışmaları icra edilmişlerdir. - Roma'da ona müşabih ilâh, NEPTUN'dur.

PRAJAPATİ: "Mahlukatın rabbi", Brahmanizm'de dünyayı yaratan insanlara çocuk veren bir ilâhî varlık. Bildiğimize göre, onun ibadeti büyük bir rol oynamamıştır; bu ibadet ilâhiyatçıların yarattıkları bir mefhum idi.

PROMİTÖR: Roma'da, buğdayı mahzenlerden çıkarma ilâhı.

PTAH: Mısır dininde, Menif şehrinin ilâhı, san'atkârların ve esnafın koruyucusu. Onun mukaddes hayvanı, *Apis boğası* idi.

PİTAGOR: (Takriben M.Ö. 532) Büyük bir matematikçi, sayılar teorisinden başka musikiyle de meşgul idi. Tenasüh fikirlerini Yunanistan'da neşretmiş ve feleklerin, yıldızların

ahenkli rakısları üzerinde durmuştur.

RADA: Hinduizm'de KRİŞNA'nın hakikî sevgilisi, Allah'ı seven ve onun tarafından sevilen kalbin bir sembolü.

RAMA: Hinduizm'de VIŞNU'nun bir tecellisi; prens olan RAMA, zevcesiyle 14 sene memleketinden uzak kalıp bu arada çok müşkül muharebeler geçmeye mecbur olmuştur. O da, *Bhakti* mistiğinin bir ülküsüdür. KABİR, RAMA ismini Allah ismi olarak kullanmaktadır.

RAMAKRİŞNA: (1834-1886) Hinduizm'de son sırada meydana çıkan en cana yakın şahsiyet. Her kadında, ilâhi annenin bir tecellisini gören RAMAKRİŞNA, Hind mistiğinin pek tipik bir mümessilidir. Bütün iradesini ilâhi iradede erittikten sonra, dinlerin esaslı birliğine ima ediyor: "Var oluş, bilgi ve saadet olan Bir, bazıları tarafından God, bazıları tarafından Allah, bazıları tarafından Hari, bazıları tarafından Brahma diye isimlendirilir."

ROMAIN ROLLAN, *La vie de Ramakrishna. Paris 1929.*

RAMAN: Babil'de bir rüzgar ve fırtına ilâhı, çok defa ADAD'la birleştirilmiştir.

RAMANUJA: (Ölümü takriben 1138). Vedanta felsefesinin ikinci büyük mümessili. Ona göre, BRAHMAN ismiyle vasıflandırılan ilâhi varlık, bütün iyi sıfatları içinde taşıyor ve bilhassa düşünmekle muttasıftır. Onun için BRAHMAN'dan çıkan âlem bir hayal, bir *maya* değildir, bir realiteyi haizdir. Bu suretle, balk ibadetinde bir rol oynayan ilâhların perestişine ve bilhassa *bhakti* mistiğini Vedanta felsefesine sızdırmıştır.

RE: Mısır'da güneş ilâhı, memleketin ilk milli ilâhı; On teolojisine göre, bir ilâh dokuzluğunun en yüksek ilâhıdır.

REPARATOR: Roma'da toprağın sapanla ikinci defa yarmasının ilâhı.

ROHUS, Aziz: (Takriben 1295-1327) Katolik kilisesinde halkı vebaya karşı koruyan bir aziz.

ROLLE, RICHARD: (1290-1349) İlk İngiliz mistiği.

Oksford'da tahsil ettikten sonra inzivaya çekilmiş, franziskan mistik duygusunu ifade etmiş ve felsefî sistemlere değil, hayatta lazım olan mistik temrin ve tecrübelerle kıymet vermiştir.

RUYSBROEK, JAN DE: (1293-1381), Belçika'da yaşayan, mistik terbiyesini ECKHART'tan alan ve onun fikirlerini geliştirip ruhani hayata tatbik eden büyük bir mistik. Eserlerinde, sanatkârane tertiplendirilmiş merhalelerden vuslata giden yolu göstermiş, ECKHART'ın talebesi olarak ulûhiyetin, derinliği idrak edilemeyecek esrarı üzerinde durmuştur. Şimali - garbi Avrupa'da mistik cereyanlar onun sayesinde pek kuvvetli olmuştur.

RUDRA: *Veda*'larda bir fırtına ve hastalık ilâhı ki, ondan, Hinduizm'de ŞİVA inkişaf etmiştir.

SAMUEL: İsrail'de krallığın tesis edilmişinde pek büyük faaliyet gösteren bir şahsiyet. Ona dair malumat, Eski Ahid'de *I.* ve *II. Samuel* kitaplarında yazılmıştır.

SAOŞYANT: ZERDÜŞT dininde, dünyanın sonunda bir kızın ZERDÜŞT'ün spermasından doğuracağı kahraman, ki iyi ve kötü prensip arasındaki mücadelenin son safhasını iyilerin zaferi ile bitirecektir.

SARA: İBRAHİM'in zevcesi, İSHAK'ın annesi.

SAUL: İsrail milletinin, aşağı yukarı M.Ö. 1000 senesinden itibaren hüküm süren ilk kralı.

SCHMİDT, P. WİLHELM: (Ölümü 1954) Katolik din bilgini. Eserlerinde, dünyada en iptidai milletlerde bir-monoteizmin mevcut olmasını ispat etmeğe çalışmış ve bu hususta pek enteresan malumat toplamıştır.

SCHOPENHAUER, ARTUR: (1788-1860) 19. asrın en kuvvetli feylesoflarından biri ki, Hind fikirlerinden ilham alıp hem *Nirvana* hem de *Upanişdlann* umumi birlik meflumunu benimsemiştir.

SCHLIERMACHER, FRIEDRICH DANIEL: (1768-1834) Berlin'de lutheran papaz ve profesör. "Din hakkında kon-

feransları” ve başka eserleri ile 19. asrın dinî hayatında derin bir tesir bırakmıştır; dinin psikolojik taraflarını belirtmeğe çalışmış ve dinin mahiyetini “mutlak bir merbutiyet,” olarak tavsif etmiştir. Mistik fikirleri ile karışmış olan derin ve güzel teolojik sistem, bugün bilhassa dialektik teoloji tarafından, fazla sübjektif olduğu için, reddedilmektedir.

SCWEİTZER, ALBERT: (1875) Zamanımızın en şayan-ı hayret insanlarından biri. Esas itibariyle ilâhîyatçı olan ve bu sıfatıyla, İSA'nın eskatolojik va'zını gösteren “*Geschichte der Leben - Jesu - Forschung*” adlı kitabında son asırların İSA hakkındaki fikirlerini belirten SCHWEİTZER, tıp ile de meşgul oldu, 1913'ten itibaren Orta Afrika'da hastahaneler kurmuş ve oradaki zencileri maddî ve manevî bakımdan kuvvetlendirmeğe çalışmakta; “Hayata karşı hürmet” sözleriyle teksif edilen ahlâk felsefesini kuvveden fiile çıkarmağa uğraşmaktadır. Aynı zamanda, zamanımızın en iyi musiki şinas ve org çalanlarından biridir.

SEHMET: Mısır'da aslan başlı bir harp ilâhesi; PTAH'ın zevcesi.

SEMELE: Yunan mitolojisine göre ZEVS'in bir maşukası, DİONİSOS'un annesi. HERA'nın kıskançlığından dolayı ZEVS onu ateşle yakmıştır.

SENEKA (M.Ö. 4 - M.S. 65) Stoa felsefesine mensup bir Romalı feylesof. Hayatı, bir ölüm hazırlığı sanmış, tabiat kanunlarına mutabık yaşayan insanlardan, daima yardıma hazır olan umumî bir merhamet talep etmiştir. Eski Hristiyanlığa da tesirler bırakmıştır.

SERVET, MİCHAEL: (Ölümü 1554). Teslis akidesini itiraf etmediği için Geneva'da CALVİN'in emri üzerine ateşle yakılmıştır; o, protestan inkvizisyonun ilk kurbanlarından biridir.

SEPARİS: (OSİRİ ve APİS BOĞA) Ptolomaik devrinde hellenistik tesirler altında Mısır'da husule gelen, şarka ve garbe intişar eden bir ilâh birleşmesi. Onun yanında, yine

İSİS bulunmaktadır; OSİRİS'ten tevarüs edilen bir hususiyeti, ölülerin hükümdarı olmasıdır.

SETH: Mısır mitolojisinde, kardeşi OSİRİS'i öldüren ilâh.

SİDDARTA: BUDDA'nın ismi.

SİMEON, (YENİ TEOLOG): (949-1022) İstanbul'da rahip olan, sonra nefy olunan mistik şair. Şark kilisesinin en kuvvetli şairi olsa gerektir. Vecidde ilâhi nuru görmüş, onun güzelliğini şiirlerinde ifadelendirmeğe çalışmıştır. İlâhi aşk ile dolu olan SİMEON, şiirlerinde billhassa insanın Allah'la birleşmesinden, vuslatın ve insanı takdis eden inayetin sırrından bahsetmektedir.

N.STETHATOS: *Un grand mystique byzantin. Vie de Symèon le Nouveau Thèologien, Texte grec ... et trad française.* Roma 1928. KİLİAN KİRCHHOFF, *Licht vom Licht.* (SİMEON'un ilâhilerinin Almanca tercümeleri).

SİMSON: *Hakimler 13; 15; 16*ya göre, İsrail'in büyük hakimlerinden biri. Onun kuvveti, saçlarında bulunuyor; belki tabiat kuvvetinin ve billhassa güneşin bir şahıslandırılmasıdır.

SİN: Akad dininde, ay ilâhı, yıldızlara bağlı olan büyük üçlüğün en mülhimi. Bütün âlemin padişalı olduğu gibi, güneşi ve yıldızları da doğurmuştur: -ŞAMAŞ ve İŞTAR onun çocuklarıdır-. İlâhilerde, kalın boynuzlu bir boğaya, bir kayığa veya mavi sakallı bir adama benzetilmektedir. Onun ibadetinin merkezi, Ur şehri, sonra da Haran şehri idi. Yemen'de oturan Sami aşiretlerde de, bu ay ilâhı en önemli yeri tutmuştur.

SÖDERBLOM, NATHAN: (1866 - 1931) İsveç'in büyük din adamı ve âlimi. Paris'te papaz olduktan sonra 1901 senesinde Uppsala üniversitesinde, 1912'de Leipzig'de profesör olmuş, 1914'te, İsveç Arkepiskopusu seçilmiştir. Ayrılmış olan kiliseleri birleştirmek maksadıyla, 1925'te Stockholm'da büyük bir kilise toplantısı tertip etmiştir. Müteaddid resmi vazifelerinin yanında, din bilgisi sâhasında

birçok kıymetli kitaplar da yayınlamıştır; billhassa “*Das Werden des Gottesglaubens*” 1914 (dinin aslını üç unsurda araştırmaktadır: *Mana*'ya inanış, *Animizm* ve *Yüksek Tanrı*'ya inanış) Dinlerin mukaddes kitapları, LUTHER'in teolojisi, eski İran dini v.s. hakkında eserleri mevcuttur; ölümünden sonra, *Der lebendige Gott* adlı, muhtelif dini şahsiyetlerin iç tecrübelerini tahlil eden bir kitabı FRİEDRİCH HEİLER tarafından neşredilmiştir.

SOFOKLES: (496 - 406) Yunanistan'ın büyük dram yazarı. Eserlerinde, kismetin değiştirilmez kuvvetini, insanın bu husustaki zayıflığını göstermiştir.

K. REINHARDT, *Sophokles*. 1948

SOKRAT: (469 - 399) Yunanistan'ın büyük felsefe üstadı. Şahsiyeti, yalnız *Eflatun*'un eserlerinde görünmektedir. Kuvvetli bir iç sesinin emirlerine uyarak hareket eden SOKRAT, vatandaşlarında sual ve konuşma vasıtasıyla ahlak duygusunu, hakikata susuzluğu uyandırmakla meşgul idi.

SOL İNVİCTUS ELAGABAL : Sami memleketlerden gelen bir BAAL ile MİTRA arasındaki birleşmeden ileri gelen bir ilâh. Takriben m.s. 270'de Roma'ya getirilmiştir.

SOMA: Hindistan'da, *Veda*'larda methedilen, ölümsüzlük veren mukaddes kurban şarabı, kendisi de ilâhlaştırılmıştır.

SOZİNİ, LELİO VE FAUSTO: (16 ıncı yüzyıl) Teslis'i kabul etmeyen iki İtalyan hukukçu.

SRAOŞA: Zoroastrizm'de, “İtaat, doğru dinleyiş” manasını taşıyan bir ilâhi varlık.

STEİNER, RUDOLF: (1861 - 1925) Theosof, sonra da 1913 senesinde *Antroposofik* cematın kurucusu ki Hind fikirlerini, hristiyan unsurlarını ve GOETHE'nin muhtelif tasavvurlarını birleştirmeye çalışmıştır. Kendisi, enteresan ruhani tecrübelerden geçmiştir; taraftarları kendisine hemen her sâhada yeni ve hayatı iyileştiren bilgiler atfetmektedirler.

STERKULİNUS: Roma'da tarlaları gübreleme ilâhı.

SUBRİATOR: Roma'da yabancı otları söküp atma ilâhı.

SUSO (SEUSE), HEİNRİCH: (Takriben 1295 - 1366) Cenubî Almanya'da yaşayan bir dominikan rahibi. ECKHART'inkinden daha yumuşak, daha şahsi bir ilâh mefhumunu göstermektedir. Billhassa MERYEM ANA'ya ve onun birer sembolü olan her kadına gösterdiği hürmet meşhurdur. "*Ebedi hikmete ait kitapçık*" adlı en meşhur eserinde, ilâhi hikmet ile vaki olan mistik konuşmalardan bahsetmektedir.

SÜLEYMAN: DAVUD'un oğlu, 10 uncu asırda İsrailin kralı (*Bak 2. Sam. 6 - 20, 1. Krallar*). Bütün kuvvetlerini kültürel ve ticarî amellere veren SÜLEYMAN, Kudüs'te bina ettirdiği mabet sayesinde şöhret kazanmıştır. Onun saltanatında, İsrail milleti en refahlı günlerini görmüştür. Kültürel başarıları gözönünde tutarken, halkın, muhtelif zamanlara ait hikmet sözleri, şiir, mezmur ve daha başka kıymetli eserleri kendisine atfetmesi şayan-ı hayret değildir.

ŞAMAŞ: Eski Sami güneş ilâhı ki -billhassa Akad mitolojisinde- ay ilâhının bir oğlu olarak telâkki edilmiştir. ŞAMAŞ, her şeyi gören adaletli hakim, kanunları bildiren ilâhtır.

ŞAN - Tİ : Eski Çin'de, gök hükümdarı.

ŞANKARA: (Bazen ŞANKARAÇARYA, Üstâd ŞANKARA; ölümü takriben m.s. 820) Vedanta felsefesinin ilk ve en büyük mümessili. *Upanişadları* serhederken *advaita* doktrinini geliştirmiştir. Hakiki varlık, yalnız BRAHMAN'dır: bu dünya onun bir hayalidir. Bu hakikati içten bilen ârif, ölümünden sonra BRAHMAN ile birleşecek ve *samsara*'dan kurtulacaktır.

ŞANKARA, *Upanişadların* felsefesini son neticelerine kadar getirmiş ve mistiğin son hududuna kadar ilerlemiştir.

ŞAPUR I: (241 - 272) İran imparatoru.

ŞEARYAŞUB: İŞAYA'nın bir oğlu; ismin ma'nası, İŞAYA'nın ümidini ifadelendirmektedir. "*Bir kalıntı tövbe edecektir.*"

ŞİNİRAN: (1173 - 1263) Mahayana Budizmine Japonya'da yeni bir şekil veren, *Jodo* mezhebinin hususiyetlerini daha vazıh bir surette belirten reformatör. İnsanın kurtuluşu için yalnız AMİDA'ya inanış lazımdır. Eski rahip an'anesini bırakarak 1203 senesinde de evlenmiştir. İlahileri ile itikadları halk arasında yayılmıştır.

ŞİVA: Hinduizm'de tahrip edici, rakkas, pâhid, mor boğazlı ilâh, büyük üçlüğün üçüncü kısmı. Tevhit edici olduğu için *Linga* şeklinde temsil edilmektedir.

TAGORE, RABİNDRANATH: (1861 - 1941) Eski bir Brahman ailesinden gelen, babası *Brahmo - Samaj* hareketine iştirak eden TAGORE, Bengal dilinde pek sanatkârane şiirleri, ile şark ve garb dünya görüşünün ahenkli bir sentezini yaratmağa uğraşmıştır. Hind zahid emirlerini bertaraf eden, tabiat güzelliğinde Allah'ın güzelliğine tapan, aşk ve sevinç bildiren TAGORE, şairane ve dünyaya yakın olan mistiği sayesinde garp'ta Hindistan'a çok dostlar kazandırmıştır.

TALES, MİLETLİ: (M.Ö. 640 - 548) Yunan tabiat feylesoflarından biri, ona göre, dünyanın yaratılışında en büyük rol oynayan prensip, sudur.

TAMMUZ: (Sümer DUMUZİ) Eski Şark dinlerinde İŞTAR'ın maşuku olan, genç bir çoban ilâhı. Merasim ve mitlerde, onun ölüp yine hayata kavuşması temsil edilmiştir.

A. MOORTGAT, *Tammuz*. 1949.

TAULER: (Takriben 1300-1361) Dominikan tarikatine mensup, ECKHART'ın talebesi olan bir mistik. ECKHART'tan daha fazla mistiğin hayata tatbik edilmesi, mistik va'zları ile meşgul olmuş ve garbi Almanya'da kuvvetli bir mistik hareket uyandırmıştır.

TEKATLIPOKA: Azteklerde öldürücü güneş hararetini şahlıslandıran, insan kanına susayan gayet korkunç bir ilâhi varlık.

TERESA DE JESU: (1515 - 1582) *Karmel tarikatının* büyük reformatörü. İspanya'da yetişen mistikler arasında, bu hatun en büyük rolü oynamıştır. Yazdığı eserlerinin yanında, manastırda gördüğü harikulade iç tecrübeleri ile, tarikatın reformünü yorulmaz bir faaliyet ile icra etmiştir. Eserlerinden, mistik duânın dört derecesine dair fikirleri gayet mühimdir; ruhun çıkışını da derin bir psikolojik bilgi ile anlatmıştır. Vizyonlarında ilâhî aşkın yanan oku ile vurulmuştur. Şüphesiz ki, mistikle Allah arasında vaki olan "büyük konuşma", yani vecde getiren duâ, Hristiyan mistikte onun yaptığı kadar güzel tasvir edilmemiştir.

TERSTEEGEN, GERHARD: (1697 - 1769) Garbî Almanya'da yaşayan bir dokumacı, Fransız kvietistlerin eserlerini tercüme edip vatanında tanıtmıştır; mistiklerin biyografyalarını da neşretmiştir. Halbuki en önemli eseri, ilâhilerdir. Şirin, sakın ve huzurla dolu şiirleri hâlâ protestan kiliselerinde okunmaktadır.

TERTULLIAN: M.S. 2. asrın sonunda faaliyette bulunan bir Hristiyan edebiyatçı. Hukuk ve felsefe sahalarında çalıştıktan sonra kiliseye dokunan hemen her meseleye dair risaleler neşretmiş, Lâtin dilinin pek mantikî formüllerinden istifade ederek *testis* ve İSA hakkında kat'î ve değiştirilmez mefhumlar yaratmıştır. Lâkin Hristiyanlığın ahlaki emirlerini o kadar sert bir şekilde ileri sürmüştür ki, neticede resmî kiliseden ayrılarak MONTANUS'un mezhebine katılmıştır.

THALLO: Yunanistan'da verimlilik veren, çocukları büyüten ilâhe.

THOMAS, AKVİNAS'lı: (1225 - 1274) 1243'te dominikan tarikatine intisab eden, Paris ve Almanya'da okuyan THOMAS, ortaçağ'ın en büyük iskolastik ilâhiyatçısı sayılmaktadır. ARİSTOTELES'in fikir ve billhassa mantığını benimsemek suretiyle kilisenin doktrinlerine felsefî bir temel kurmuştur. İmân ve aklî bilgi birbirini tamamlamaktadır; inayet, insanın tabiatını mahv etmiyor, onu kemâlleştiriyor. THOMAS'ta günahların bağışlanması

üzerinde değil, tabiatın inayet vasıtasıyla tamamlanması üzerinde durulmaktadır. Teolojik sistemini, *Summa theologiae* adlı büyük eserinde iskolaistik metotlara göre izah etmiştir; Hristiyan olmayanları ve bilhassa Müslümanları Hristiyanlığa döndürmek maksadıyla, *summa contra gentiles*'i yazmıştır. Onun yarattığı teolojik sistem, katolik kilisede hâlâ büyük bir yer tutmaktadır.

M. GRABMANN, *Thomas von Aquin*. 1926.

THOMAS A KEMPİS, (1380 - 1471) Hollandalı rahip. Onun rahiplere tahsis ettiği, *İmitatio Chirsiti* adlı kitap hâlâ katolik halkta okunmaktadır.

THUM: Mısır'da, On'daki güneş ilâhiyatçılara göre, güneşin akşam vakti aldığı ad.

TİEN: Çin'de, ilâh sanılan gök.

TOR (DONAR): Jermenlerde çekiç'le tasvir edilen, kuvvetli ve biraz kaba fırtına ilâhı. Romalılar onu kendi JUPİTER'lerine benzetmişlerdir; aslen herhalde Hindistan'daki İNDRA'ya benzeyen bir ilâhtır. Jermen mitolojisinde oldukça büyük bir rol oynayan TOR'un mukaddes günü, perşembedir (*Donnerstag, thursday*).

TOT: Mısır'da yazma, sanatının ve ilmin ilâhı ki, ölümler muhakemesinde yazıcı vazifesini temsil eder ve ölümlerin amellerini yazar.

TSONG - KAPA: (1357 - 1419) Tibet'te Lamaizm'in reformatörü.

TULSİ DAS: (1532 - 1623) Hindistan'da, ekseriya Benares'te yaşayan mistik şair. RAMA'ya dair eserinde, dokunaklı beyitlerle insanı kurtaran aşk ve RAMA'ya güvenişi anlatmıştır; onun esir, hâlâ Hindistan'da çok sevilmektedir.

TYLOR, EDWARD BURNETT: (1832 - 1917) İngiliz etnolog ve antropoloğu. Din tarihinde, *Animizm* teorisini ileri sürmüştür.

TYR (ZİU): Jermenlerde harp ilâhı ve yargıç, kılıçla

savaşan bir kahraman. Romalılar, onu MARS'la mukayese etmişlerdir. Onun mukaddes günü, salı günüdür. (*Dienstag, tuesday*).

UDDALAKA: Upanişadların feylesoflarından biri.

URANOS: Eski Yunan mitolojisine göre, gök ilâhı, GEA'nın kocası, titanların babası; kendi oğlu KRONOS (zaman ilâhı) tarafından hadım edilerek azlolunmuştur.

UŞAS: *Veda*'lardan şafak ilâhesi; gök kapılarını şuaları ile açar.

VAFTİZCİ YAHYA: (Bak. *Mr. 1, 1 -8; Mt. 3, 1 - 12; Luk. 3, 1 - 20*) Erden çölünde tövbeye çağırın vâiz. Eski İsrail peygamberleri gibi, ayinleri beğenmemiş tevbihlerde bulunmuştur. Erden sularında icra ettiği vaftiz, insanlara gelecek kıyamette muvaffakiyet verecekti. Hükümet tarafından idam edilmiştir.

VALKÜR: Jermenlerde harp perileri, ölü kahramanları muharebeden sonra ODİN'in hisarına götürün kızlar.

VAN'lar: Jermenlerde, verimlilik ve doğurganlıkla alakadar olan, bilhassa şimali - şarki mıntakalarda bir rol oynayan ilâhlar; onların en önemlileri, NYÖRD, FREYR ve FREYA dırlar. Bir ibadet merkezi, Uppsala şehri idi.

VARUNA: *Veda*'larda, dünyanın nizamını koruyan, yargıç ve kral olan, muhteşem, sihir bilen, günahları cezalandırıp affeden Rabb.

VENÜS: Roma'da güzellik ve aşk ilâhesi.

VERKUAKTOR: Roma'da toprağı sapanla ilk defa sürmenin ilâhı.

VESTA: Roma'da ocak ateşinin ilâhesi (bak. Yunanistan HESTİA). Onun ocağı, Roma devletinin merkezi sayılmıştır. VESTA'ya takdis edilen kızlar, hususî tabu emirlerine tabi idiler.

VİŞNU: Hinduizm'de bulunan teslisin ikinci şahsı, muhafaza edici ve ara sıra bir kısmını dünyaya indiren ve bu suretle devleri yenen, mavi renkli ilâh. Halk VİŞNU ve

DİNİ ŞAHSİYETLERİN VE İLAHİ VARLIKLARIN İSİMLERİ

onun *avataraları* olan RAMA ve KRİŞNA'ya karşı derin ve sıcak bir sevgi duymaktadır.

VİŞTASPA: ZERDÜŞT'ün dinine ilk olarak iştirak eden kral.

VİVEKANDANDA: (1862 - 1902) RAMAKRİŞNA'nın talebesi; onun fikirlerini garbda tanıtmak maksadıyla uzun seyahatlar yapmıştır. *Vedanta* felsefesi ona göre, dünyanın en mükemmel dinidir ve her yerde kabul edilmeğe şayan fikir sistemidir.

VULKANUS: Roma'da ateşin ve demircilerin ilâhı.

WAGNER, RİCHARD: (1813 - 1883) Alman bestekâr; operalarında eski jermen mitolojisinden parçaları canlandırmayı denemiş, bazen de Budist fikirlerinin te'sirleri altında kalmıştır.

WENNOFER: Mısır'da OSİRİS'in bir ismi.

YAHVE: İsmi belirsiz, telafuzu belli olmayan, İsrail milletinin ilâhı. Mukaddes ismini suistimal etmemek için onu oldukça geç "*adonay*" olmuştur. "*Rab*" kelimesinin hareketleri ile okumuşlardır; böylece YEHOVA olmuştur. Aslî isminin izahı, *Çıkış 3,14*'de verilmektedir: "BEN OLANIM" (hy "olmak" kökünden) Midyan kabilenin bir aşiret ilâhı, yahut Tur dağında yerleştirilen bir fırtına ilâhı olan Yahya, MUSA'nın zamanından beri tarihte faal ve müessir olan, İsrail ile merbut bulunan tek hakiki ilâh şeklinde kendini göstermiştir.

YAKUB: İsrail milletinin atası, İSHAK'ın oğlu, YUSUF'un babası, tipik bir çoban. Ona dair hikâyeler, *Tekvin*'in muhtelif yerlerinde anlatılmaktadır; en mühim noktalar, BETH'EL'de gördüğü viziyon (28, 11) ve ilâhi bir varlıkla görüşüdür (32, 23).

YAMA: Hindistan'da ölümü gören ilk insan. Bundan dolayı ölümlerin kralı ve âhirette hakim olarak tasvir edilmiştir.

YANUS: Roma'da kapının, sonra da âilenin ilâhı. İki başlı

veya iki yüzlü YANUS, devlet âyinlerinde de yer almıştır. Onun mukaddes ayı, senenin başlangıcı olan ocak ayı (*Januar, Janvier*)dir.

YEHUDA HALEVİ: (1085 - 1141'den sonra). Ortaçağ'da Müslüman İspanya'da çiçek açan Yahudi felsefe ve şiir sanatının en mahir mümessili. Toledo şehrinde doğan HALEVİ, Arap edebiyatının kaidelerini İbrani şiirine tatbik etmiştir; şiirlerinde, atalarının vatanı olan Kudüs'e duyduğu hasreti, (*Sion şiirleri*), Yahudiliğin kederlerini anlatmış, Filistin'e gidince yazdığı "deniz şiirleri"nde, tabiatın heybetini ifade etmiştir. Aynı zamanda iyi bir feylesof idi; *al - Hazari* adlı kitabında, İmâm GAZZALÎnin tesiri altında muasır felsefeyi tenkit edip, dinin sırrını Allah'la beraber yaşamada görmüştür; Allah hakkındaki bilgi, din olmaktan uzak kalır.

YEREMİYA: (Takriben M.Ö. 650 - 577'den sonra) İsrail peygamberlerinin en büyüğü. Gençliğinde bile Allah'ın sözünü dinleyen (1,10), aşağı yukarı 627 senesinde ilk defa vahylerini bildiren YEREMİYA, yabancı *Baallere* gösterilen perestiş aleyhine savaşımıştır. Kral YOŞİYA'nın reformlarından sonra bir zaman susmuş, 612'den itibaren tekrar va'zetmeğe başlamış, bundan sonra kral ve kâhinler tarafından takip edilip çöle çekilmiştir. Babil orduları yaklaştıkları zaman, kralın bu milletle mevcut olan ahde sadık kalmasını talep etmiş ama muvaffak olamamış; kavminin en büyük kısmı Babil'e götürüldükten sonra birkaç vatandaşı ile beraber Mısır'a gitmek zorunda kalmıştır. YEREMİYA'nın hususiyeti, pek şahsî bir ifade, gayet müessir duâlar, sonra da birçok sembolik amellerdir. Onun sözleri, bir arkadaşı tarafından yazılmıştır. O, sonraki İsrailî takva ve dinî şiirler üzerinde pek derin bir tesir bırakmıştır.

YOŞİYA: 639 - 609 Yehuda'nın kralı. 622,'de kâhinlerin teşviki ile ibadeti yabancı unsurlardan temizletmiş, ayinleri, eskisi gibi, Kudüs'teki mabet'te temerküz ettirmiştir. 609'da

Mısır Firavununa karşı muharebeye çıkarken öldürülmüştür.

YOŞU: Musâ'nın hademe ve halifesi. Onun ismini taşıyan kitab, bap 1 - 12'de Erden mıntakasının fethini, 12 - 34 bu toprakların paylaşılmasını anlatmaktadır. *Yoşu kitabı*, tam *Tevrat* gibi, *yahviştin* ve *elobistin* redaksiyonlarını göstermektedir.

YUHANNA (YAHYA): Rivayete göre, İSA'nın en çok sevdiği havari. Galiba Kudüs'te martir olarak ölmüştür. Kendisine atfedilen, *İncil*'in en mistik kısmını teşkil eden eserler hakikatte ona ait değildir.

YUNO: Roma'da, kadınların hayat kuvveti; sonra YUPİTER'in zevcesi sıfatıyla "mutlak kadın".

YUPİTER: (*Dyaus piter*, nur pederi), Roma'da gök ilâhı; gök gürültüsü ve yağmurun sahibi odur. Aynı zamanda adalet ve ahdin de ilâhıdır.

YUSUF: Rivâyete göre YAKUB'un oğlu; onun hikâyesi, *Eski Abd*'in en güzel parçalarından biri olduğu gibi, *Kur'an*'da da hikâyelerin en güzeli olarak tavsif edilmektedir.

ZAKARYA: (M.Ö. 520 - 516) Babil sürgünlüğünden sonra, mabedin binasına ehemmiyetle işaret eden, muhtelif vahylerini bildiren bir İsrailî peygamber.

ZEFANYA: Takriben M.Ö. 625'te Kudüs'te bulunan, eskatolojik va'zlar veren, tövbe ve huşu talep eden bir İsraili peygamber.

ZENON: (336 - 264) Stoa felsefesinin ilk mümessili.

ZERDÜŞT (ZOROASTER): M.Ö. 6. asırdan evvel monoteistik bir dini İran'da yaratmağa çalışan peygamber. Onun en mühim vahyi, herhalde "*Boğa hakkındaki gatha*" da muhafaza edilmektedir; o zamandan beri, iyi prensibi temsil eden AHURA MAZDA'nın faaliyetini müşahade etmiştir. İlk taraftarlarını Siriderya mıntakalarında bulmuştur. Hususî hayatına dair hemen hiçbir malumat elde edilemiyor.

ZERVAN: Eski İran dininde ve ZERDÜŞT'ten sonra husule gelen bir cereyanda, zaman ilâhı; erkek ve kadın prensipi, doğurduğu ikiz AHURÂ MAZDA ve AHRİMAN'de peyda olan iyi ve kötü prensibi de taşımaktadır. Zerdüştinin dininde yer bulmamıştır.

ZEVS: Yunan mitolojisine göre, KRONOS'un oğlu. Nurlu bir gök ilâhıdır, fırtına ve yağmurla da ilgilidir. Gittikçe bütün ilâhi sıfatları benimseyen, birçok yabancı ilâhlarla birleşen en yüksek ilâh oluyor; feylesof ve şairlere göre, dünyayı tanzim eden prensip, yegâne realite odur.

A. B. COOK, ZEUS. Cambridge 1914.

ZWİNGLİ, HULDRYCH: (1484 - 1531) İsviçre'li reformatör. Humanistik, geniş ruhlu bir adama, Luther'den fazla akla dayanan, insan tabiatının bazı iyi noktalarını da itiraf eden ZWİNGLİ, *evharistiya* meselesinde LUTHER ile anlaşamamış, LUTHER'den daha spiritualistik bir telâkki ileri sürmüştür.

DİNLERİN VE DİNİ CERAYANLARIN İSİMLERİ.

ANTROPOSOFİSM: 1913 R. STEİNER tarafından i'theosofik fikirlere dayanarak tesis edilen, Hind ve Hristiyan fikirlerini birleştiren bir cereyan. *Karma* ve tanâsüh fikri mevcut olmakla beraber İsa kurtucu olarak telâkki edilmiştir. Bütün âlemde büyük bir ahenk görülüp bu ahengi de gündelik hayatta tatbik etmeğe çalışılmaktadır. İyi bir terbiye sistemi mevcuttur. Mürakebeye büyük yer ayrılmıştır. A., bilhassa Almanya'da pek muvaffak oldu.

APOLEGETLER: 2. asırda, Hristiyan ana fikirlerini Yunan ve bilhassa *Stoa* felsefesi yardımıyla kuvvetlendirmeğe çalışan ilâhiyatçılar (JUSTİN v.s.) Dinin esrarını, felsefe vasıtasıyla nüfuz ederek görmeğe uğraşan A.,ler, bütün insanlarda mevcut olan *logos spermatikos*'un mevcudiyetine kani olmuşlar, bu suretle Yunan felsefesini de, Hristiyanlığı hazırlayan bir "mekteb" olarak takdir etmişlerdir.

AVERROİSTLER: İBNÜ RÜŞD'ün (Lat. AVERROES) eserlerinden yapılan tercümelerine dayanan, dünyanın ezeli ve ebedi oluşunu, felsefi hakikatle dinî hakikatin iki ayrı şey

olduğunu ileri süren ve bunun için resmi katolik kilisesi tarafından 13. asırda reddedilen bir felsefî cereyan.

BENEDİKTİN TARİKATI: (O.S.B.) Nursia'lı BENEDİKT'in takriben 529 senesinde kurduğu bir rahip tarikatı. BASİLİUS'un nümunesine sadık kalarak manastırlarda yaşayan rahip cemaatları, tek başına yaşayan zâhidlere tercih etmiş ve tesis ettiği tarikate mükemmel bir kanun vermiştir. *Orare et laborare*, duâ etmek ve çalışmakla meşgul olan *benediktin* rahipler, kültür bakımından bütün garbî Avrupa'da şayan-ı hayret eserler yaratmışlardır; onlar hâlâ dinî edebiyat, liturjik ve bu gibi meselelerde en faal ve en mahir tarikatı teşkil etmektedirler.

BAPTİSTLER: İngiltere'de 17. asırda meydana çıkan, çocuk vaftizmini kabul etmeyen, yalnız büyükleri -en eski Hristiyan adetine göre- vaftiz eden bir cemaat. Onların büyük bir kısmı, Amerika'ya göçmüştür; 1834'te Almanya'da *Baptist* mezhebi bir yer bulmuştur. *Baptist*ler, kilise kanun ve idarelerini reddediyorlar; yalnız Eski ve Yeni Ahd'in otoritesine ehemmiyet veren cemaatin yegâne reisi, İSA'dır; bu dünyada onun bir reisi bulunmamaktadır.

BON DİNİ: Eski Tibet milli dini. Tabiat dev ve perilerine büyük bir inanış mevcuttur; onların hiddetini teskin etmek için ayinler icra edilmiş, billhassa tehlikeli yol ve geçitlerde küçük kurbanlar takdim edilmiştir. (Bu âdet, hâlâ mevcuttur). Büyü ve sihir ile meşgul olan kâhinler, insanlarla ilâhlar arasındaki münasebetleri tanzim etmişlerdir. Hinduizm'in tesirlerini gösteren bu dinde, zaman ilerledikçe bir mitoloji de geliştirilmiştir; onun kalıntıları, Budizm ile karıştırılmıştır.

H. HOFFMANN *Zur Geschi'chte der tibetischen Bon-Religion*. 1938.

BRAHMO - SAMAJ . Geçen asrın ortasında Hindistan'da kurulan, Hinduizmi, Hristiyan fikirlerin yardımıyla (billhassa içtimaî ve ahlâkî ülküleri ile) yenileştirip canlandırmağa çalışan bir cereyan. Taraftarları az olmakla beraber önemli

bir rol oynayan bu cemiyetin en güzide üyelerinden biri şair TAGORE idi.

DOMİNİKAN TARİKAT: (*ordo fratrum praedicatorum, O.P.*) 1216 senesinde kurulan, bilhassa zındıklara karşı savaştan ve pek kuvvetli vaizleri ile meşhur olan büyük rahip tarikatı. Bir taraftan inkvisiyonu icra eden bu tarikat de, öbür taraftan Akvinas'lı THOMAS, ECKHART ve başka büyük mistik şahsiyetler yetişmişlerdir.

EKUMENİK HAREKET: Ayrılan kiliselerin birleştirilmesine çalışan, İsveç episkopos'u SÖDERBLOM tarafından teşvik edilen ve ilk büyük ifadesini 1925'de Stockholm'deki büyük kongrede bulan bir cereyan ki son harpten sonra tekrar işlerine başlamıştır.

EPİSKOPALİZİM: *Episkoposların* konsiline kilisede en büyük tesir icra etmesinin taraftarları ki, papalıkta görünen temerküz hareketi aleyhine savaşmışlardır. 13. asırdan itibaren, bilhassa 14. asırda birçok ilahîyatçılar bu fikirlere iştirak etmişlerdir. *Episkopalizm* papaların tehdidine rağmen, 18. asra kadar ara sıra Avrupa'da, bilhassa Fransa kilisesinde, görünmüştür, *İnfallibilitas* akidesinin bildirilmesinden sonra, bu cereyan tekrar katolik kilisede husule gelmiş, "Eski katolik" kilisesinin teşekkülüne sebep olmuştur.

ERMENİ KİLİSESİ: İlk hristiyan millî kilisesi, 280 senesinden beri mevcut olan bu kilise, Kalkedon konsilinin kararlarını kabul etmemiştir; o, en eski zamanlara ait liturjik usulleri muhafaza etmektedir.

FERİSİLER: Yahudilerde, milattan önce ortaya çıkan, şeriâtın en küçük teferruatına bile riayet eden bir grup. *Tevrat*'ın şerhi olan şifahi geleneğe en büyük ehenuyiyeti atfetmişlerdir. Onlar, sonraki asırlarda *talmud*'u yaratmışlardır; *sinagog* müessesesine Yahudilikte önemli yerini veren onlardır.

FRANZİSKAN TARİKATİ (*ordo fratrum minorum, OFM*): Assisi'li Franz'ın şakirdleri ki hiç bir şeye malik değillerdiler;

manastır da pek fakir olmalıdır. Billhassa vaiz ve ruhani yardımla meşgul olan bu tarikatın reisi, 12 sene için seçilen bir "general" dir. Başka tarikatlerde olduğu gibi, Franziskanların da bir kadın tarikatı vardır. Bu tarikata yakın olan *tertiarlar*, F.nin fikirlerini bütün garb dünyasına yaymışlardır. Tarikatın kendisinde, asırlar boyunca birkaç ayrılık peyda olmuştur; bu suretle, birçok küçük tarikatlere bölünmüştür.

GNOSTİK: (Ma'rife) : İnsanın, Allah'ı tanımak vasıtasıyla kurtulacağını ileri süren cereyanlar. Halbuki yalnız böyle bir bilgiye inhisar etmeyen marife, *gnostik* denilen dinlerde büyük ve komplike sistemler yaratmıştır: *makrokosmos* ile *mikrokosmos* arasındaki münasebetleri; mutlak ilâhî varlıktan çıkan muhtelif *aion*ların mahiyeti, dünyanın git-tikçe Allah'tan uzaklaşması, ruhani varlıkların *hierarkileri* hakkında pek komplike telakkileri ileri sürmüştür. Birçok dinlerde *gnostik* fikirlere rastlamamıza rağmen, bu tabir bilhassa helenistik devrin sonunda, ve Hristiyanlığın komşuluğunda, yaşayan cereyanlarda kullanılmaktadır. *Gnostik* hareketlerde iki telakki göze çarpmaktadır. Birisi zahidane, asketiktir: Bütün insanlar, dünyevî ve maddî şeylerden ictinab etmek suretiyle ilâhî asıllarına döneceklerdir; öbür telâkki libertinist'tir: Bütün insanlar, bütün günahları işlemelidirler, çünkü dünya'nın en fânî ve en maddî haline gelmesinden evvel kurtuluş ve yukarıya çıkan hareket peyda olamayacaktır. Bu iki görüşten ileri gelen cereyanlar, satılı altında bazı heretik mezheplerde yaşamağa devam etmiştir.

LEİSEGANG, *Die Gnosis*. 1924.

HASSİDİSM: (Hasidim "dindarlar") 18. asırda Polonya'da ve komşu memleketlerde peyda olan bir Yahudi halk mistiği ki en mühim temelleri, duâ, sevgi ve sevinç'tir.

HİNAYANA: "Küçük araba" Serendib, Birma, Siam, Kamboca'da görünen, eski Budizmin hususiyetlerini muhafaza eden Budizm.

JANSENİZM: Cornelius JANSEN tarafından 17. asrın başlangıcından itibaren tahrik edilen UGUSTİN'in *aslî suç* mefhumunu en ciddi ve sert manada kabul eden bir cereyan. *Jesuit* tarikatı aleyhine bulunan J., kat'i bir predestination'un taraftarı idi. Pek derin şahsi bir takvayı, Allah'ın idaresine teslimi mükemmel bir surette gösteren *jansenist*lerin merkezi, Port Royal idi. Orada meşhur Fransız feylosof PASCAL'da, derin dinî fikirlerini, jesuitlere karşı yazılarını neşretmiştir. *Jansenist*lerin temsil ettikleri mutlak ve kat'i dindarlık, daha yumuşak davranmak isteyen kilise tarafından tasvip edilmemiş, JANSEN'in fikirleri 1642'de papa tarafından reddedilmiştir.

JAYNA TARİKATİ: Sert bir zühd ile meşhur olan, Hindistanda m.ö. 6. asırda gelişen, *Veda* otoritesini kabul etmeyen iki büyük rahip tarikatlerinden biri.

JESUİT TARİKATİ (S.J.): Loyola'lı İGNATIUS tarafından 1534 senesinde Müslümanlar arasında misyonerlik yapmak maksadıyla tesis edilen, altı sene sonra neşrine papa tarafından resmen izin verilen bir tarikat. Papa'ya mutlak bir itaat gösteren, yalnız manastırlarda değil, dünyada pek faal olan bu tarikat, sert bir disipline tabidir. İGNATIUS'un yarattığı ruhani temrinler, gayet iyi bir terbiye ve tahsil gören *jesuit*lerin manevi surette kuvvetlendirilmesi maksadıyla icra edilmektedir. LUTHER'in reformatiyonuna karşı mücadele eden bu tarikat, hâlâ geniş bir tesiri haizdir ve meselâ MERYEM ANA'nın göğe çıkması hakkındaki akidenin teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır.

JODO: Japonya'da 12. nci asırda Mahayana Budizm'inin bir mezhebi olarak gelişen, ŞİNRRAN tarafından genişletilen bir cereyan ki, yalnız AMİDA'nın vaadine güvenen insanın muhakkak Cennete gideceğine kanidir. Mensupların adedi takriben 13 milyon olsa gerektir.

KARMELE TARİKATİ: Peygamber İLYA'nın orada ilâhî vahyi olan Karmel dağında itikâfa çekilen zahidlerin tarikatı. 1195'te hususî bir kanunu yaratılmış, tarikat

Avrupa'da da oldukça geniş surette intişar etmiştir. En sert branşı, "çıplak ayaklı Karmel'li"lerdir. Bu tarikatın kadın bölümü, büyük İspanyol mistik TERESA tarafından 1563 senesinde reforme edilmiştir. Tarikat, bilhassa mistik duâ ve murâkabe ile meşguldür; birçok büyük bilginler de yetiştirmiştir.

KIPTİ KİLİSESİ: Monofizit kiliselerden biri. Partiarkı, iskenderiye'de oturmaktadır. En eski rahip ananeleri hâlâ orada bulunmaktadır.

KVAKER ("titriyenler"): "Dostların cemiyeti", 1648 senesinden itibaren İngiltere'de meydana çıkan bir mistik-pratik cereyan ki şimdilik - takriben 150.000 âzası olmakla beraber - Amerika'da büyük bir rol oynamaktadırlar. Onlara göre, her insanın içinde ilâhî bir nur parlamaktadır; her insan Allah'ın oğludur. İsa'nın mistik vücudu, bütün insaniyete şamildir. İbadette, Allah'a sükûtle teveccüh edilmektedir. Sulhperestlikleri için, *Kvâkerler*, askere gitmiyorlar; harpte azap çekenlere her türlü manevî ve maddî yardımda bulunuyorlar.

KYNİKLER: Aşağı yukarı m.ö. 400 senesinde kurulan bir Yunan felsefî hareketi ki onlara göre, en yüksek kıymet, arzusuzluktur. Allah mefhumu, oldukça abstrait, şahsî olmıyan bir varlığı göstermektedir; faziletleri geliştirmek, en iyî ibadettir.

LAMAİZM: Tibet'te görülen, muhtelif halk efsaneleriyle karıştırılmış Budizm. Rivayete göre 2 milyon ilâhları mevcuttur; kâhinler ile halk arasında kesin bir hudut vardır; yalnız rahipler, *nirvana*'ya gireceklerdir.

LİBERALİZM: İlmi tenkît ve akıl ile dinin köklerini, tarihini ve durumunu araştıran, akidelere serbest bir görüşle bakan bir teolojik cereyan. Aydınlatma devrinden itibaren garbî Avrupa'da bu nevi teoloji inkişaf etmeğe başlamıştı; 19. asrın sonunda, tarih ve dinler tarihi ile el ele çalışmış, geniş ufuklu tetkikata imkân vermiştir. Protestantizmde liberalizm ismi ile vasıflandırılan bu önemli hareketin bir

tehlikesi, dinin *numinos*, esrarengiz tarafına pek ehemmiyet vermemesidir.

W. NİGG, *Geschichte des religiösen Liberalismus*. 1937.

MAHAYANA: "Büyük araba" Buddizmin, bilhassa şimal muntakalarında aldığı şekil.

MAKKABE'ler: Yahudilikte, Selevkiyalılar ile mücadelede bulunan, İsrail milletinin Yunanlaştırılmasına karşı savaşan dinî-millî bir zümre. M.Ö. 165 senesinde, İsrail'in dinî hürriyetini kazanmışlardı.

MENNONİTLER: 1540 senesinde Hollanda ve Şimalî-Garbî Almanya'da vaftiz hakkındaki fikirlerinin umumi protestan telâkkilerinden farklı olduğu için hususi bir cereyan şeklinde organize edilmiş, sonra bilhassa Amerika'ya göçmeye mecbur olmuş bir cemaat. Her cemiyet kendi idaresi altında yaşıyor; hepsinden yüksek bir reisleri yoktur. Yalnız büyükler vaftiz edilmektedir; İSA'nın emirlerini kelime kelime icra etmek için ne askere gidiyorlar, ne de and içiyorlar. Başka cemaat ve dinlere karşı müsâhaha ve tolerans gösteriyorlar.

METODİSTLER: 1738 senesinde Oxford'da yaşayan John Wesley'in hakiki Hristiyanlığa tövbe etmesinden sonra evvela kilisenin hudutları içinde kalan, nihayet onun sınırlarını aşan bir cereyan; 1760'da amerika'ya giden *methodistler*, bilhassa insanın hakiki iç tecrübesine, tevbesine kıymet veriyorlar; her insan, gününü ve dakikasını bildiği böyle bir tevbeden titizce geçirmelidir; bu sübjektif tecrübe olmadan, resmî kilisenin de ehemmiyeti kalınmıyor. Optimistik bir dünya görüşü olan metodist cereyanı, hem Avrupa, hem de Amerika'da oldukça kuvvetlidir.

MODERNİSM: Katolizmde geçen asrın ortasından itibaren inkişaf eden, dini modern kültür ile birleştirmeğe çalışan bir cereyan. Zaman ilerledikçe, *Kitabı Mukaddes'i* modern ilmin verdiği vasıtalarla tenkit etmeye ve tarih bakımından anlamaya uğraşan *modernist* alimler, eski akidelere de bazen yeni bir mana vermeyi denemişlerdir.

Papa tarafından bu cereyan 107 *Syllabus Lamentalibi* vasıtasıyla yasak edilmiş, üç sene sonra her katolik papazdan *antimodernist-and* talep edilmiştir.

F. HEİLER, *Alfred Loisy, der Vater des Katholischen Modernismus*. 1947.

MONOFİZİT: Kalkedon konsilinin kararlarını kabul etmeyen, bilhassa Suriye ve Yakın Şarkta mevcut olan Hristiyan kiliselerinin unvanı. YAKUP BARADAI tarafından 577 senesinden beri muhtelif seyahatler sonunda teşkil edilen Suriye kilisesi, onun ismi ile meşhurdur. İSA'da yalnız *bir* tabiatın mevcut olduğunu ve insaniyetten ibaret bulunduğunu söyleyen monofizitler, esas itibarıyla Ortodoks sayılan telâkkilerden uzak kalmamıştır; yalnız kullandıkları tabirler belki biraz farklı veya müphemdi.

NEOPLATONİZM: PLOTİN'e dayanan mistik-felsefî sistem ki merkezi, ezeli olan'ın, alem ile münasebetidir. Ezeli ilâhî varlıktan çıkan dünyadan terar BİR OLAN'a dönen insan, uzun hazırlıklar, riyazet ve zühdden sonra, belki de şimdiden vecidde vuslata erişebilir. *Neoplatonizm* bir kısım Hristiyan ve Müslüman mistikler üzerine derin tesirler bırakmıştır.

NESTÛRÎLER: Efes konsilinin kararlarını kabul etmeyen, NESTORIUS'un ismini taşıyan kilise. Onlara göre, İSA'da tabiat, iki *hipostas* bir tek şahsiyet halinde mevcuttur; İsa, hem büsbütün insan, hem de büsbütün ilâhtır, fakat MERYEM ANA yalnız insan olan İSA'yı doğurmuştur, bunun için, "Allah doğuran" (*theotokos*) ismini alınması doğru değildir. Urfa'dan İran'a, Türkistan ve Çin'e kadar intişar eden Nestûrîler, 13. asra kadar o mıntakalarda bulunmuşlardır.

ORFİZM: Yunanistan'da m.ö. 5. veya 6. asırda vücuda gelen bir zühd cereyanı. Enteresan bir kosmoloji'de *asfî suç*'a benzer bir anlamı ileri sürmüşlerdir; insan, yaratılıştan itibaren suçlu ve fenadır. Amellerine göre birçok doğuştan geçerek belki semavî vatanına dönecektir.

PİETİZM: Takriben 1675 senesinde Almanya'da, kilisenin ortodoks ve kemikleşmiş şekilleri aleyhine husule gelen bir cereyan. Dinin iç tecrübelerini ön plâna koyan, eski günah halini İSA'nın ölümü sayesinde yeni kazanılan inayetin saadeti ile karşılaştıran ve geniş bir edebiyat yaratan bu *pietistik* muhit, bazen *mübalaga*lı, lüzumundan fazla dokunaklı ve tırmalayıcı tarafları ile beraber, billhassa sosyal sahada büyük işler icra etmiş, kilise hayatına yeni bir sübjektivismi eklemiştir.

PROTESTANTİZM: İsmi, 1529 LÜTHER'in taraftarlarının, kilisenin din meselelerine dair bir kararına karşı neşrettikleri bir protesto'dan almıştır. İçinde çeşit çeşit mezhepler bulunan protestanizm, Roma kilisesine nazaran lâik elemanlara daha geniş bir faaliyet imkânını verip rahipliği bertaraf etmiştir. Onun merkezi *İncil*'de mevcut olan ilâhî kelâm olduğu için, halka *İncil*'in ve *Eski Abd*'in tercümeleri vermiştir. Resmî bir ananesi mevcut olmadığı için, Protestantizm *İncil*'in muhtelif şerhlerine ve bundan dolayı, muhtelif dini cereyanların gelişmesine yer vermiştir ki o cereyanların her biri, *İncil*'i başka bir manada kabul etmektedir. Bu sübjektivizm, protestantizmin büyük tehlikesidir. Öbür taraftan, insanın yalnız *İncil*'in otoritesine ve kendi vidanına güvenip resmi bir kilisenin otoritesinin hudutlarında kalmaya mecbur olmadığı için o kilisede dinin tarihi inkişafına dair araştırmalar, ilmi teşebbüsat daha erken yapılmıştır.

REFORME KİLİSE: İsviçre'de, Fransa'da, Hollanda ve Garbi Almanya'nın bir kısmında yayılmış bulunan, fakat tek bir orgnizasyonu olmayan bir protestan kilise. CALVIN ve ZWİNGLİ'nin fikirlerini geliştiren, billhassa *sakrament* teolojisinde *lutheran* telâkkisinden ayrılan, zâhirî liturjik şekillere kıymet vermeyen mühim bir cemâat.

REHABİLER: Yahudilikte, aşiret halinde yaşamaya devam eden ve Kudüs'te m.ö. 6. asırda bile mevcut olan bir cemaat. Eski bedevî ananelere sadık kalarak ne ev

yaptırmışlar, ne de ziraat ile meşgul olmuşlardır.

REMONSTRANTLAR: (*Arminianlar*): 1610 Hollanda'da din meselelerine dair bir karar (*remonstratio*) çıkaran, bundan ötürü resmî kilisenin tazyiki altında kalan bir cemaat. Tolerans, serbest ilmî çalışma ve dinî hürriyeti müdafaa eden bu cemaat, hâlâ Hollanda'da oldukça geniş bir yer almaktadır; o memleketin -ve bir bakımdan Avrupâ'nın- ilk büyük din bilginleri bu mezhebe mensup idiler.

SADDUKİLER: Yahudilikte, yalnız *Tevrat*'a dayanan, şifahî geleneğin meriyetini kabul etmeyen ve bu suretle, Babil sürgünlüğünden sonra İsrail'de husule gelmiş eskatolojik fikirleri reddeden bir mezhep. Merkezi, Kudüs mabedinde icra edilen ananevî ibadet idi. Mabed m.s. 70 senesinde tahrib edildikten sonra, *Saddukîlerin* nüfuzu da sona ermiştir.

SİKH: Hindistan'da takriben 1500 senesinde Guru NANAK tarafından organize edilen bir cemiyet. İslâm'dan alınan kat'î bir monoteizmin mevcudiyetine rağmen Hindistan felsefesinden gelen *maya* ve *nirvana* tasavvurlarını benimsemiştir. Tenasüh fikri kabul edilmektedir, ama, *avatara*'lara inanılmamaktadır. Mukaddes yeri Amritsa'daki "altın mabed" olan *Sikh* tarikatın ilâhî ve dinî edebiyatını ihtiva eden eser, *Granth*'tır.

SOFİSTLER: m.ö. 5. asırda Yunanistan'da vücuda gelen bir felsefi cereyan.

STOA: Yunanistan'da M.Ö. 4. asrın sonunda ZENON tarafından kurulan bir felsefe sistemi. O, dünyayı, *logos*'un iyi bir eseri olarak kabul ediyor; insana lazım olan fazilet, iyi ile kötü arasındaki farkı tanıyıp bilmektir. Ferdin tekâmülüne yardım eden bu felsefe, milliyetinin hududunu aşmış, en büyük mümessillerini Roma'da bulmuştur.

ŞİNTO: İlâhların yolu; Japonya'nın millî dini.

TANTRİZM: Hinduizm'de, *tantralara* dayanan mistik-majik yol; insan, *şakti* ile aynı olmasının farkına varmalıdır.

Hususî bir Hind mezhebine ait olan *tantrizm* tabiri, din tarihinde, hemen her yerde mevcut olan karışık, komplike ve mübhem dini-majik usullerde kullanılmaktadır.

TAOİZM: Çin'de LAOTSE'nin ifadelerine dayanan, tabiat felsefesine bağlı bir mistik. M.S. 1. asırda kilise halinde teşekkül eden, Budizme de yaklaşan *Taoizm*, eski ülkelerine asırlar boyunca kaybedip büyü ve majikle meşgul olmuştur.

THEOSOFİ: Birçok dinlerde, dinin ve dinî felsefenin merkezini teşkil eden T., gnostik fikirlere çok yakın olan bir cereyandır. Büyük mistik ve mutasavvıflarda (İBNİ ARABİ, JAKOB BÖHME) theosofik tasavvurlara rastlanmaktadır. Alelîlak, T. mefhumu şimdi, 1875 senesinde Bayan BLAVATSKY ile bir İngiliz zabitanın birlikte tesis ettikleri cereyanda kullanılmaktadır. Hind fikirlerini benimseyen, bir taraftan ispiritizm, öbür taraftan mistikten ilham alan T., bilhassa 1907 senesinden itibaren Annie BESANT'ın reisliği altında faaliyette bulunmuştur. 1913 *antroposofî* muhtelif sebeplerden *theosofiden* ayrılmışsa da eski Hind *karma* tasavvurlarını muhafaza etmiştir.

UNİTARİZM: Kilisede teslis akidesini kabul etmeyen cereyanlar. 16. asırda, CALVIN tarafından ateşle idam edilen SERVET ve İtalyan SOZİNİ (ki taraftarları Polonya'dan Amerika'ya göçmek zorunda kalmışlardır) bu fikirlerin klâsik mümessilleridir. Doğmatikte geniş bir tolerans gösteren *Unitarian* kilise, şimdi Şimalî Amerika'da temerküz etmektedir.

WORLD COUNCIL OF FAİTHS: Ekumenik hareketin teşviki ile 1948'de Amsterdam'da yapılan toplantı'da kurulan, Roma kilisesi müstesna hemen bütün Hristiyan kiliselerini ihata eden bir organizasyon.

YAHUDİLİK: Babil sürgünlüğünden sonra gelişen, MAKKEBE'ler zamanından maada müstakil bir devleti bulunmayan, bütün hellenistik, sonra Hristiyan ve Müslüman dünyasından yayılan Yahudi milliyet ve dini.

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

YAKUBİLER: Suriye'deki monofizit kilise, 578'de vefat eden YAKUP BARADAI tarafından teşkil edilip en iyi zamanını 12. asırda görmüştür.

ZEN: (*Dhyana*, "murakabe"nin Japoncası) Çin'de vücudada gelen, 1236 senesinden itibaren Japonya'da da intişar eden, sistematik temrinler ve müşşidin paradoks görünen amelleri vasıtasıyla müridi müşşahedeye götüren bir tarikat. Aşağı yukarı 8,5 milyon mensubu olan *Zen* tarikati, Japonya kültürü üzerinde derin bir tesir bırakmıştır.

KİTAPLARIN İSİMLERİ

ABHIDHAMMA: Budist Pali-kanon'un, iskolastik ve teolojik mevzular üzerinde eserler ihtiva eden 3 üncü kısmı.

ARANKAYA : "Orman metinleri", *Veda*'lara bağlı, kurbanın mahiyetine dair, metinler.

AURORA: JAKOB BÖHME'nin mistik bir eseri.

AVESTA: 21 muhtelif eserden, oldukça geç toplanan, ZERDÜŞT'ün ve sonraki cemaatlerinin ilâhi, talimat, vesikaları v.s. muhtelif zamanlara ait parçaları ihtiva eden kanonik eser.

BAKKANTLAR: EVRİPİDES'in bir dramı.

BHAGAVADGÎTA: Hindistanda *bhakti*-mistiğine dair en önemli eserlerinden biri, *Mahabharata* adlı büyük epik şiirin bir parçası olan, arabacı sıfatı ile krala, kendi akrabalarına karşı giriştiği muharebeden önce nasihat veren KRİŞNA'nın hikâyesini anlatan Bk, m.ö. 2 inci asırdan sonra, belki daha geç bir vakitte telif edilmiş, asırlar boyunca muhtelif tadilata uğramıştır. Müşahhas bir ilâha karşı duyulan aşk ve itimad, insanı kurtaran vesiledir; bu, 19. asrın ilk senelerinde Avrupa dillerine çevrilmiş olan büyük eserin hülâsasıdır.

BRAHMANA: Hindistan'da, *Vedalar*a bağlı olan edebiyatın mühim bir kolu ki billâssa kurban teolojisini arz etmektedir.

BRHADARANYAKA UPANIŞAD: bk. UPANIŞAD.

CODEX IURIS CANONICI : 1917 senesinden itibaren Roma kilisesinin bütün hukuk maddelerini ihtiva eden, resmî şeriat eseri.

CONFESSİONES: AUGUSTİN'in, münâcat şeklinde 397 ile 400 seneleri arasında yazdığı büyük otobiografya.

DE CIVITATE DEI: "Allâh'ın devleti hakkında", AUGUSTİN'in 412'de başladığı, 426'da bitirdiği, dünyevî ve semavî devlet, kilise ile imparatorluk arasındaki gerginlikleri araştıran, Roma kilisesinin inkişafına derin bir tesir bırakan eser.

DE ISIDE VE OSİRİDE : PLUTARCH'ın, eski Mısır ayinleri hakkında malumat veren eseri.

DHAMMA: (Sanskrit. *dharma*, "akide, doktrin") Palikanon'un 2. "sepeti"; Budizmin akideleri ve buna benzer meseleler hakkında eserler ihtiva etmektedir.

DHAMMAPADAM: Palikanon'un *suttapitika* adlı kısmında bulunan, 423 hikmet sözünü ihtiva eden bir kitap.

DIVINA COMMEDIA: DANTE'nin, 13. asrın bütün teolojik, mistik ve ilmî malumatını içinde topladığı, üç defa 33'er babda Cehennem, *purgatorium* ve Cennet'ten bahseden, Hristiyan Ortaçağın en derin, en müessir büyük şiiri.

EDDA: SNORRİ adlı bir zatın (ölümü 1241) İslanda'nın Hristiyanlaştırılmasından 20 sene sonra vatandaşları için topladığı, eski jermen ilâhî ve esatirinden örnekler veren bir eser. -Onun yanında, *Eski yahut Şiir Edda'sı* 28 şiirden ibarettir. Onda, dünyanın sonuna aid olan *Vöhuspa* bulunmaktadır.- Edda'da görünen Jermen dininin kalıntıları, Hristiyan elemanlarla karışmış olsa gerektir; şiirlerin hususi bir üslubu pek kısa ve müessir cümleleri, vardır.

ENNEAD: PLOTİN'in, dokuzar kitabı olan altı büyük

kitabından ibaret neoplatonik mistik felsefesinin temeli sayılması gereken eseri.

ENUMA ELİŞ: Babil'de, dünyanın yaratılışını anlatan epik şiir.

GATHA: AVESTA'nın YASNA isimli kısmının 28 ilâ 34., 43. ilâ 51. 53. bâbları ki ZERDÜŞT'ün cemaatinde söylenen ilâhileri, Zerdüşt'ün kendi sözlerini ihtiva etmektedirler. Bab 43, *Buga hakkındaki gatha*'dır.

GEMARA: M.s. 5. asrın sonuna kadar yapılan *Mişna* şerhi; bir Babilonyalı bir de Filistinli g. -muhtelif tefsir mekteplerine göre- mevcuttur.

GİTAGOVİNDÂ : JAYADEVA'nın, 12. nci asırda KRİŞNA ile RADA arasındaki aşk macerasına dair yazdığı, pek şairane, parlak, renkli bir lirik dram ki, ona Hindular tarafından tam mistik bir mânâ verilmiştir; bu suretle, *bbak-ti*-mistiğin en tipik ve en şirin misallerinden sayılabilir.

GRANTH: Sikh dininin mukaddes kitabı.

GÜNLER VE İŞLER : HESİOD'un eseri.

HAGGADA: Yahudi geleneğinin, *talmud*'un bir bölümü; *Tevrat*'ın şerhinde bilhassa lejandaları, mukaddes hikâyeleri, şairane efsaneleri ileri sürmektedir; ESKİ AHD'in bazı parçalarını da sembolik bir şekilde tefsir etmeğe çalışır. Sinagoglarda TEVRAT'ın okunmasından sonra veya halk toplantılarında da okunan HAGGADA, Yahudi folkloru için gayet enteresandır.

HALAHA : Yahudi geleneğinin bir bölümü; bilhassa hukuk, ayin ve ibadetle meşguldür. O, *talmud*'un en büyük kısmını teşkil etmektedir. İçinde bulunan her bir hukuk maddesi, yine *Halaba* ismini taşımaktadır.

HERMETİKA: HERMES TRİSMEGİSTOS'un otoritesine dayanan mistik - gnostik eserler.

İ-GİNG: "Tahavvülat kitabı", eski Çin'de, *yang* ve *yin* prensiplerine dayanan bir fal kitabı. Düz ve keskin çizgilerle, 64 heksagram şeklinde (8 defa 8, çünkü 8, Çin'de

mukaddes bir sayıdır) temsil edilen numünelere göre, küçük çöplerle fal sanatı icra edilmektedir. *I-Ging*, son zamanlarda garpta (bilhassa psikolog C. G. JUNG sayesinde) bilginlerin ilgilerini celbetmiştir.

İMİTATIO CHRISTI ("Mesih'in taklidi"); THOMAS A KEMPIS adlı mistiğin, insana, İSA'nın yaptıklarını yapmayı ve bu suretle mutedil mistik yolundan yürümeyi öğreten, hâlâ katolik halk arasında çok okunan ve sevilen küçük, fakat zengin eseri.

İNCİL: (Yunanca "*evangelion*", yani "müjde", İsa'nın getirdiği müjde; sonra kitabın ismi oldu) Aslı, havarilerin şifahen anlattıkları hikâyelerdi; aslî dili, arameik lisandır. Sözün tam ma'nâsında İNCİL olan dört kitabın muhteviyatı, hem İsa'nın söylediği hikmet sözleri ve misaller, peygamberâne ve apokaliptik sözleri, şeriat hakkındaki ifadeleri, hem de onun hakkında anlatılan kerâmet ve lejandlardır. Bu metinlerin, *vaftiz* olacıklara verilen derslerde kullanılmak üzere toplanılmış olması muhtemeldir.

İNSTITUTIO DOSTRİNÆ CHRISTIANÆ: CALVIN'in teolojisinin nüvesini ihtiva eden eser.

INTRODUCTION A LA VIE DEVOTE: SALES'LI FRANZ'in, mistik yolun başlangıcını öğreten bir eseri.

JATAKA: *Pali-kanon*'da, Buda'nın bu hayatında önceki 550 hayatından bahseden ve onun, on aslî fazilet (yani sabır, iffet, merhamet v.s.) sayesinde her defa daha yüksek bir mertebede doğmasını anlatan eser.

KABBALA: Yahudi mistiğinin en mühim eseri. En büyük kısmı, 13. asırda İspanya ve Almanya'da toplanmıştır. Bilhassa *Sohar* ("Parlama") adlı kısmı, *Tevrat*'ın bir şerhi olmak iddiâsında bulunmakla beraber, çok taraflı bir eseridir. FİLO'nun, gnostik ve neoplatonik cereyanların tesirleri altında, ilâhi emanasyonlardan, bazen tenasühten bile bahsedilmektedir. Allah ile dünyevî varlıklar arasında kat kat nür felekleri, her insan, her varlıkta ilâhî nür kıvılcımları vardır. Hurûfilikten başlayarak en yüksek mist-

ik ilâh mefhumuna kadar hemen her mistik olay görünmektedir. *Tevrat*'ta icra edilen tevil şu kelimelerden anlaşılıyor: "*Tevrat*'ın, adi kelimeler ve Profan hikâyeleri ihtiva ettiğini iddia eden lânet! Gerçekten onun her kelimesinde derin bir sır gizlidir!"

KANÇUR: "Çevrilmiş söz", *tipitakam*'ın Tibetçesini veya Mogolcasını ve onun yanında geniş bir dinî edebiyatı, büyük sözleri, mantraları v.s. ihtiva eden 108 ciltlik, Lamism'in mukaddes eseri.

MAHABHARATA: 100.000 beyit ve 18 kitaptan ibaret olan büyük Hind epik şiiri. Onun nüvesi, eski bir kahraman efsanesidir; buna asırlar boyunca muhtelif kaynaklardan gelen mitik, teolojik ve mistik fikirler eklenilmiştir. Hindistanın dinî edebiyatından sayılan şiirin kıymeti şöyle övülmektedir: "Düşünce, amel ve sözlerle işlenen her suç, bu şiiri dinleyen adamdan alınır."

MAHSOR: Yahudi ibâdetinde kullanılan duâ ve dinî şiirleri ihtiva eden, sinagoglarda kullanılan eser.

MAJÜSKEL METİNLERİ: *İncil*'in yalnız büyük Yunan harfleriyle yazılan, noktasız en eski metinleri; onlar, *İncil* metninin en ehemmiyetli temelleridir. S, *Sinaiticus*, 4. asırdan; B, *Vatikanlı*, yine 4. asır; A, Alexandrinus, 5. asırdan (en erken bulunan metin budur), C oldukça zengin, 5. asırdan kalan bir metin; D, Codex Bezae, 6. asır. Eskiden şarkta kullanılan *İncil* ve tercümelere, bilhassa B ve S'e dayanmışlardır; garp ananesi ise, D'ye istinat etmektedir.

MEZMUR: Eski Ahd'in meşhur bir kitabı. 150 ilâhi ve dini şiir ihtiva eden, 5 bölümlü olan mezmur kitabının müellifleri bilinmemektedir; bugünkü şiirlerinin Süleyman'ın eserleri olmadığını söyleyebiliriz. Eski Babil ibadetinde kullanılan ilâhi şekilleri, duâ formülleri İsrail'de kullanılmıştır. İlahi mezmurlarda daha şahsi bir din görünmektedir; o şiirler, ayinlerde söylenmelerine rağmen kâhinler tarafından yazılmış örnekler değildir. Onlarda, muhtelif kâhinler tarafından yazılmış örnekler değildir. Onlarda, muhtelif

konular göze çarpmaktadır. Medh ü sena için ilâhiler ki, Allah'ın övülmeğe layık sıfatlarının, harikulâde amellerinin anlatılması ile başlıyor (ms. 136, 103, 148 v.s.). Halk ağıtları: İsrail, başına gelen felaketlerden şikayet etmektedir (44, 74, 80). Şükran ve kurban ilâhileri: insan, çektiği azapları anlattıktan sonra, Allah'ın kudretini övüyor ve teşekkürlerini bildiriyor. Ferdin ağıtları: insan, gördüğü ıztıraplardan, hastalıktan, günahlarından bahsettikten sonra birden bire, ümidini canlandırıyor, Allah'a şimdiden, gelecek yardımı için teşekkür ediyor (22, 73, 42/3). Buna benzer, daha kısa ve dokunaklı "itimad mezmurları" vardır ki insan orada yalnız, Allah'a nasıl güvendiğini ifade etmeğe çalışıyor (123, 130, 23). Krallık mezmurları, kralın tahta çıkmasından bahsediyorlar (110,2), eskatolojik mezmurlar ise, Allah'ın artık melekûtunu getireceği hakkındaki ümidi gösteriyor (46, 96 - 99). Bu büyük grupların yanında, muhtelif "hikmet mezmurları" (11), mabede girerken söylenen mezmurlar (122 v.s.) v.s. mevcuttur.

MİSSALE ROMANUM: Katolik kilisenin ibadet şeklini bütün kilise yılı boyunca en küçük teferruata kadar gösteren ibadet kitabı.

MİŞNA: Tevrat'ın şerhi, Yahudilikte bu hususta mevcut olan bütün şifahi gelenek. Altı bölümü vardır: Ziraat, bayramlar, "kadınlar" (yani nikâh, ev hayatına dair talimat), zararlar (hukuk), mukaddes şeyler, taharet. *Mişna*, ilk defa 1492 Venedik'te basılmıştır.

MOYEN COURT ET TRES FACİLE DE FAİRE ORAİSON: Mme. GUYON'un, mistik dua ve bilhassa passif dua hakkında, kvietizmin tasavvurlarını etraflıca gösteren bir eseri.

NEŞİDELERİN NEŞİDESİ: Eski Ahd'e ait, şairâne bir aşk macerası. Aşık ile maşuk arasındaki aşk, Yahudilikte İsrail ile Allah arasındaki münasebetin bir sembolü olarak tevil edilmiştir. Hristiyanlık, bu aşkı, İSA ile kilisesi arasındaki sıkı münesebetin bir misali olarak kabul etmiş, sonra da tek

kalbin Allaha karşı duyduğu aşk ve hasretin güzel bir sembolü saymıştır. Billhassa Aziz BERNHART, bu nev'i şerhlerin en meşhur misalini vermiştir. Küçük eserin remizleri, hem Yahudilik, hem de Hristiyanlıkta sık sık kullanılmaktadır; mistik edebiyat billhassa bu kaynaktan istifade etmiştir. Orada geçen bazı tabirler, MERYEM ANA'ya da tatbik edilmektedir.

ÖLÜLER KİTABI: Eski Mısır'da öbür dünyaya dair mevcut tasavvurları gösteren, muhtelif şekillerde bize gelen, resimlerle süslü bir eser.

PALIKANON: Eski Budizmin mukaddes kitapları.

PIUTİM: Yahudilikte resmî duâlar arasında okunan, en meşhur şâirlerin eserleri olan dinî şiirler.

PURANA: Hindistan'da "eski efsaneler", muhtelif mezheplerin tasavvurlarına göre ilâhların hayatına, yaratılışa, mukaddes şahsiyetlere v.s. ait olan mitolojik eserler.

Q: Sinoptik *İnci*'lerin kaybolan bir kaynağı; onun İsa'nın hikmet sözlerini ihtiva etmesi gayet muhtemeldir.

RAMAYANA: 24.000 beyitlik bir Hind şiir. O, Vişnu'nun, RAMA şeklinde yeryüzünde görüldüğü vakit geçirdiği maceraları anlatmaktadır. Aynı konu, defalarca halk dilinde de bahis mevzû olmuş idi. Klâsik eserin M.Ö. 4. veya 3. asırda telif edilmiş olması muhtemeldir.

SAGA'lar: İslanda ve Norveç'te gelişen kahraman efsâneleri.

SEPTUAGİNTA: Eski Ahd'in Yunanca tercümesi. "Yetmişlik" adını, rivayete göre yetmiş bilgin tarafından başarılması dolayısıyla almıştır. S., Hristiyanlar tarafından kabul edilmiştir; Yahudiler bunun üzerinde yeni bir tercümesini yaptırmışlardır. S. nın bazı yerleri, bizde bulunan İbrânî metinden farklı olup birkaç yerinde de aslında mevcut olmayan hikâyeler bulunduğu için, bu tercüme, metin tenkidi bakımından pek önemlidir.

SİDDUR: Yahudi duâlarının nizamını gösteren resmî duâ

kitabı.

SUTTAPİTAKA: "İplik sepeti", Pali-kanon'un 2. kısmı. 5 eseri ihtiva etmektedir. En mühim parçalarından biri, "*mahaparinibbanasutta*", yani "Büyük Nirvana hakkındaki *sutta*", Buda'nın ölümünü anlatan eserdir.

SÜLEYMANIN MESELELERİ: Multelif eserlerden toplanılan hikmet sözleri. Onların 22. ve 23. bablarında Mısırlı bir kaynak aynen tercüme etmiştir.

ŞİKING: ("Şarkılar kitabı") Dört kitaptan ibaret olan, 305 şiiri ihtiva eden, resmî Çin edebiyatına ait bir kitap. KUNG-FUTSE, 1000 ile 600 seneleri arasında vücuda gelen bu şiirleri toplanıp kitap hâli ne getirilmiştir.

(Bak. A. Waley, *The Book of Songs*, 1937).

ŞUKING: Resmi Çin edebiyatına dahil olan, m.ö. 2357 senesinden itibaren 627 senesine kadar tarihi hâdisatı anlatma gayesi güden, fakat bir tarih eserinden daha fazla prenslerin terbiyesine dair olan eser.

TALMUD: Tevrat'ın ve şifahi ananenin, *mişna*'ya bağlanan yeni bir şerhi. Babiloniyalı ve Filistinli Talmud, en geniş bir şekilde bütün şeriatı ihtiva eden, Yahudlerin hayatını tanzim eden eser.

TANTRA: ("ağ") *Şakta*'ların mukaddes kitapları. *Şiva* ile *şaktisi* arasındaki konuşmalar şeklinde dini meseleleri ve bilhassa karışık büyü ve majik usulleri ihtiva eden eserler. Onların hususiyetleri, Asya'da halk ve hususî mezheplerde görülen yarı dinî, yarı majik pratiklerle uğraşan cereyanları *tantrizm* ismini vermeğe sebep oldu.

TANCUR: Takriben 1300 senesinde bitirilmiş olan, *Kancur*'un bir şerhi sayılan 225 cildlik bir Tibetçe eser; *kancur* gibi, eksəriya Hind kaynaklarından alınan çeşit çeşit dinî ve gayr-ı dinî malumat vermektedir.

TAO TE KİNG: "*Tao* ile *te* hakkındaki kitap" 81 baptan ibaret olan, Laotse'ye atfedilen, Çin mistiğinin en eski eseri olan kitap.

TERİGATA: "*Rabiplerin şiirleri*", Palikanon'a ait bir eser.

TESNİYE: (Devteronomium), Tevrat'ın 5. kitabı. Kral Yoşiya zamanında kahinlerin iddiasına göre mabedde bulunan bir eser. Onun merkezi, bab 12-26'da bulunan şeriat kısımlarıdır. Bu kitap, kahinlerin bir eseridir, Musa'nın değildir.

TEVRAT: Musa'ya atfedilen 5 kitap. Kelime, Allaha, isteğini sormak metodu demektir; bundan sonra: bu suretle elde edilen ilâhi emirlerin mecmuası; sonra, Yahudi cemaatinin hayatını tanzime dair ilâhî emirleri ihtiva eden ve MUSA'ya atfedilen kitaplar. Bu son inkişaf Babil sürgünlüğünden sonra başlamıştır. Artık *Tevrat*, ilâhî ve kelime kelime vahy olan bir kitap sayılmıştır. Üzerinde yazıldığı tomar, sinagogun merkezini teşkil etmektedir.

THEOGONİ: HESİOD'un, eski Yunan mitlerine dair eseri.

TRİPİTİKA (Tipitakam): Budizmin mukaddes kitaplarının kanonu. Pali lisanında yazılmıştır.

TRAITE DE L'AMOUR DE DIEU: SALES'Lİ FRANZ'ın, mistik aşka dair kitabı.

UPANIŞADLAR: *Vedalar*a ilâve edilen, muhtelif zamanlara ait olan yazılar. Kurban teolojisinden gelen ilâhiyatçılar, o eserlerinde "marifet ile kurtuluş" yolunu bulmağa çalışmışlardır. *U* ların en derin fikri, *atman* ile *brahman* arasında bir ayrılık bulunmadığı hakkındaki mistik marife'dir. En meşhur *Upanişadlar*, *İşa*, *Kena*, *Katbala* ve en eskilerinden olan *Brhadaranyaka U* larıdır. O eserlerin felsefesi, Avrupa'da geçen asırda derin bir tesir bırakmıştır. *U* larda zikredilen zevat hakkında şimdiye kadar kâfi derecede malumat edinmek mümkün olamamıştır.

VEDA: En eski Hind dininin dört mukaddes kitabı. 1028 ilâhiyi ihtiva eden *Rigveda* kurbanda duâ okuyan kâhin tarafından kullanılmıştır; *Yajurveda* ise, kurbanı takdim eden kâhin tarafından, *Samaveda*, ilâhi okuyan kâhin

tarafından, *Atharvaveda*, hemen hemen aynı ilâhi ve talimatı göstermektedir. *Vedaların* Hindistan'ın en mukaddes kitapları oldukları için onların da ilâhların vahyeleri, ilâhların çocukları, ezelden beri *Brahman*'da mevcut oldukları söylenilmiştir. Vedalara, büyük bir dini edebiyat ilâve edilmiştir: *Brahmanalar*, *Aran'yaka* ve *Upanişadlar*, *sutra*'lar.

VEDANTA: “*Vedaların sonu*”, mutlak bir monizm öğreten, fakat felsefe okullarına göre farklar gösteren Hind dinî edebiyatına ait eserler.

VÖLUSPA: *Edda*'nın, dünyanın başlangıcı ve sonu hakkındaki bir şiiri. Dünyanın ateşle yakılmasından sonra, yeni bir dünyada ilâhî bir saadet hüküm sürecek. V., yani “*Vala'nın vahyi*” herhalde Hristiyan fikirlerinin tesirini gösteriyor.

VİNAYA: *Pali kanon*'un 1. kısmı, 227 maddesi olan günah itirafı formülünü, tarikat hakkındaki emirleri v.s. ihtiva etmektedir.

YAHYANIN VAHYİ: İncil'in son kitabı, 70 ile 90 seneleri arasında yazılmış olsa gerektir. Hristiyanlığın *apokaliptik* tasavvurlarını en vazılı şekilde gösteren bu vahyin müellifi, dördüncü İncil'in müellifi ile aynı değildir.

YASNA: *Avesta*'da bulunan, *gatha*'ları da ihtiva eden liturjik bir eser.

YAŞT: *Avesta*'nın ihtiva ettiği, *yazatalara* takdim edilen kurbanlarda söylenen herhalde Zerdüşt'ten daha eski bir zamana ait olan ilâhiler.

YOGASUTRA: *Samkhya* felsefesine bağlı olan, *pantanjali*'nin eseri olan, Yoga felsefe ve pratiğini belirten kitap.

ZEND: *Avesta*'ya yapılan bir şerh ki muhtemelen Şimali -Garbî İran'da oturan, eski İran dinini muhafaza eden muhitte gelişmiştir.

DİN TARİHİNDE KULLANILAN BAZI TABİRLER

ADVAİTA: (İkilik yok): Hindistan'da bilhassa meşhur ilâhiyatçı ve feylosof ŞANKARA tarafından işlenilmiş, *Brahman*'dan başka bir şeyin hakiki olmayıp bütün varlığın -ilâhlar da dahil olmak üzere- yalnız ilâhı aldanış perdesinin, ilâhî rüyanın bir oyunu olduğunu ileri süren doktrin.

ADVENT: Hr. kilise yılının başlangıcı; İsa'nın doğum gününü hazırlayan zaman. Katolik kilisede, *Noel*'den evvelki dört hafta tövbe ve riyazet zamanı sayılır; ortodoks kilisede, *Noel*'den evvel 40 gün oruç tutulur.

AGAPE: İncil'de sevgi ve muhabbet, bilhassa Allah'tan insana inen ve bundan sonra yar ve ağyar sevgisinde kendini gösteren alemşümül muhabbet. I. Kor. 13, bu muhabbeti övmektedir. Sonraki, eski hristiyanlıkta: Müşterek yemekler ki oralara zengin ve fakir, bütün cemaat iştirak etmiştir.

AGNOSTİK: Transzendent olanı tanımak mümkün olmadığını ileri süren din veya felsefeler, meselâ

*Upanişad*ların felsefesi (Allah “Yok yok” tur), Budizm, Yunanistanda Sofistler (İlâhi olanı bilmemize imkân yoktur) v.s.

AHAM BRAHMASMI: Ben *brhama* (yani dünyayı yaratan prensip) im; *Upanişad*ların “büyük sözü”.

AHİMSA: (“ÖLDÜRMEMEK”) : Eski Hindistanda zühd emirlerinin en mühimi. Her varlığın, tenasülî sayesinde hususi bir ruhu, özel bir kıymeti mevcut olduğundan, onu öldürmek yasaktır. *Ahimsa* emri hem büyük rahip tarikatlarında -Jainizm’de, Budizm’den daha fazlasıyla- riayet edilmektedir, hem de Hinduizmde büyük bir rol oynamaktadır. GANDHİ’nin siyasî ve ahlakî ülküleri bu noktadan nazardan gelişmiştir. Hiç bir varlığa zarar vermemek maksadıyla, zahidler gayet titiz ihtiyat tedbirleri alıp gidecekleri yolları süpürge ile temizliyor, içecekleri suyu dikkatle süzdürüyorlar. İslam dünyasında, eski mutasavvıflardan İBRAHİM İBN EDHEM bu *ahimsa*yı göstermiştir.

AİON: Çok uzun bir zaman. Esas itibariyle bir zaman ilâhî ki pek uzun devirlerden sonra yenileşir; Gnostik’te, ezeli ilâhî varlıktan çıkan feyizler, yarı ilâhî varlıklar.

AKİDE: Bir dinin muhteviyatını kısa bir hülâsa halinde ifade eden, cemaatin benimsiyeceği cümleler. Akideler ekseriya, dinin, zındık sayılan cereyanlarıyla mücadele ettiği zaman yanlış fikirlere karşı bir set teşkil etmek maksadıyla geliştirilmiştir.

ALLAHIN ÇOCUĞU: *İncil*’de, İsa, her insanın Allah’ın oğlu olduğunu söylemiştir; bu mefhum, “Göklerdeki babamız” kelimeleriyle başlayan duâda kendini göstermektedir. PAVLUS’a göre, İsa’nın bu sözü dünyaya büyük bir müjde getiriyor, çünkü, oğlu olan, varis de sayılır. İnsan bu suretle, ilâhî melekutun varisi olarak tavsif edilir. Rom. 8, 17-17 “Çünkü Allah’ın Ruhu ile sevk edilenlerin hepsi Allahın oğullarıdır. Çünkü yine korku ile kulluk ruhunu almadınız; fakat oğulluk ruhunu aldınız ve onunla, Abba, Baba, diye çağırırız ... ve eğer evlat isek hem de varisleriz;

Allah'ın varisleri ve Mesih'in varisleriyiz..."

ALLAHIN KUZUSU: Eski Ahid'de, İsrail milleti Allah'ın kuzusudur; HESEKİEL'e göre, Allah iyi çoban sıfatıyla kuzularını otağa götürecektir. İncil'de, bu tabir İsa'da kullanılır; 1 Kor 5,7, "Çünkü bizim fışımız (yani *pesabta* kesilen kurban) olan Mesih de kurban edilmiştir." *Yuhanna*'ya göre *İncil*de, İsa "dünyanın günahını kandıran Allâh kuzusu" olarak tavsif edilir; eski bir adete göre, senede bir defa bir kuzu, yahut bir koyun hususî törenlerden sonra milletin günahlarını kaldırsın diye İsraililer tarafından çöle saliverilmiştir. Bu tasavvur, İş. 53'te azap çeken kul hakkında söylenen fikirlerle karıştırılmış. İsa'ya nakledilmiştir. YUHANNA'nın vahyinde, bu tasavvur dinin merkezini teşkil etmektedir; Hristiyanlar, elbiselerini o ilâhi kuzunun kanında yıkamak suretiyle (yani vaftiz vasıtasıyla) günahlarından kurtulmuşlardır. Kilisenin liturjisinde hâlâ, *evharistiya*'dan evvel, üç defa *agnus dei* adlı (yani "Allah'ın kuzusu") bir duâ okunmaktadır. Güzel sanatlarda da bu motife sık sık rastlanmaktadır.

ALLAHIN OĞLU: Eski Ahid'de İsrail milleti; Krallık mezurlarında İsrail kralı, yahut belki beklenen mesihi kral (mesela Mezm 2,7: Rab bana dedi: Sen benim oğlumsun, ben seni bugün tevlit ettim). Orada eski Şarkın mukaddes krallığından gelen aneler mevcuttur. İncil'de, bu söz, Mesih'in vazifesini beyan etmektedir (Mt. 16, 16 : Sen hay olan Allahın Oğlusun, Mesih'sin). İncile göre, bu Mesih gökten geliyor, göğe de dönüyor. Sonraki teslis fikirleri, bu ifadelere dayanmıştır.

AMOUR PUR: Fransız kvietistik mistikte, muhlis, mutlak bir aşk ki insan orda Allah'tan ne Cennet istiyor, ne de Cehennemden kurtulmayı niyaz ediyor; tam ilâhi irâdenin bir aleti olarak yaşıyor; aşkta duyduğu lezzetten bile kaçıyor. Tasavvufta RABİA, HALLAC, AHMET GAZZALİ bu nev'i aşkın mümessilleri sayılabilirler.

ANA İLÂHE : Bilhassa Samî mintakalarda ve Anadolu'da

en tipik numuneleri görülen, toprağa bağlı, toprağın tevlit edici kuvvetlerini şahıslandıran bir ilâhî varlık. Ana ilâheler -Demeter, Kybele, İştar, belki Kali - Durga- hemen her dinde raslanır; onlar kendilerini ana, maşûka, bakire şeklinde gösterirler. Birçok ilâh ve insanlarla sevişen İştar, ilâhî çocuğu ile temsil edilen İsis, sayısız çocuklar doğuran ve onları yine öldüren Kali - hepsi bu tipin muhtelif taraflarıdır. Bazen de, bu ana ilâhe, bakire olmakla beraber, çocuk doğurur. Pek eski bir kültür seviyesine ait olan bu fikirlerin kalıntıları, semâvi dinlere (Hristiyanlıkta Meryem Ana tasavvuru, Budizmde Kvannon) sızmıştır.

ANİMATİZM: Bütün tabiat hadiselerini ve dünyada mevcut olan hemen her şeyi canlandıran bir fikir sistemi.

ANİMİZM: Ruhlara inanış. İngiliz âlimi TYLOR'un 1867 senesinde ilk defa kullandığı bir tabirdir. Tylor rüyalarda görünen ruh, ölü ruhu ve başka ruhlara inanışın, bütün dinlerin kökü olduğunu iddia etmiştir; buna karşı birçok bilginler tarafından dinlerin başka kaynakları gösterilmiştir. Halbuki ruhların farkına varış dinin mühim bir kaynağını teşkil etmektedir.

ANNUCİATİO: MERYEM ANA'ya, Cebrail tarafından İsa'nın doğumunun bildirilmesi.

ANTROPOMORFİZM: İnsanın ilâhî varlığı insan şeklinde tasavvur etmesi. Yunan ilâhları, bu görüşün pek tipik birer misalidir; onlar, tamamıyla insan nevinden hareket ediyorlar. Fakat hemen her dinde, (muhtelif ilâh heykellerinde belirtildiği veçhile) antropomorfizm az çok yer alır; en yüksek dinlerde bile, Allah'ın ellerinden, Allah'ın yüzünden bahsedilmektedir; çünkü insan, tam ruh olan bir Allah'ı zorlukla tasavvur edebilir ve onun mahiyetini ifade etmek için, insanî anlam ve ifadeleri kullanmak mecburiyetinde kalır.

ANTROPOSOFİZM: 1913'te Almanya'da R. STEİNER tarafından tesis edilen bir senkretist cemaat. Merkezleri Bâl şehrine yakın olan *Goetheanum*'un isminden anlaşıldığı gibi, *Goethe*'nin fikirlerini, eski teosofik fikirlerle Hristiyan

ölküleriyle karıştırmışlardır. *Teosofî*den ayrılan bu cemaat, Hindistandan gelen tenasüh ve *karma* doktrinlerini benimsemiştir; temrinler ve insanı gittikçe meleklerle, alemin kurtarıcısı olan İsa'ya götüren meditasyonlara icra ettiriyorlar; güzel sanatlara, renk armonisi sistemlerine büyük bir ehemmiyet veriyorlar, bilhassa da terbiye sahasında gayet geniş bir faaliyeti gösteriyorlar. 1922'de kurulan *Christengemeinschaft* (Hristiyanlar Cemiyeti), Antroposofizmde ilk senelerde Hind fikirleri arkasında gizlenen Hristiyan doktrinlere yeni bir manâ vermeğe çalışıyor.

APOKALİPTİK: Dünyanın sonundan bahseden, yahut dünyanın sonuna dair malumat veren bir edebiyat. İlk defa eski İran'da görünen, oradan Yahudiliğe sızan bu fikirler, milâttan önce birkaç mühim eserin meydana gelmesine zemin olmuştur; miladdan sonra, havarilere ve başka zevata atfedilen oldukça geniş bir apokaliptik edebiyat vücuda gelmiştir. İslamî sahaya yayılmış olan *cafr* bu cümledendir.

APOKATASTASİS HAPANTON: Dünyanın sonunda, eski kâmil hâlin tekrar gelmesi, kötülerin, devlerin bile nihayet ilâhi inayet sayesinde Cehennem'den kurtulması. 1. Kor. 15.28 "tâ ki Allah her şeyde her şey olsun" diye yazılmıştır. Zikri geçen tasavvur, Hristiyanlıkta bilhassa ORİJİNES tarafından müdafaa edilmiş ise de resmî kilise tarafından kabul olunmamıştır.

APOKRİF: Eski ve Yeni Ahid'de esas itibariyle mevcut olmayan eserler. Hieronimus'tan itibaren, bu kelime, Eski Ahid'in İbrani metninde mevcut olmamakla beraber *Septuaginta*'da mevcut olan parçalarda kullanılır; onların en büyük kısmı, *Tridentinum*'dan sonra katolik kilise tarafından kanonik olarak kabul edilmiştir. Ahdi Cedid'e ait olan *apokriflerin* çoğu, enteresan lejandları ihtiva etmektedir; fakat fazlasıyla hayale kaçtıkları için kanonik olarak takdir edilmemektedir.

APOSTOLİKUM: İncil'den geliştirilen akide. 2. asırda *katehumenlerin* vaftiz derslerinde kullanılan, 6. asırda

Fransa ve İspanya'ya da gelen üç kısımlık bir formül ki şimdiye kadar kilisede pazar günlerinde okunmaktadır. Daha fazla işlenilmiş bir akide, *Nizeo-Konstantini* akidedir. *Apostolikum*'un tarihi inkişafı hakkında en mühim eser, *A. Von Harnack, Das apostolische Glaubensbekenntnis*, 1892 senesinde çıkan, şimdiye kadar 27 baskısı olan kitaptır.

ASLÎ SUÇ: ADEM'in suçu yüzünden bütün insanlar suçludurlar; suçun cezası, ölümdür. PAVLUS, bu fikirleri, bilhassa Romalılara yazdığı mektupta gayet açık bir surette izah etmiştir. Gnostikler ise, bu suçun özel bir kaynağını arayıp bunu maddede bulmuşlardı. *Tertullian*'a göre, suç, Adem'in çocukları için pek tabii bir şeydir; fakat büyük AUGUSTİN, ADEM'de bütün insanların suçlu olduklarını, suçun bu sebepten bütün insanlara -bir hastalık nevinden- sirayet etmekte, tenasül vasıtasıyla tevarüs edilip insanın, kendiliğinden hiç iyilik yapamadığını öğretmiştir. AUGUSTİN'in bu fikirleri, bilhassa 17. asırda *jansenist* cereyanında ön plana konmuştur. Şark kilisesi ise, insanın, bu asli suçla beraber öldürecek bir fesada uğramadığını söylüyor. İskolastik ise, bu suçun, Cennet'te mevcut olan hususi bir ilâhî inayet armağanının kaybolmasına sebebiyet verdiğini ileri sürmektedir. Protestantizme gelince, aslî suçun, bütün insanı tabiatın kat'i bir fesadı olduğunu iddia ediyor; böyle bir fesat olmasaydı, İsa'nın kurturacı ameli manasız kalırdı. Bazı Ortaçağ ilâhiyatçıları bile, aslî suça "*o felix culpa*" diye hitap etmişlerdi: "Ey mes'ut suç!" çünkü yalnız o suç vasıtasıyla insan böyle bir kurtuluşa nail olabilmıştır. Asli suçun her insanda doğumdan itibaren mevcut olduğundan yeni doğan çocuk bile onun yükünü taşır ve vaftiz olmadan ölünce, Cennet'e giremez (Katolik doktrin). Aslî suç'tan doğumdan itibaren serbest olan yegane insan, yine katolik akideye göre Meryem Ana'dır; bunun içindir ki -yeni akideye nazaran- ölümü görmeden göğe çıkmıştır.

ASURA: Eski zamanlarda indojermenlerde ilâhî varlıklar; Hindistan'da, bilhassa demonik bir tarafı olan ilâhlarda kul-

lanılırdı (mesela Varuna, Rudra ve bu ilâhtan gelişen Şiva); sonra da devler de kullanılmıştır. İran'da, *abura* mefhumu bundan aykırı bir mâna almıştır (bk. Ahura Mazda).

AŞVIN: Hindistan'da Veda devrinde ilâhi ikiz; müşterek sevgilileri, yahut karıları olan Uşas -şafak ilâhesi- ile birlik-te göklerde dolaşırlar; sanatkârlardır.

ATMAN: (Almanca *Atem*, nefes), Hindistan'da, şahsî ve kozmik hayat prensibi. Ölümünden sonra yaşamağa devam edip tenasühte şahsiyetin mahiyetini muhafaza ediyor. *Upanişad*ların felsefesine göre, her varlığın ruhu, *atman*'ı, alemin ruhunun, *brahman*'ın ayıdır. Bu birliği tanıyıp tahakkuk ettiren arif; ölümünden sonra ezeli ve ebedî *brahman*'da kaybolup tenasühten kurtulmuştur.

AVATARA: ("İnen") Hinduizm'de Visnu'nun, zaman zaman kurtarıcı sıfatıyla dünyaya inen ve zamanın icaplarına göre muhtelif şekillerde kendini gösteren bir kısmı (balık, kaplumbağa, arslan, cüce, RAMA v. s.).

AYDINLATMA DEVRİ: 17. ve 18. asırlar Garbî Avrupa'da vaki olan, bir felsefî cereyanın devri. Billhassa akla dayanan bu felsefî sistemlerde; insanı eski doğmatizmden kurtarmağa çalışmışlar, teolojide *deism*'in fikirlerini ileri sürmüşler, antropolojide ise, insanın esas itibariyle iyi olduğunu iddia etmişlerdir. İngiltere'de gelişen bu cereyan, Fransa'da inkılâbın hazırlığı olarak büyük bir rol oynamıştır. Almanya'da felsefe sahasında bu devrin en bühim şahsiyeti, LEİBNİZ idi. Aydınlatma devrinin bir hususiyeti, Avrupa'da yeni tanınmağa başlayan yabancı dinlere karşı gösterilen ilgi, teoloji sahasında oldukça geniş bir tolerans idi.

AZİZ: Hristiyan kilisede eski zamanlarda, vaftiz olan her insan birer aziz olarak telakki edilmiştir. Azizlerde (evliyalarda olduğu gibi), ilâhi kuvvet kendini açıkça gösteriyor. Şehidler, faziletli insanlar halk tarafından erken taziz edilmişlerdir. Roma kilisesi, bir insana "aziz" (sanct, saint) unvanını vermek için komplike bir sistem icat etmiştir. 993'te ilk defa olarak bir insan, Papa tarafından bu unvanı

almıştır; 1170'den itibaren, sistem şimdiki haline gelmiştir: *Kanonise* edilecek bir insanın ölümünden sonra, onun hayatı hakkında malumat toplanıp; lekesiz bir hayat sürüp iki keramet de göstermiş ise, *beatificatio* vaki olur (yani *beatus*, selig) unvanını alır. Bazen asırlarca süren bir muameleden sonra belki aziz unvanını alır, onun şerefine kiliselerde *missalar* icra edilmeğe müsaade edilir. 18. asırda Papa BENEDİKT XIV, *kanonisatio* için lazım gelen sıfatları bildirmiştir; zikri geçen fazilet ve kerametlerden maada, “kara sevdalı bir insan olmakla beraber daima ilâhi neşe içinde yaşaması” şarttır.

BA: Mısırdaki, insanın ölümünde ölen hayat prensipi.

BABİL SÜRGÜNLÜĞÜ: İsrail oğullarının m.ö. 597 ve 586 senelerinden sonra Babil mintakasında geçirdikleri, Yahudiliğin inkişafı için son derece mühim zaman. Eski İbranî lisanının yerine gittikçe arameik dili geçti; sürgünlükte peygamberlerin yerine kâhinler geldiler; Yahudiliğin hüviyeti o zaman ve Filistin'e dönüşten sonra (538) şimdiki manada inkişaf etmiştir.

BAKKANT: Yunanlılar, Dionisos (lat. Bakkus) adlı ilâhın sarhoş ve heyecanlı cemiyetinin âzası.

BEATİFİKATİO: Bk. “Aziz”.

BHAKTİ: Hindistan'da: Muhabbet, Allah'a karşı duyulan aşk. En parlak ifadesini, *Bhagavadgita*'da bulunmuştur; KRİŞNA'nın şeklinde göze görünen Allah orda “Bana muhabbetle sığınan kaybolmaz” diyor.

BHAKTİ-MARGA: Aşk vasıtasıyla kurtuluş.

BHİKKU (Müennes: *bhikkini*): Budizm'de rahip. çok sert kaidelere tabi olan rahipler, Budizmin özünü teşkil ediyorlar; onlar hiçbir şeye malik değillerdir, akrabaları ile münasebetlerini kesmişlerdir; dilenci sıfatıyla, günde ancak bir defa yemek yiyerek memleketlerde dolaşıyorlar.

BRAHMAN: *Mana* gibi kendiliğinden müessir olan, mesela afsun sözünde mevcut bulunan bir tabiat üstü

kuvvet; Hindistan'da kurbanı en büyük kuvvet atfedildiğinden, *brahman* kurban sözünde mevcut olan kuvvet, bundan sonra dünyayı yaratan kuvvet sayılmıştır.

BRAHMAN: Mukaddes kurban kuvvetiyle temas eden, en yüksek sınığa ait Hind Kâhini.

ÇİĞERE BAKIŞ: Eski Şarkta ciğer, ruhun ve duyguların mekânı sayıldığı için, onda vaki olan değişikliklerin, kozmik âhenge uyarak, muayyen manaları haiz oldukları zannedilmiştir. Ciğerin her hangi bir yerinde şu yada bu değişiklik vuku bulursa, insanın kendi evinde veya devlette bu veya şu hadise vaki olur. Bu fal sanatı, bilhassa eski Babilde işlenilmişti; Hititlerde, Yunanlarda da mevcut idi; Etrüsklerde yine pek büyük bir rol oynamıştır; onlardan Romalılar'a geçmiştir.

ÇİFTE BALTA: Bilhassa Girit - Mikenali kültüründe mukaddes bir âlet, koruyucu bir sembol.

ÇİNVAT KÖPRÜSÜ: Zerdüştininde, ruhun, ölümden sonra geçeceği köprü.

DAGVAZI: İncil'de MATTA'nın 5. - 7. bablarında toplanılmış va'z ve hikmet sözleri. İsa'nın muhtelif zamanlarda bildirdiği emirler burada bir tek vaaz haline getirilmiştir. Eskatolijik emirler oldukları için, insandan mutlak bir teslim, merhametsiz bir mücadele-i nefis talep ediyor. Bunun için, onların gündelik hayatta gerçekleştirilmesi Hristiyan ahlâk felsefesini büyük müşkilâta sokmuştur. Halbuki bu dağ va'zında İsa'nın en derin fikirlerinin mevcut olduğuna şüphe yoktur.

DALAI LAMA: Lamaizm'deki "sarı mezheb" in reisi; payı tahtı, Lasa şehrindeki Potala'dır.

DESCCAL: (İncil'de: *Antichrist*), 2. Sel. 2, 4'te yazıldığına göre, kıyametten evvel İsa'nın muhalifi; yalnız onu mağlup ettikten sonra Mesih'in melekûtu peyda olacak. Bazı Hristiyan mezheplerde, mesela LUTHER'de, Papa, deccal'in nümunesi sayılmıştır.

İslâmiyette, deccal yine dünyanın sonundan evvel hüküm süren, insanları baştan çıkartan, felâket günleri getiren, nihayat Mehdi tarafından öldürülecek olan bir varlıktır.

DEİSM: Allah'ın var olması inkâr etmemekle beraber kendisini oldukça uzak, dünyanın gidişine bakmayan, faal olmayan, bütün antropomorfistik tasavvurlardan serbest kalan bir varlık şeklinde temsil eden bir teolojik - felsefî sistem. Muhtelif dinlerde görülen böyle bir telâkki, en klâsik ifadesini aydınlatma devrinde İngiliz *Deism*'inde bulmuştur.

DEİSİDAİMONİA: Yunan dininde, ilâhlar, devlerden, bütün tabiat üstü kuvvetlerden korku.

DEUS ABSCONDİTUS: "Gizli ilâh", mistik bir tabir; bil-hassa LUTHER'in teolojisinde kullanılmıştır; orada, "iradesi, hükümleri insan tarafından hiç anlaşılmayacak Allah" demektir.

DEUS OTİOSUS: Tembel, çalışmayan ilâh: âlemi yarattıktan sonra oradan çekilip, dünya nizamına bakmayan yaratan ve bazen de kültür getiren ilâh.

DEUS REVELATUS: "Tecelli olan ilâh", LUTHER'e göre, *deus absconditus*'un, insanlara İsa'da gösterdiği lütuf ve sevgi tarafı.

DEVA: İndojermenlerde ilâh; Hindistan'da yüksek, aydın ilâhî varlıkların ismi (meselâ İndra, Aşvinler, sonra Vişnu), İran'da aynı mefhum dev manasında kötü, yalancı kuvvetleri vasıflandırmaktadır.

DEVTERO - PAVLİNİK: PAVLUS'un ismini taşımakla beraber ona ait olmayan mektuplar (meselâ Efeslilere).

DHAMMA: (Dharma) Hindistan'da "kanun, doğru nizam, hidayet": Budizm'de akide'nin ikinci kısmı, aynı zamanda da Budizm'in en mühim rüknü. Ne Buda'nın şahsiyeti ne de ona ait veya şakirtleri tarafından toplanan mukaddes kitaplar, *dhamma* kadar dinin merkezini teşkil etmişlerdir.

DHYANA: Murakabe, meditation, (Budizm'de).

DİAKON: Kilise'de, Papaz'dan evvelki ruhanî rütbe.

DİALEKTİK TEOLOJİ: Birinci büyük harpten sonra, liberal teolojisi karşısında bir reaksiyon olarak, Karl BARTH ve başka ilâhiyatçıların vücuda getirdikleri bir protestan teolojik sistem. Orada, insanın sözünün daima Allah'ın vahyinden uzak kalıp bundan ötürü her va'zın ve Allahın vahyi hakkında her beyanatın durmadan bu dialektik gerginlikte bulunduğu söylenilmektedir. Vahye dayanmayan her teoloji reddilir; günah meselesi en sert ve paradoks şekilde ifade edilir. Her nevi şahsî iç tecrübeye ve bilhassa mistiğe karşı gayet şiddetli bir müsamahasızlık ve anlayışsızlık gösterilmektedir; çünkü bu gibi tecrübeler, vahye dayanmadığı için insanın, kendiliğinden Allah'a yaklaşabildiğini zannetmesinden ileri geliyor; bu suretle, ilâhi kelâmın yalnız bir defa, yani İsa'da, dünyaya hitap ettiğini bildiren hakikat gizlenir. Bu pek dar noktai nazardan anlaşıldığı veçhile *dialektik teoloji* Hristiyan olmayan dinlere karşı düşmanlık gösterir.

DOCTOR ECCLESİAE: Papa, yahut konsil tarafından verilen bir unvan. Katolik kilisede en eski zamanlardan itibaren takriben 20 kişi, "temiz doktrin ve sağlam akide, kutsal bir hayat, şamil bilgi"leri dolayısıyla bu unvanı almıştır. (Meselâ Akvinaslı THOMAS).

DO UT DES: Ben vereyim, sen de ver!": Kurbanda beliren bir telâkki: İnsan, istediği şeyleri elde etmek maksadıyla ilâhlara teberularda bulunur. Bunu iki şekilde beyan etmek mümkündür: 1. Majik usullere göre, insan, ilâhların kuvvetlerini artırmak istiyor;

2. Dinî âdetlere nazaran, ilâhları sevindirip onlardan da bir şey almak istiyor.

DOKETİZM: Bir realiteyi, yalnız hayâl olarak telâkki ediş. Gnostikte, bilhassa İsa'nın hakiki bir bedeni olmayıp bir hayali beden de dünyaya geldiğini iddiâ eden fikirlere denilir.

DOLAP: Çinde, evin ecdat resimlerini ihtiva eden

mukaddes yeri.

DÖRT MUKADDES HAKİKAT: Budizm'de ızdırıp, ızdırabın sebebi, ızdırabın sebebinin kaldırılması, ızdırabın sebebinin kaldırılmasına götüren yol.

DRİAD: Yunanlılarda, dişi ağaç perileri.

DRUID: Keltlerde kâhinler; kurban merasimi ile meşgul olan, hâkim ve öğretmen sıfatıyla çalışan asil adamlar.

ECCLESİA SPİRİTUALİS: Rûhanî kilise.

EKSOGAMİ: İptidai kavimlerde, bir insanın kendi aşiretinin içinden bir zevce alamaması. Bu adet, billhassa *totemizm*'de mevcuttur.

EKUMENİK: Eski mânâda: İnsanların oturdukları mıntakalara şâmil olan kilise; o kilisenin mümessillerinin icrâ ettikleri ilk konsiller, *ekumenik* konsiller ismi ile meşhurdur. (İznik, Efes, Kalkedon). Şimdi, *ekumenik hareket*, bütün kiliseler arasındaki münasebetleri, kuvvetlendirip kiliselerin işbirliğini teşvik eden, Birinci Büyük Harpte başlayan büyük ve pek faal bir cereyanı ifade etmektedir.

ELECTİ: Manikeizm'de, bir nevi rahiplikte ömür, duâ ve oruçla meşgul olan hususî zümre.

ELOHİST: Eldeki *Tevrat*'ın kaynaklarından biri. Allah'tan bahsederken *Elohim* ismini kullandığı için, *elohist* adı ile tanınmıştır. Muhtemelen m.ö. 8. asırda yaşayan bu ilâhiyatçı, *Yahvist*'ten fazla teolojik fikirlerle meşgul olup *Tevrat*'ın hikâyelerinde tabiat üstü hadiseler üzerinde durmuş, esatiri daha ilmî bir şekilde tertiplendirmiştir.

EMANASİYON: *Theogoni* ve *kosmogonide* görünen bir hâdise, ilâhî bir feyiz. Muhtelif dinlerde, ezelde ilâhî bir varlığın, dünyayı kendinden çıkarttığını söyleyen mitler ve tasavvurlar vardır; bu, yaratılış tasavvurunun tam zıttıdır; çünkü Allah ile dünya arasında zât bakımından bir müşâbehet, yahut da bir ayniyet olması lâzım gelir. *Emanasyona* inanan dinlerde (Eski Hindistan dini, Mahayana Budizm,

Manikeizm, gnostik sistemler, her türlü mistik meselâ - İbnü Arabî'nin sisteminde) ekseriya Allah'tan çıkan varlıkların, muhtelif merhalelerden geçerken aslî kemâlini kaybettikleri söylenmiştir; bu maddî dünya, son merhalelidir; insan şimdi geldiği yoldan aksi istikamette geçmek suretiyle ilâhî aslına dönebilir.

ENKARNASYON: Esas itibariyle ulûhiyetin, tezahürât dünyasına girmesi; sonra: Allah'ın, insan şeklinde peydâ olması; hulûl. Hinduizmde *avatara* tasavvuru, Vişnu'nun böyle bir *enkarnasyonu* iddia etmektedir; *enkarnasyona* inanış, Hristiyanlığın temelidir. Bu doktrine göre insan o kadar suçludur ki, yalnız Allah tarafından kurtarılabilir; halbuki bu kurtuluş, yalnız bir insan tarafından icrâ edilebilir - bunun için, İsa'da hem ilâhî, hem de insanî tabiatın mevcut olması insanların kurtuluşu için şarttır. (bk. Rom. 8, 3; Gal. 4, 4; 6, 2; Fil. 2. 6).

ENZYKLİKA: Papa'nın bütün dindarlara, yahut episkoposlara gönderdiği bir sirküler. İlk sözlerine nazaran isimlendirilir. (Meselâ: *E. pascendi, pascendi...*) kelimesiyle başlar.

EPİKCESE: Kurbanda, ilâhların dâvet edilmesi; Hristiyan teolojisinde, *sakrament* maddesinin takdisinde, İsa'nın, yahut Rûhulkudüs'ün çağırılması. En eski şekli galiba, hâlâ bazı mezheplerde kullanılan *maranatha* "Ey bizim Rabbimiz, gel." kelimeleri idi. 2. asırdan itibaren Ruhulkudüs, ekmek ve şarabı takdis etmeğe davet edilmiştir; bu âdet, Şark kilisesinde halen yaşamağa devam etmektedir.

EKİSKOPOS: İlk zamanlarda, Hristiyan cemaatlerin nizâmına bakan zât (bk. Fil. 1, 1). 2. asırdan sonra otorite sahibi olup muhtelif şehirlerde cemâatin reisi ve hocası oldu; onun silsilesi, havârilere kadar iner. *Episkopos*ların cemiyeti, kiliseyi temsil edip, kilisenin de en mühim temelî sayılmıştır. 4. asırdan itibaren bir eyâletin en yüksek episkopos, *metropolit* ünvanını alıp başkalarının reisi seçilmiştir.

Gelişen papalık, *episkopos*ların eski ehemmiyetini tahdit etmiştir.

ESKATOLOJİK: Âlem'in istikbaline ait tasavvurlar. Bu gibi fikir ve tasavvurlara en iptidailerinden başlayarak, hemen bütün milletlerde rastlanmaktadır. Dünyanın sonu, ekseriya bir tabiat felâketi vasıtasıyla gelecek gibi tasavvur edilir. (Bazen, böyle bir felâket dünyayı imhâ etmekle beraber biraz sonra yeni bir dünya aynı şartlar altında tekrar husule gelip bu suretle hayatın sonsuz tekerleği bütün bu hâdiselere rağmen dönmeğe devam eder.) Birçok milletler, *eskatolojik* tasavvurları yalnız kendi ülkeleri için kabul etmişlerdir: Eski İsrail peygamberlerinin, eskatolojik va'zlar vermelerine rağmen, yalnız İsrail'in sonunu düşünmüşlerdir. Sonra bu fikirler, başka milletlere bakarak genişletilmiştir. Hemen her eskatolojik eserde, dünyanın sonunu (ve bazen de kıyâmeti) bildiren hâdiseler sayılmaktadır: Zelzele (bak, ZELZELE suresine!), Tufan, göklerin yıldızların mahvolması (pek güzel bir misali, TEKVİR sûresidir), bazen de yeryüzünde vâki olan şiddetli muharebeler (eski İran eskatolojisinde, semavî dinlerde *deccal* ile vuku bulacak *melâhim*). Bu dünyanın, sonundan sonra alacağı şekil, ezelde mevcut olan Cennet'e benzeyecek: Bu fikir, billhasa Yahudilikte inkişaf etmiştir (bak Iş. 9 ve 11!). Hristiyanlıkta ise, orada İsa'nın gelmesi, *eskatolojik* bir hadise olarak telâkki edilmiştir; yaptığı keramet ilâhî egemenliğin insanlar arasında mevcut olmasına bir işaret sayılmıştır. Bu suretle, Hristiyan teolojisine göre, İsa'nın zuhur etmesiyle, *eskaton* (son zaman) şimdiden hakikat olmuştur; İsa'ya inanan insan, şimdiden bu yeni dünyada yaşamaktadır. İslâm dininin İsa'nın geleceği hakkındaki düşüncesi de bu arada hatırlanabilir.

EVHERENİZM: EVHEMEROS'a dair, ilâhların esas itibariyle ilâhlaştırılan kahramanlardan başka bir şey olmadıkları hakkında bir teori.

EVHARİSTİYA: Lisan bakımından: Şükrân; sonra

Hristiyanlıkta bir *sakrament*'in ismi: Çünkü İsa, ölümünden birgün evvel, ekmek ve şaraptan ibâret olan bu mukaddes yemeği, Yahudi usullere göre bir şükran duası okunurken, bir hâtıra yemeğe olarak tesîs etmişti. Cemaatlarda, bu "şükran", İsa'nın kurtaran ölümü için okunurdu. Evvelâ pek basit bir hatıra yemeği olan *e.* nihayet uzun *missa*'nın merkezi hâline gelmiştir. *İncil*'de bu âdete dair ilk haber, PAVLUS'un Korintoslulara yazdığı 1. mektub (11, 23) da bulunmaktadır; orada yazılan sözler, kilisede, ekmekle şarabın takdis edildiği zaman okunmaktadır; katolik telâkkisine göre, İsa'nın bu kelimeleri, ham maddeyi onun hakîkî kan ve bedene tahvîl etmek kudretini haizdir. En eski hristiyanlar, *e.*'yi bir nevi kurban olarak icra etmişlerdir; klâsik ilâhiyatçılara göre (ORİGİNES, AUGUSTİN) bu iki maddede tabiat üstü ilâhî varlık, ruhhanî bir şekilde mevcuttur; iskolâstik devrine kadar, daha realistik bir telâkki gelişmişti; *transsubstantio* sâyesinde maddeler gerçekten beden ve kan hâline getirir. Dominikan tarikatına nazaran, *e.* insanı takdis eden mukaddes bir nişânedir; franziskanlara nazaran, Allah'ın ruhta gösterildiği mucizenin bir sembolüdür. Reformatörler, meselâ LUTHER ise, eski realistik fikirleri benimseyip "İsa'nın vücudunun gerçekten yenildiğini" söylemiştir. CALVİN'e gelince, İsa'nın vücudu *e.* da kuvvet ve tesir bakımından mevcuttur diye daha spiritüalistik bir fikre varmıştır; *Zwingli*, *e.* yı bir hatıra olarak kabul etmiştir. Romalı kilise, bilhassa *e.*'nin kurban olması üzerinde duruyor; o, papazın her gün takdim ettiği "kansız kurban" dır.

EX CATHEDRA: Kürsüden, yani kilisenin yanılmayan hocası sıfatında. Papa hakkında kullanılan bu tâbir, Papa'nın, bu sıfatla bir hüküm vermesi demektir.

EX OPERE OPERATO: Kendi kuvvetinden işleyen bir şey, meselâ: Bir kurban, kâhin'in gerekli afsun dualarını doğruca ve titizce okumasından dolayı, müessir olur.

FAALİYET İLÂHLARI: Kendilerine ait olan çok dar bir

faaliyet sahaları olan, bilhassa Roma, İslâm ve Yunan dinlerinde büyük miktarda husûle gelen ilâhlar.

FENRİS KURDU: Jermen mitolojisinde, Cehennemî kuvvetlerin kardeşi olan, dünyanın sonuna kadar zincirlerle sarılmış olarak yeraltı ülkesinde yatan kocaman, kurt şeklinde görünen devimsi bir varlık ki, nihayet, dünyanın sonunda ilâhlara taarruz edecektir.

FETİŞ: İnsanların yaptıkları, *mana* ile dolu, müessir bir âlet, yahut birçok eşyadan mürekkep bir şey (çifte balta, şamanların kudumları, sepetleri). *F.* kelimesi, 1760 senesinde çıkan, Fransız âlim *De Brosses*'in bir eserinde (*Le culte des dieux fétiches*) ilk defa kullanılmıştır; esas manâsı "yapılmış"tır.

FİLİOQUE: "ve oğuldan" Roma kilisesinde akidede kullanılan bir ilâve; buna göre Ruhulkudüs hem peder hem de oğuldan çıkar. Ortodoks kiliseye göre, Ruh yalnız Pederden çıkar. Bu nokta, iki büyük kilisenin ayrılmasının mühim bir âmili oldu.

FLAMEN: Roma'da kurban kâhini, kelimenin manâsının ifade ettiği gibi "ateşi üfören" kâhinler. Üç büyük *flamen* yanında, 12 tanesi küçük ilâhların hizmetinde bulunmuşlardır.

FONKSYON İLÂHLARI: Tek bir fonksiyonu olan ilâhlar (meselâ: N i k e, zafer getiriyor). Ekseriya asırlar boyunca bir büyük ilâhın fonksiyonları haline gelebilirler (meselâ : Atena Nike: zafer getiren Atena)

FESTUM CORPUS CHRISTİ: (MESİH'in vücudunun bayramı), (franz. la fete Dieu) Katolik kilisesinde 1247 senesinde Belçikalı bir rahibenin teşviki ile ilk defa icrâ edildikten sonra 1317'de resmî bayram olarak bildirilen, patkottan 11 gün sonra yapılan bir bayram. 1215'te Lateran konsilinde *transsubstantion* akidesi kabul edildikten sonra, İsa'nın vücudunu gerçekten ihtiva eden *hostia*, kiliselerde muhafaza edilmiş ve ona tapınılmıştı; *f. c. Ch.* de takdis edilen *hostia* büyük bir geçitte şehirlerde gösterilmektedir.

Reformasyondan sonra, protestanlar bu âdeti reddetmişlerdir; bu sebepten, şimdilik en tipik katolik bayramı sayılmaktadır.

FRAVAŞI: Zerdüş dininde, insanlara yardım eden ruhanî varlıklar. Onlara *Avesta*'da uzun bir şiir (Yaşt 13) ithaf edilmiştir.

FYLGJUR: Jermenlerde, insanı takip eden, ruhanî kuvvetler (bir nevi gölge ruhları).

GAYİTRİ: *Rigveda* III 62, 10'da bulunan, her Brahman'ın sabahleyin okuduğu, kadınlar tarafından okunamayan mukaddes bir beyit: "İlâh *Savitri*'nin, fikirlerimizi canlandıracak bu mükemmel nurunu kabul etmek istiyoruz." Bu beyit, mitolojide, BRAHMA'nın ikinci zevcesi şeklinde şahıslandırılmıştır.

GENİUS: Roma dininde: Erkeklerde mevcut olan esrarengiz hayat kuvveti, sonra da koruyucu peri.

GOPİ: *Krişna*'nın sevdiği çoban kızları; hindistan mistiğinde, Allah'a âşık olan ve onun hayali vasıtasıyla saadet bulan kalbin misali.

HAÇ: Hristiyan olmayan bazı dinlerde de pek meşhur bir nişâne olmakla beraber, Hristiyanlığın özel alâmeti sayılabilir. KONSTANTİN devrinden itibaren, haç, Hristiyanlığın sembolü oldu. Halbuki sunaklarda, haçlar 1100 senesinden evvel bulunmamıştır; Şark kilisesinde, böyle bir âdet daha evvel intişâr etmiştir. İlk zamanlarda yalnız haçı temsil ettikten sonra, sanatkârlar da, ya azâp çekerken, yahut da galip olan kral şeklinde, İsa'yı haçta göstermeğe başladılar. Liturjide (ve bundan dolayı da gündelik hayatta) protestan olmayan kiliselerde haç nişânı el ile alın ve göğüs üzerinde yapılır. *İncile* göre İsa'nın haçta ölmesi dinin merkezidir; İsa ölümüne kadar Allah'ın iradesine itâat ettiği için, bu suretle semâvî izzete girebilir (Fil. 2, 8), Haç, şeytânî kuvvetlere karşı kazanılan zafer demektir (Kol. 2, 15), çünkü İsa'nın bu ölümü, insanları asli suçtan ve ölümden kurtarır (en mühim yerler: 1. Kor. 15, 3; GAL. 3,

13; İbrani 10, 12; Yuhanna'ya göre İncil 1, 19).

HAOMA: Yunanlılarda, yeraltı ülkesi ve onun kralı. Eski İran'da kurban merasimlerinde sunulan mukaddes şarap (bak *soma*). Zerdüşt tarafından ayinlerde kullanılmasına rağmen, zoroastrizmin inkişafında tekrar ehemmiyet kazanıp pek mukaddes ve her hastalığa şifa veren bir madde, bazen de Ahura Mazda'nın bir oğlu olarak telâkki edilmiştir.

HAYAT TEKERLEĞİ: Budizm'de, hayatın muhtelif merhalelerini -bilgizislikten başlayarak ölüme kadar- ekseriya korkunç resimlerle belirten, en tipik misallerini Tibet ve Çin manastırlarında gösteren levhalar.

HENOTEİZM: Bütün başka ilâhlardan yüksek olan bir ilâha inanış (eski Şark dinlerinde bazen böyle bir cereyan görülmektedir; bilhassa duâ ve ilâhilerde, hitap edilen ilâh, bütün ilâhi varlıklardan daha kudretli, daha faal olarak tavsif edilmektedir).

HEROS: Yunanlılarda, kahramanlar, insanların ataları. Mitolojide, bazı *heros*'ların ilâhlaştırılması, bazı ilâhların da *heros* mertebesine düşmesi gösterilmektedir. *Heros* perestişi, antik imparator perestişinde ve bir bakımdan, azizlere gösterilen ihtiramda yaşamağa devam etmektedir.

HİBRİS: Kibir. Yunanlılarda, ülkü sanılan "doğru nizam, itidâl" ın zıttı *hibris*, ilahların hiç bağışlamayacakları bir sıfattır; insanın başına gelen her belâ, bu tehlikeli sıfatın meyvesidir.

HİERAKİ: Papaz veya râhiplerin, hususi mertebelerde tertip edilen nizamı. Eski Şark'ın büyük kâhin dinlerinde pek güzel tertiplendirilmiş *hierarkiler* mevcuttur; katolik kilisede, 8 mertebesi olan bir *b.* vardır ki yüksek merhaleleri, *diakon*, *papaz*, *episkopostur*. Bazı tasavvurlara göre, meleklerin de özel bir *hierarkileri* mevcuttur.

HİERODUL: "mukaddes köle", birçok dinlerde, mâbedlerde- bilhassa verimlilik ilâhelerinin hizmetinde

fahişelik eden kadınlar. Sâmi mıntakalarda (Babil, Kenan, Yemen) ve Eski Anadolu'da, bugünkü ahlâk bakımından pek anlaşılmayan bu âdet büyük mikyasda mevcuttu. Manâsı esas itibariyle veya ilâha takdim edilen bir "bekâret kurbanı" olsa gerektir; bazen de, göl. ile toprak arasında vâki olan mukaddes nikâhı temsil ve bu suretle- majik usullere göre- icrâ etmek arzusundan doğmuştur.

HİEROS GAMOS: "mukaddes nikâh", gök ilhalı ile toprak anası arasında vâki olan, dünyaya verimlilik bahşeden nikâh.

HİPOSTAZ: İlâhî bir sıfat. Sıfatlar bazen müstakil ilâhi varlıklar haline gelmiştir, mesela hellenistik- Yahudilikte *sofiya*: "Allah'ın hikmeti".

HOMOOUSİOS: Zat bakımından müşâbih (İsa ile İlâhî Peder).

HOMOİOUSİOS: Zat bakımından aynı (İsa ve ilâhi Peder).

HOSTİA: Evharisti ya da kullanılan, mayasız ekmekten yapılmış yuvarlak ekmek parçası ki, takdîsten sonra İsa'nın vücudu haline gelmektedir: Râhibeler tarafından imâl edilen *hostia*, mukaddes bir sembol (bir haç, bir balık v.s.) ile süslüdür. Ortaçağ rahibe lejandlarına göre, takdis edilen *hostia* larında birçok mucizeler görülmüştür; *hostia*'ya teveccüh, billhassa rahibeler manastırlarında geliştirilmiştir.

HRİSMA: Takdis edilen, katolik ve şark kiliselerinde kullanılan bir zeytin yağı. Bir *sakramentum chrysmatis*, katolik kilisesinde çocuklara Ruhulkudüs'ü vermek maksadıyla, episkopos tarafından 7 yaşından büyük çocuklara hususi bir törende verilir; çocuğun alını bu madde ile yağlanır. LUTHER, bunu sakrament olarak kabul etmiştir.

HTONİK İLAHLAR: Yeraltı mıntakasına ait olan, hem ölümlü, hem de verimlilikle alâkalı ilâhi varlıklar.

İKON: Şark kilisesinde, İsa'yı MERYEM ANA'yı teslisi, azizleri temsil eden, hususî bir uslûpta yapılmış olan, hem

kilisede, hem evlerde bulunan resimler. *İkonoklast* denilen, *ikon*lara gösterilen ihtirama karşı savaşılan zümrelere karşı, şark kilisesinin resmi teolojisi bunları kabul etmiş ve *ikon*ları, ilâhî varlıkların bir aksisi, ulûhiyete götüren bir manevi köprü saymakla eski plâtonik tasavvurlara sâdik kalmıştır.

İKONOSTASE: Şark kiliselerinde, halka mahsus yeri, kudüselakdes'ten ayıran, resimlerle süslü bir duvar.

İMMACULATA CONCEPTİO: MERYEM ANA'nın aslî suçtan ana rahimde bile serbest olmasını iddia eden, 1854 senesinde katolik kilisede akide haline gelen telâkki. Bundan şu çıkar ki o, ölümden de kurtulmuştur (çünkü ölüm, asli suçun neticesidir) bu suretle, 1950'de neşredilen katolik akide (MERYEM ANA'nın ölmeden göğe çıkması) bu akîdenin mantıki neticesidir. Halbuki bu gibi fikir -suçsuz bir bakirenin ilâhî, yahut yarı ilâhî bir çocuğu doğurması-dünyanın birçok dininde görülmektedir. Eski Hristiyanlık, MERYEM ANA hakkında bu gibi tasavvurlar ileri sürmemiştir; bu, uzun bir inkişafın meyvesidir.

İNFALLİBİLİTAS: Yanılma tehlikesine maruz kalmamak. Eski hristiyan telâkkisine göre, konsiller, *epikopos*ların toplantıları resmî sıfatıyla konuşurken yanılmazlar da (bir nevi *icmâ*). Halbuki papalığın temerküz siyasetinden dolayı, birkaç cereyanın itirazlarına rağmen 18.12.1870 de Vatikanlı itikadlarında, Papa'nın, *ex cathedra* hüküm verince, yanılmadığı ileri sürülmüştür. Bu fikir, ortaçağda da bazı yerlerde (mesela Akvinaslı *Thoma*sta) görülmektedir.

İNKVİSİSYON: Billhassa ortaçağda meydana gelen, hristiyanlığın düşmanlarını ve zındıkları yenmeğe çalışan bir müessese. Eski kilisede, bu gibi ruhanî mücadeleler, ruhanî silahlarla -kitap ve risalelerle- yapılmıştı. Halbuki Augustin'in tehlikeli prensipi *cog te intrare* onları, kiliseye girmeye zorlayın!- kilise tarafından merhametsizce tatbik edilmiştir. 12. asırda, Akvinaslı THOMAS gibi bilgili adamlar bile, zındık ve kâfirlerin ateşle yakılmasının doğru olduğunu iddia etmişlerdi. Cenübî Fransa'da oturan bir

mezhep, bu takiplerin ilk kurbanı oldu; 1209 senesinde ona mensup olanların büyük çoğunluğu ateşle öldürülmüştür. İspanya'da, *inkvisisyon* devletle el ele çalışmıştır; onun "din amelleri" Ortaçağ'da mistikler, Yahudiler, Müslümanlar, reformatörler aleyhine icrâ edilmiştir; bu suretle, binlerce ve binlerce insan en fecî ölümle öldürülmüştür.

İNSANOĞLU: İncil'de İsa'nın bir unvanı. 69 yerde bulunan bu kelime, ESKİ AHD'in DANİEL kitabında mevcut olan insanoğlu fikirlerine dayanır (bak Daniel 7, 13). *Apokrif* bir eser olan HENOH kitabında, Rudolf Otto'nun gösterdiği gibi, insanoğlu anlamı gelişmiş bir şekilde görülmektedir: Bu lâkabi taşıyan, ezelden beri mevcut olan bir varlıktır; Allah'ın gelecek melekûtunda hâkim olmakla beraber yeryüzünde gizli ve bilinmemiş bir hayat sürüyor; yalnız Allah tarafından vatandaşlarına tanıtılır. İsa, herhalde bu tasavvurları benimseyip kendinde bu gizli insanoğlu'nu görmüştür. Yuh. 3, 13, insanoğlununun ezelden beri göklerde yaşadığını söylemektedir "Hiç kimse göğe çıkmamıştır; ancak gökten inmiş olan İnsanoğlu çıkmıştır; o ki, göktedir."

İNTERPRETATIO ROMANA: Romalıların, yabancı dinlerin muhtelif ilâhlarını kendilerinkine benzetip mesela her yabancı harp ilâhında birer Mars, her aşk ilâhesinde birer Venüs görmeleri.

İSA'NIN GÖĞE ÇIKMASI: Hristiyan kilisesinde Paskalyadan 40 gün sonra yapılan bayram (bak. *Resullerin İşleri* 1,3). O bayramla, Paskalya devri son bulur; paskalya mumları söndürülür.

İSKOLASTİK: Katolik kilisede gelişen kelâm sistemleri. Bilhassa Aristoteles'in eserlerinin çoğunun garpta tanınmasından sonra iskolastik metodlar -her meseleninsual ve cevap, menfi ve müsbet tarafları ile belirtilmesi- Yunan felsefesinin mantık usullerine göre işlenmiştir. Müslüman felsefesine karşı savaşılan iskolastik metodlar, bu savaş neticesinde inkişaf etmişlerdir. İskolâstik, bir tek fikir

sistemi değildir, içinde muhtelif ve bazen birbirine muhalif olan cereyanlar da mevcuttur. Halbuki katolik kilisesinin felsefesi, o zamanlarda yaratılıp mükemmel bir sistem haline getirilmiştir.

İnkişâfı gereği gibi gösteren kıymetli bir eser: M. GRAHMANN, *Geschichte der scholasticsben Methode*. 1908/11.

İŞVARA: “Rabb”, Hindistan’da, mutlak olan tanrı, şahsiyet hâlinde telâkki edilebilir; insan sevdiği, güvendiği bu şahsî Allah’a “*İşvara*” diyor, ona aşkla yaklaşıyor. İşvara mefhumunu *Vedanta* felsefesine sızdıran ilâhiyatçı, AMANUJA idi.

JNANA MARGA: Hindistan’da : Marifet, bilgi vasıtasıyla kurtuluşu en mükemmel ifadesi *Upanişad*larda bulunan bu kurtuluş yolu, insanın, yalnız hususî bir ilâhi hakikatı tanıdıktan sonra tenâsühten kurtulacağını öğretmektedir. Upanişadlara göre, *atman* ile *brabman* arasındaki aslî birliği bilmeli; Budizm’e göre, dört hakikat tanımalı, *samkhya* felsefesine göre, madde ile ruh arasındaki farkı görmelidir. Bu hakikati bilmeden evvel, insan sonsuz *sam-sara*’ya bağlıdır.

JAİNA: “Galip, yenen”. Hindistan’daki Jaina tarikatının felsefesine nazaran her dünya devrinde ortaya çıkan kurtarıcı ve ıslâhatçı kuvvetin ismi. Onların bu devirde son vâcellisi, tarikati kuran MAHAVİRA’dır.

JİNYA: Japonya’da *şinto* mâbedi.

KA: Mısır’da ölümden sonra insanın bedeninde kalan bir ruhu prensibi. Bunun için mezarlara bazen “*ka’mnevi*” denilir

KADİŞ: “Allah kudûstur”, kelimeleri ile başlayan, Yahudi ibadetinde mühim bir yer alan dua.

KALPA: Hindistan’da “dünya devri”, yani dünyanın yaratıldığı ve tekrar yok olduğu bir devir. Bu *kalpa*lar durmadan birbirini takibederler; her *kalpa*’nın muhtelif devirleri vardır ki insanlar ve devler onlarda yaşar ve savaşırlar;

kalpa'nın son devri, felâketle, kötülükle dolu ve başkalarından kısadır. Budist tasavvurlara göre bir büyük *kalpa*, her birisi 1,680,000 yıl devam eden 80 tane küçük *kalpa*dan ibarettir. Hinduizmde, buna benzer tahayyüllere rastlamaktayız.

KANON: Bir dinin bütün mukaddes ve umumiyetle kabul edilen kitapları. (Budizm de *Pali-kanon*, Hristiyanlıkta *Eski Abid* ve *İncil*). *Kanon*, ekseriya, muayyen bir dinî şahsiyet tarafından tesis edilen dinlerde tertiplendirilmektedir; ona ait sözler ve hikâyelerle verdiği emirler kitap halinde toplanmaktadır. Bazen de bu kanunlara tabiat üstü bir asıl atfedilir (*Vedalar*, ilâhların eserleri, yahut ilâhlarla beraber yaratılmıştır; *Tevrat*, büsbütün ilâhi vahydir v.s.). *Kanon*, bir dini, yabancı tesirlere karşı koruyan bir settir.

KARMA: "Amel". Hindistan'da çok eski zamanlardan beri mevcut olan, belki ilk defa *Bṛhad-aranyaka-Upaniṣad*'da yazılan bir tasavvura göre, insanın amelleri, bundan sonraki hayatının hususiyetlerini tayin etmektedir: Bu suretle, şahsî olmayan bir adalet sayesinde iyi ameller mükafat, kötü ameller ise ceza görecektir. Şimdiki hayatta vaki olan her hadise, geçen hayatın bir neticesidir. *Karma* tasavvuru, insanı, ahlâk emirlerine göre hareket etmeğe teşvik etmektedir; dünyanın sonunda vuku bulacak olan bir kıyamete ve ilâhi bir muhâkemeye inanmaya: bir millet için *karma* prensipi bir nevi ilâhî adâleti temsil etmektedir. Hem Budizm, hem de Jainizm, insanın *karmasından* kurtulamayacağını ileri sürmektedirler.

KARMA MARGA: Hindistan'da : Amellerle (yani kurban vasıtasıyla) kurtuluş.

KATEKESE: *Vaftiz*'den evvel vaki olan dersler. Eski kilisede, *vaftiz* olmak isteyenlere hazırlık dersleri verilmiştir. O zamanın en meşhur din mektepleri bu işle meşgul idiler. Billhassa 3. asırda Kudüslü KIRİLL tarafından verilen "mistik katekese"ler -yani *vaftiz* ve *evharistiya*'nın

esrarına dair konferanslar- pek meşhurdur.

KATEKUMEN: Vaftiz olmak isteyen *k*.ler *missa*'ya yalnız birinci kısmında iştirak etmeğe mezun idiler; misterlerin (yani takdis edişin) başlangıcından evvel kiliseyi terk etmişlerdir.

KATOLİK: "Şamil, evrensel" manâsına gelen bu kelime, bilhassa, muhtelif şekillerde tezâhür etmesine rağmen âlemşümul bir birliği teşkil eden müesseselerde kullanılır. Kilise, kendine en eski zamanlarda bu lâkabı vermiştir; bundan kasdettiği, bütün dünyada mevcut olması, bütün ananeleri muhafaza etmesi, bütün dini olaylara şâmil bulunmasıdır. Çok defa kullanılan bir misâle göre, İsa'nın mistik vücududur: Yani, muhtelif fonksiyonları olan uzuvları bulunmakla beraber bir küldür. *Katolik* lâkabı, bütün kiliseler tarafından kendi hali için kullanılır. Halbuki adı dilde, ekseriya yalnız Roma kilisesi hakkında kullanılır. Roma katolik kilisesinin birkaç hususiyeti şudur: İyi organize bir *hierarşiye* sahiptir; episkoposların kudreti, papa'nın reisliği altında kalmaktadır. Papalığın bu temerküz hareketi, birbirinden farklı olan eski liturjilerin birleşmesinde belli olur. İlâhî vahy, hem İncil'in, hem de kilisede muhafaza olunan ananenin kaynağıdır; halbuki katolik kilise, *İncil*-den daha eskidir; *İncil*i *kanon* olarak yaratan o'dur. Anane, rivayete göre havarilerden geliyor; asırlar boyunca eskiden mevcut olan nüveler inkişaf eder ve bu suretle yeni akideler de gelişebilir. İnsan, daima günah ile bağışlama, iyi amel ile ilâhî inayet arasındaki gerginliği duyar ve mümkün olduğu kadar iyi amellerle meşgul olur. Gayet ince ve yüksek felsefe sistemlerinde *katolik* imanın hakikatini isbat etmeğe çalışan Roma *katolik* kilisesi, insanın, yalnız bu kilise sayesinde, bu kilisenin papazlarının vereceği mukaddesat sayesinde kurtulacağını söyler ve bu sebepten dolayı başka kiliselerin birleştirme teşebbüslerine iştirak etmez.

KEDUŞA: Yahudi ibadetinde söylenen bir dua.

KİLİSE: Müşterek bir akidesi ve ayinleri olan, ruhanî bir

reisin şahsiyetinde ananevi birliğin sembolünü gören insanlara şamil olan bir organizm. Bu manâda, kilise tabirini muhtelif milletlerde kullanmak caizdir. (Meselâ Lamaizm'de "sarı kilise" ve "kırmızı kilise"). Fakat alelîtlâk Hristiyanlıkta kullanılmaktadır. Katoliklere göre, kilise, İsa tarafından kurulmuş olan bir müessesedir; reisi, Petrus'un halifesi sayılan papadır; daha ruhânî bir telakkiye göre, bütün müminlerin ruhânî cemaati ki idaresi, zamanın icabına nazaran değişebilir. Gal. 6, 16, kiliseyi "Mesih'in vücudu" olarak vasıflandırılmıştır. KLEMENS'e göre (2. mektup, 14), hakiki kilise, ezelden beri ruhan göklerde mevcuttu, Hristiyan cemaatlerde zuhura geldi. Görülmeyen, bütün inanan insanları ihata eden kilise ile yeryüzünde peyda olan kilise arasındaki fark, reformatörlerde de görülmektedir. Yeryüzünde görünen ve çalışan kilise, *ecclesia militans*, muharebe eden kilise'dir; nihayet göklerde *ecclesia triumphans*, muzaffer kilise, tecelli edecektir.

KİLİSE YILI: İsa'nın hayatını senenin gidişinde temsil eden, kilise tarafından uzun zamanlarda geliştirilen bayramların nizanı.

KİPPUR: Yahudilikte büyük bağışlama günü. Tövbe ve uzun ibadetlere merbut olan bu önemli bayram, *Leviler* kitabının 16. babında verilen talimata dayanmaktadır.

KİRİOS: "Rabb", İsa'ya eski Hristiyanlıkta verilen unvan (bak 1. Kor. 2, 8; 2. Kor. 8, 5 - 6). *Kyrie eleyson* "Rabb, merhamet göster" hâlâ kiliselerde tekrarlanan, Yunanca kelimeleriyle bütün garp kiliselerine girmiş olan niyaz.

KOSMOGONİ : Alemin oluşuna dair mitolojik veya felsefî tasavvurlar.

KOSMOLOJİ: Alemin mahiyetine dair tasavvurlar: Onun oluşu, devamı; alemin bir sonu var mı, yok mu? İyi tertiplenmiş bir kül'müdü, bir oyun mu?... gibi meselerle meşgul olan ilim.

KUDÜSÜLAKDES : İsrail'de mâbedin iç hücresi; bundan sonra, her mâbedin, içerisine halkın giremeyeceği mukad-

des yer.

KURTULUŞ DİNLERİ: Her dinde, kurtuluş anlamı var, çünkü her din, insanı, bu dünyadan ayırıp ilâhi bir hakikate sevk etmek istiyor. Halbuki bu kurtuluş anlamı, muhtelif şekillerde görünür. En dar manâda Asya'da doğan birkaç dine bu ad verilmektedir: İnsanı bu dünyanın ıztıraplarından tam bir sükunet haline götürmek isteyen *Upanişad* mistiği, *Hinduizm*, *Jainizm*. İran'da, *Zerdüş* dininin başka unsurlarla karışmasından sonra husule gelen dini sistemler, bilhassa *manikeizm*, sonra da bütün gnostik cereyanlar, hellenistik mister dinleri bu mefhumda dahildirler. Hristiyanlıkta, İsa'nın ölümüne inanış, kurtaran ameldir.

KVİETİZM : Kalbin tam bir huzur ve sükuneti, mutlak bir tevekkül, bütün arzu ve isteklerden vazgeçiş. Hemen her mistikte görülen bu davranış, (ve belki en tipik nümuneleri eski tasavvufta bulunan) Hristiyanlıkta, 17. asırda Fransa'da kilise tarafından reddedilen bir mistik cereyanın ismi olmuştur.

LİMBUS: Katolik doktrinine nazaran, ne Cennet'e, ne de Cehennem'e veya *purgatoriuma* ait uhrevi bir yer ki onun bir kısmında (*1. patrum*), Eski Ahid'de zikredilen dindarlar ve Hristiyan olmayanların bazı güzide mümessilleri otururlar (halbuki yalnız, İsa'nın urûcundan sonra Cehennem'e gitmesine kadar ölmüş olanlar); *limbus infantium*'da, *vafiz* olmadıkları için aslî suçtan kurtulamayan çocuklar otururlar.

LİNGA: Hindistan'da Şiva'nın sembolü olarak mâbedlere konulan ve hamâil şeklinde tasvir edilen tenâsül âleti.

LİTURJİ: İbadet nizamı. *Liturjide*, dinin mitleri ve akideleri temsil edilmektedir; eski şark dinlerinde de, mitolojik hadiseleri temsil etmekle onları canlandıran *liturjiler* mevcut idi. Şimdi bilhassa kilisenin ibadet nizamında kullanılır. Bu nizam, 3. asırdan itibaren bugünkü şeklini

almağa başlamıştır. Roma'da icra edilen 1., HİPPOLİT tarafından tertiplendirilmiştir. Bizans kilisesinde, her gün *Hrisostomus liturjisi*, yalnız en yüksek bayramlarda *Basilius liturjisi* icra edilmektedir. Suriye'de hususi bir yakubî liturji mevcuttur. Garpta, Roma 1. sinin yanında, *gallikan* (yani Fransa ve İspanya'da kullanılan) 1. büyük bir rol oynamıştır; fakat zaman ilerledikçe onların hepsi birleştirilmiştir. 1570 senesinde neşredilen *Missale Romanum*, şimdi mer'î olan nizamı bildirmiştir. Roma *liturjisi*, Şark *liturjisinden* daha zengindir. Protestan kiliselerde en eski *liturjinin* yalnız zayıf kalıntıları mevcuttur.

LİTURGİK: Ayinlerle meşgul olan ilim.

LOGOS: Kelâm, ilâhî akıl. Heraklit'e göre, ilâhî *logos*, dünyanın yaratılış ve tanzim edilmişinde en mühim yer almıştır. Gnostik sistemlerde, 1. hemen müstakil bir *hipostas* haline gelir, Allah ile dünya arasında tavassut eden kuvvet o'dur. Hristiyanlıkta İsa, ezeli *logos* ile birleştirilmiştir (bak. Yuh. 1, 1: Kelâm başlangıçta var idi ve Kelâm Allah nezdinde idi ve Kelâm Allah idi...)

LOGOS SPERMATİKOS: Eski Hristiyan ilâhiyatçılara göre tohum halinde her insanda mevcut olan ilâhî *logos*.

LUPERCİ: Roma'da çoban ve verimlilik ilâhı FAVNUS'un kâhinleri.

MAKROKOSMOS - MİKROKOSMOS: Alemde mevcut olan kuvvetler arasında sıkı bir münasebetin var olmasına inanıştan ileri gelen bir tasavvur: İnsanda vâki olan, âlemde de vâki olur; göklerde vuku bulan bir hadise, paralel bir hadisenin yeryüzünde husule geldiğini gösterir. Bu fikir, antik devrin dinlerinde sık sık görülmektedir: Çin'de, insan *tao*'ya göre hareket etmelidir; eski Babil ve Sümer'de, hem yıldızlara bakış, hem de çiğere bakış sanatı bu gibi görüşlerden inkişaf etmiştir. Her fert, gerçekten küçük bir âlem (*mikrokosmos*) sayılır; içinde büyük âlemin bütün imkânlarını taşır. Billhassa muhtelif dinlerde önemli bir rol oynayan "ilk insan" mefhumunda, bu tasavvurlara rastlan-

maktadır; ilk insan, dünyanın bir numunesidir, dünyanın mümessilidir. Böylece de insan-ı kâmil: O, âlemin bütün hususiyetlerini kendinde toplayan, kainatın aynası olan varlıktır.

MAİTRİ (pali: *metta*): Alemşumul sevgi ve merhamet, Budizmde en mühim faziletlerden biri.

MANÂ: Bir şeye veya bir insana mahsus, tabiatüstü kudret, harikulâde bir kuvvet. Bu melanezyalı kelime ve meflum, 1878 senesinde İngiliz alimi CODRINGTON tarafından ilk defa kullanılmıştır; bundan sonra çok geçmeden bütün din tarihinde -dinin en mühim köklerinden biri olarak- meşhur bir anlam olmuştur.

MANTRA: Mukaddes söz, beyit, formül; Hindistan'da hususî bir kudreti haiz olan, ibâdetlerde mırıldanılan kısa söz veya duâ.

MARANATHA : “Ey Rabbimiz, gel!” (yahut “Rabbimiz gelir”): *missa*'da kullanılan duâların en eskisi.

MARTİR : Şehit. Kendi dini için öldürülmüş bulunan, bunun için derhâl Cennet'e girecek olan dindar. Onun mezarı, kudretle doludur. *Martir*lerin kemikleri, kiliselerde, sunakta muhafaza edilmektedir.

MAYA: Sihir, aldanış perdesi. Hindistan'da, yegâne reel olan *Brahman*'ın hayâli sayılan maddî dünyanın tezâhüratı.

MESİH : “Yağ sürülerek takdis edilmiş şahsiyet”. Dünyanın sonunda kral olacak; Eski Ahd'e nazaran da, şimdiki mukaddes kral olabilir. Yahudilikte, DAVUD'un neslinden çıkan bir mesihî kral beklenilirdi; hâlâ Yahudi felsefesinde *Mesib*'in gelmesi üzerinde durulmaktadır. İsa, mesih (yunanca *Christos*) ünvanını almıştır; o, ilâhî ege-menliği getiren, orada kerâmet gösteren kral sayılmıştır.

MİKADO : Japonya'nın, güneşin torunu sayılan imparatoru.

MİSSA: Hristiyan ibâdetinin (billhassa katoliklerde) ismi. Adını, papazın “*ite missa est*” (gidin, cemaate gitmeğe izin

verilir) sözlerinden almıştır. Eskiden beri, iki kısmı vardır: Birisi duâ, okunmalar ve bazen va'zdan ibaret olan, *katekumenlerin* de iştirak ettikleri umumi kısım; ötekisi, yalnız *vaftiz* olanlara açık olan "kurban missa"sı ki içinde *offertorium*'da ekmek ve şarap hazırlanıyor, sonra takdis edilip tahvil ediliyor; artık *communio*nda isteyenlere veriliyor. *Missa*, muhtelif şekillerde icrâ edilir: *missa solenmis*, "yüksek (heybetli) m.", en mühim parçalar musiki ile icrâ edilir; sonra yalnız papazlardan okunan hususî *missalar* (papaz, her gün *missa* okumakla mükelleftir; adi katolik pazar gününde bir *missaya* iştirak etmekle mükelleftir). Papal missa, Papa tarafından, *pontifical m*, episkopos tarafından icra edilir. Dindar, hususî bir niyetle hususi bir missa icra ettirebilir (meselâ: *purgatorium*"da bulunanların azaplarını teskin etmek gayesiyle ve yahut başka iyi bir maksat ile).

MİSTER DİNLERİ : Yalnız hususî bir törenden geçen insanlar, *misterlere* (yani esrâra) iştirak edebilirler. İnsan, o dinlerde uzun bir hazırlıktan sonra, ayinlerde temsil edilen ilâhla birleşip onun hayatını, ölümünü kendinde tahakkuk ettirir ve böylece, ölen ve yeniden hayata kavuşan ilâh gibi, artık ölümünden sonra ebedî hayata nail olur. *Mister* dinleri, eski milletlerde -billhassa Anadolu ve Yunan mıntakalarında- büyük bir rol oynamıştır; Elevisis'de vaki olan törenler, Kybele âyinleri, İsis misterleri onların en tipik ve Roma imparatorluğuna da intişar eden misalleridir. *Mister* dinlerine intisap edenler, eski millî dinlerin hudutlarını aşp daha şahsî ve derin bir kurtuluş dinine girmişlerdir. Bu dinlerin birçok hususiyetleri, hristiyanlığa da sızmıştır.

MİTOS : İlâhların tarihi; dünyanın yaratılışını, ilâhların münasebetlerini, tabiatüstü kuvvetlerin maceralarını anlatan, hemen her dinde bulunan ve en eski zamanlara ait olan hikâyeler ki, göze görünen bir hakikati anlatmamakla beraber eski zamanların lisânı ile insanlara dokunan bir tabiatüstü hakikati temsil ve beyân etmeğe çalışır.

MİYA : Japonya'da *şinto* dininde mevcut olan mâbedlerin ismi.

MOİRA: Eski Yunanistan, insanların hayat ve ölümlerini tayin eden bir kısmet ilâhesi. Bazen, Zevs ve büyük ilâhlar ona tâbidirler; sonraki mitolojide (bilhassa HESİOD'dan sonra) MOİRA'lar ekseriya Zevs'in üç kızı sayılmıştır.

MEYSTERİUM FASCİNANS : Saadet bahşeden, cançekici sır; Rudolf OTTO'nun terminolojisinde: Uluhiyetin aydın, huzurlu, insana sevgi, selâm ve kurtuluş gönderen, cemel tarafı.

MEYSTREİUM TREMENDUM : Korkutan, titreten sır; Rudolf Otto'nun terminolojisinde ulûhiyetin karanlık, hid-det, cezalandıran, mehabetli tarafı, insanın akli için yok olan, görünen ve tasavvur edilen her şeyden ayrı olan celâl tarafı.

NAGUALİZM : Bilhassa kırmızı derililerde mevcut olan bir tasavvur; insanın kısmeti, hususi bir hayvanın kısmetine bağlıdır.

NİCEANUM - KONSTANTİNOPOLİTANUM : Şark kilisesinde 565 senesinden beri her *evharistiya*'da okunan, eski *apostolikum* adlı akidenin biraz genişletilmiş, daha mistik şeklini gösteren akide. Roma kilisesi bunu yüksek bayramlarda -yalnız *filioque* kelimesini ilâve ederek- kullanıyor.

NİRVANA: Budizm'de en yüksek maksat: Akıl için yok olan, halbuki müsbet bir kıymet- sonsuz, ıztrapsız huzur; kosmoloji bakımından insanın, artık doğum silsilesinden kurtulmuş olması; metafizik bakımından en yüksek kıymet, ifade edilmez saadet. ("Bliss, inspeakabte", bir budist rahibinin sözleriyle,) Dünyada duyulan "susuzluk" sönmüş olacak, faaliyet, istekler mevcut olmayacak; bu huzurlu adada ne toprak, ne de su, ne ateş ne de hava, ne ölüm, ne de doğum vardır. Halbuki böyle bir hal, insanî tabirlerle ifade edilemez; Buda da, bu hususta hiç malumat vermemiştir. Mahayana budizminde, bu gayrî şahsi, *abstrait Nirvana* mefhumunun yerine hakiki bir Cennet gelmiştir.

NUMİNOS: Rudolf Otto'nun *numen*, "uluhiyet" kelimesinden teşkil ettiği bir mefhum; o, mutlak mukaddes olanı tavsif etmektedir; Çünkü, ilâhi varlıkları, yahut insana derin bir heybet veren hadise ve varlıkları bütün ahlâkî faziletlerden (Allah iyi, âdil, âlim v.s. dir) ayırınca, yine mukaddes bir varlığın mevcudiyetini duyuyoruz. Korkutan ve can çekici tarafları ile insanın kalbine dokunan ve orada dinî bir duygu uyandıran bu tabiatüstü kuvvet, *numinos* adı ile vasıflandırılmaktadır.

NUS: Gnostik ve bilhassa neoplatonik fikir sistemlerinde, yegâne ilâhî varlıktan çıkan, içinde *ide*'leri taşıyan dünya ruhu.

OM: Hindistan'da, ilâhi kuvvetle dolu mukaddes bir kelime. Duâlarda, ibadetlerde, uzun nefes almakla, söylenilir. *Upaşişad*lara göre "Örümceğin kendi tellerine tırmanması ve açık havaya gelmesi gibi, hakikaten mürakebe ile meşgul olan her insan, *om* kelimesine tırmanarak, kurtuluşa erişir."

ORTODOKS : "Doğru akidesi, doğru hamd ü senası olan" cemaat. Şimdi bilhassa Şark kilisesi hakkında kullanılan bir fahri tabir. Öbür taraftan, *ortodoksta*, her dinde, akidesi sağlam olan zümre için kullanılır.

PANATENEYA BAYRAMI : Dört senede bir defa eski Yunanistan'da Atena'nın şerefine yapılan bir tören. İlâhenin heykeline o zaman yeni elbiseler getirilmiştir; ayrıca spor müsabakaları da icra edilmiştir.

PANÇENLAMA : Lamaism'in "kırmızı mezhebi"nin ruhanî reisi. Tibet'te bulunan Taşılunpo adlı manastırda bulunan bu lâma, *Dalaylâma*'dan fazla dinî meselelerle meşguldür.

PANTHEON : Yunanistan ve Roma'da "bütün ilâhlara" takdis edilen mâbed. Roma'da ilk *pantheon* m.ö. 24 senesinde bina edilmiştir. Mutlak mânada, ilahların bütünlüğü demektir.

PANTKOT: Yahudilikte ilkbaharın sonunda yapılan

“hafta bayramı” zamanında icra edilen Hristiyan bayramı. *Resullerin İşleri*, bab 2, 1’de anlatılan hikâyeye göre, *paskalya*dan 50 gün sonra Rûhulkudüs havarilere gelip onlara, muhtelif lisanlarda va’z etmeğe imkân vermiştir. *Pantkot*, bu hâdisenin anılması günüdür.

PAPA : 3. asırdan itibaren bütün episkoposların ünvanı, 5. asırdan itibaren Roma episkopos’una tahsis edilmiştir. Tarih bakımından mevcut olan özel yeri, hukuk bakımından da gittikçe kuvvetlendirilmiştir. Ortçaçağda, Papalık garpte bir zamanlar en kuvvetli ve müessir siyasî kuvvet idi. Halbuki 1309 - 1377’de Fransa kralları tarafından Avignon şehrine götürülen, papalar, dünyevî kuvvetlerin oyuncakları idiler; 1377 - 1417 hem Avignon da hem de Roma’da birer Papa mevcut idi. Fakat bundan sonra, papalık tekrar kuvvetlerini toplamış, merkezi Vatikan olan hususi bir devlette oturan Papa bilhassa 1870 senesinde bildirilen *infalibilitas* akidesi sayesinde bilkuvve ve bilfiil Roma kilisesinin mutlak reisi, kendi tabirleriyle İsa’nın vekili, Petrus’un halifesidir.

PARAKLET: Yuhanna’ya göre İncil’de İsa’dan sonra gelecek onun doktrinlerini tespit edecek “tesellî verici” Ruhulkudüs (Yuh. 14, 26; 15, 26 16, 7 - 12; 23, 26).

PARAMENT: (*Parare*, “süslemek”) Kilisede kullanılan kıymetli kumaşlar, sonra bilhassa papazların hususi bir kanuna tabi olan elbiseleri sunakta bulunan örtü ve kapları.

PASKALYA: Hristiyanlığın ilk zamanında Yahudi *pesab* gününde yapılan bayram. Halbuki o zamanlar, cemaat her pazar günü, İsa’nın bir pazar günü ölümlerden çıkmasını anarlardı. 2. asırdan beri hususi bir *paskalya* günü kiliselerde intişar etmiştir. Fakat onun tarihi, sabit bir gün değildir; her sene yeniden tespit edilmektedir: İlkbaharda ay’ın tam görünüşünden (Bedri tam) sonraki pazar günü. *Paskalya*, kilisenin ve bilhassa Şark kilisesinin en mühim bayramı sayılabilir; ibadet şeklinde bir çok eski adet ve usuller muhafaza edilmektedir. (munların, suyun takdisi

v.s.) Eski kilisede, *katakumenler* o gün *vafiz* oldular.

PASSİON: İsa'nın çektiği azaplar. *Passion* - *mistiği*: Billhassa Aziz BERHARD zamanından itibaren, Ortaçağ'da ve 18. asıra kadar Hristiyan mistikte önemli bir yer tutan bir tasavvur: İnsan, İsa'nın çektiği azaplarına, kanına, yaralarına teveccüh edip bu konu üzerinde tefekkür ediyor, bu azapları da kendi ruhunda duyuyor ve artık, İsa'nın, ızdırıp çeken insanıyetinden Allah'ın sevgisine gelir, ölen ve çıkan Mesih'le birleştirir. O mistik cereyanının bir branşı, billhassa İsa'nın, sevgi ile yanan kalbine teveccüh etmektedir.

Passion zamanı: quadragesimae, Paskalya'dan evvelki 40 gün; kilisede hazırlık, tövbe ve oruç zamanıdır. (Oruç orada, bütün etlerden, Şark kilisesinden hayvandan gelen her mahsulden ictinap etmek demektir) Ortaçağ'da , o zaman günâh-kârlar ağır cezâlara maruz kalmışlardır. *Paskalya* günü, bütün bunlara bir son verdi.

PATRİARK: En eski zamanlarda yaşayan, İsrail milletinin ataları sayılan İBRAHİM, İSHAK, YAKUB. Kilisede büyük ve en ehemmiyetli şehirlerin ruhanî reisleri: Roma, İstanbul, İskenderiye, Antakya, Kudüs ve birkaç metropolit.

PESAH: Yahudilerin, nisanın ilk haftasında icra edilen, Mısır'dan çıkışı hatırlatan büyük bayram. *Çıkış 12, 27*de anlatıldığı veçhile, Mısır'dan çıkmakta olan Yahudiler, bütün hayvanların ilk doğanlarını kesmişler, onların kanını kapılara sürmüşlerdir. Bu günlerde yine kuzular kesilir. Mısır'dan çıkış, Yahudi tarihinde en mühim ve hemen her duâ da hatırlanan hadise olduğu için, *pesah* bayramının ehemmiyeti de gayet büyüktür. Hristiyan *paskalya*nın aslı o gündür.

PİTON EJDERİ: Delti de oturan, Apollon tarafından öldürülen bir *htonik* varlık.

POLİTEİZM: Çok tanrıcılık. İptidaî milletlerde mevcut olan muhtelif faaliyet, yer, fonksiyon ilâhlarına inanış. Dinler gelişince, bu ilâhlar bazen güzel gruplar halinde temsil edilmiştir; Babil, Mısır, Hindistan'da bu gibi ilâhi

üçlük, yedilik (bilhassa Babil'de), dokuzluklara rastlanmaktadır.

PONTİFEX MAXİMUS: Roma dininde, bütün hayatı için seçilmiş baş kahin. M.Ö. 12 senesinden itibaren Roma imparatoru bu ünvanı benimsemiştir. 5. asırdan beri, Papa'nın ünvanlarından biridir.

PURGATORIUM: Katolik kilisenin akidelerine göre, "Allah'ın inayetinde ölmekle beraber ilâhî adalete kafi miktarda tarziye vermeyen ruhların oturdukları yer". Yani: *vaf-tiz* olanların, günahlarından temizlendirilecekleri yer. *Mt. 5, 26; Mt. 12, 32 I, Kor, 3, 12* gibi yerlere dayanan bu telâkki, 1439'da vaki olan Florenz konsilinde resmen kabul edilmiştir. Eski kilisenin, Kapadokyalı ilâhiyatçıların "temzileyen bir ateş" ten bahsetmelerine rağmen, bu telakki Şark kilisesinde resmi bir akide olmamıştır. Katolik telâkkiye göre, *p.*'da bulunan "fakir ruhların" azapları, *missa* sayesinde teskin edilir veya kısıtlılır. 2 kısım, bütün bu ruhları anma günüdür. Protestan kilise, *p.* tasavvurunu reddetmektedir.

PURİM: 14 Aralıkta yapılan bir Yahudi bayramı. *Esther kitabında* anlatılan hikâyeye göre, İran kralı -Esther'in teşviki ile birdenbire 85.000 Yahudi düşmanını öldürmüştür.

RAJAS: *Samkhya* felsefesinden 2. prensip; insan dünyasına ait olan hareket: Kasıt, şevk, kuvvet.

ROŞ HAŞANA: Yahudilikte yılbaşı. Ekim ayında (eski *tişri* ayında) icra edilir.

RTA: Hak, hakikat, doğru nizam. Hindistan'da -bilhassa *Veda* devrinde- dünyanın doğru nizamını yaratan kosmik prensip. Varuna ile beraber zikredilen bu tanzim edici kuvvet, İran'da *aşa* ismiyle görülmektedir.

RUHULKUDÜS: Allah'ın seçtiği milletin ve insanın üzerinde duruyor, onları doğru yoldan götürüyor. O, insana tövbe, duâ ve niyaz öğretiyor. *İncil*'de bu tesirlerinden

bahsedilmiştir. Sembolü beyaz bir güvercin olan Ruh, yılanda sembolleştirilen şeytanî kuvvetleri yenerek insanı takdis eder gibi tasavvur edilmektedir. Eski kilise, bilhassa ilâhi şahısların tesirlerine ehemmiyet atfetmiştir; kilise, bilhassa ilâhî şahısların tesirlerine ehemmiyet atfetmiştir; Allah baba, yaratıcı, İsa kurtarıcı olduğu gibi, *Ruhulkudüs* insanları takdis eden kuvvettir. O, tabii (yani: *vaftiz* olmayan) insanın zatına ait değildir; *vaftiz*'de, insana geliyor. ATHANASİUS, Ruhulkudüsün prestijini talep etmiştir. 362 senesinde, Kapadokyalı ilâhiyatçılar *r.* un ilahî pederle zat bakamından bir olduğunu söylemişlerdir. Esas itibariyle *r.* un yalnız Peder'den çıktığı ileri sürülmüştür ki, bu telâkki, hâlâ şark kilisesinde mevcuttur. Roma'da, 589 *filioque* (ruhun, babadan ve oğuldan çıkması hakkındaki) cümle ilâve edilip 1014 senesinden beri akidede de okunmuştur. Çünkü oradaki tasavvurlara göre, *r.* Allah ile İsa arasında ezelden beri mevcut olan muhabbeti şahıslandırmaktadır.

RUNA : Jermenlerde, taş, odun ve daha başka maddelere kazdırılan mukaddes harfler. *Runalar*, fal sanatında kullanılan, majik kuvvetleri haiz olan, mitolojiye göre odin'in icat ettiği, manalı harfler.

SAKRAMENT: Mukaddes bir şey, bir ayin. Hristiyanlıkta esas itibariyle *vaftiz ve evharistiya*. Asırlar boyunca, katolik kilisesi yedi s. kabul etmiştir. İsa'nın mistik vücuduna iştirak ediş demek olan *vaftiz; confirmatio (brisan s.)*, yani Ruhulkudüs'e has olan inayet ve marifetlerin takviye edilişi; *evharistiya*, "kansız kurban". Tövbe: kaybolan vaftiz inayetini tekrar elde etmek için, takdis edilen yağın hastalara sürülmesi (hem şifa, hem de günahların bağışlanması için); *ordo: hierarkinin* üç üst merhalesinde bulunan *diakon*, papaz ve episkonopusun takdisi. *Nikah*: katolik telakkiye göre, İsa ile kilisesi arasındaki çözülmez ruhanî münasebetin bir sembolü ve bundan ötürü mukaddes bir s. tır; (kilise, İncil'in emirlerine sadık kalarak boşanmağa izin vermiyor). Kiliseye göre, Ruhulkudüs maddî şekilleri tahvil

etmektedir; s, ilâhî inayeti ihtiva etmektedir. O, yalnız papaz tarafından icra edilebilir. *Vaftiz*, *crisam* s. ve *ordo*'nun "mührü" insandan silinemez. Yalnız *vaftiz* ve *evharistiya'yı* s. olarak kabul eden reformatörlerden Luther, s.'ın, her insana ilâhî inayeti vadettiğini, halbuki bu inayetin yalnız dindarlar tarafından elde edildiğini söylemiştir. Calvin'e gelince, Allah bu s.'ler vasıtasıyla bize vadettiği inayeti tesbit ediyor, biz - onları icra etmek suretiyle - kendisine takva, iman ve itimadımızı gösteriyoruz. Zwingli'ye göre, s.'ler anma ayinleridir.

SAKRAMENT MİSTİĞİ: *Hostia*'ya teveccüh etmek suretiyle mistik yoluna giren katolik halkın (ve ortaçağda billhassa rahibelerin) mistiği. Daha geniş bir mânâda, birçok dinlerde, mukaddes bir heykel, yahut takdis edilen herhangi bir şeye teveccüh ederken mürakabe ve vuslata girenlerin yolu (meselâ Hindistan'da Kali'nin heykeli önünde vecde gelen; mister dinlerinde mukaddes yemeklere iştirak etmek suretiyle istiğrâka dalan dindarlar, s. mistiği yolundan yürüyorlar).

SAMGHA: Budizm'de rahipler cemaati, *triratna*'nın üçüncü kısmı.

SAMKHYA: ("sayı"), Hindistan'da ortodoks sanılan 6 felsefî sistemden biri. *Upanişad*larda bazen onun akisleri görülmektedir; Jainizm ve Budizm'in temellerinden biridir. Sonr. billhassa *yoga* ile birleştirilmiştir. Bu felsefeye göre, individüel ruhların sayısı mahdut değildir; şahsî bir ilâh yoktur. Maddi dünya, bir ezeli maddeden çıkar, tekrar onun içine döner. Ruhlar, bu maddeye bağlıdır; ruh ile madde arasındaki farkı görmeden insan kurutulamaz. Bu bilgiye varan ruh, *karma*'sının bittiği ana kadar bu dünyada yaşamağa devam eder, sonra *nirvanaya* gider. s. felsefesi asırlar boyunca gelişmiş, gayet komplike bir sistemdir. *Vedanta* sistemi karşısında, maddeye bir gerçek varlığı atfetmektedir; bu ezeli, şuursuz madde durmadan yaratmakla meşguldür.

SAMSARA: Doğumlar silsilesi; her insanın, *karmasına* göre tekrar ve tekrar dünyaya geleceğini iddia eden, bil-hassa Hinduizm ve Hindistan'ın büyük rahip tarikatlerinde ileri sürülen telakki.

SAMURAY: Japonya'da asil muharip sınıfına mensup olan zat.

SATTVA: *Samkhya* felsefesinde ilâlar alemine ait olan aydın, akla bağlı, iyi kuvvetler, faziletler, nur prensipi.

SEKİNCİLİK: Bak. *kvietizm*.

SİBYLLA: Bazı eski şark dinlerine ait olan peygamber hatunlar; m.ö. 8. asırdan itibaren zikredilen bu yarı ilâhî varlıkların en meşhuru, *Eritrea'lı* s.'dir; Napoli civarında bulunan Cumae'de mevcut olan s, Roma dininde büyük bir rol oynamıştır; ona atfedilen, heksameter şeklinde yazılan fal kitapları, yabancı ilâhların Roma'ya getirtilmesine sebep oldu. Hristiyan edebiyatçılar bu nevi edebiyatı benimsemişlerdir, s. lar, eski Ahd'in peygamberleriyle beraber, bazen ortaçağ edebiyatında zikredilmektedir.

SİNAGOG: Yahudilerin mabedi. Babil sürgünlüğünde ve Kudüs'ten uzak kalan Yahudi cemaatlerinde, kurban sunmak maksadıyla yapılan mabedin yerine, halk *Tevrat'ı* öğretmek ve tam ruhanî bir ibadette bulunmak maksadıyla sinagoglar dinin bir merkezi oldular. S. da ibadet icra edebilmek için, en aşağı 10 erkeğin hazır bulunması şarttır. Örtülü başla, bazı günlerde de hususi bir dua mantosu ile, sabah duasında dua bilezikleri giyerek sinagogda dualarını okuyan Yahudi, yüzünü Kudüs'e çevirir. Resmî duâlar yavaş yavaş inkişaf etmişlerdir, şimdi kullanılan resmî dualar, *piutim* denilen şiirlerle güzelleştirilmektedir; bütün ibadet nizamı (resmi dualar ve *piutim*) *mabsor* isimli eserlerde toplanılmıştır.

SINHEDRİON (SANHEDRİN) : Yahudilerin kurultayı. *Lev. 11, 16* ayetine dayanarak 70 üyesi baş kahinin reisliğinde toplanmıştır.

DİNLER TARİHİNE GİRİŞ

SİNKRETİZM: Billhassa antik devrin son asırlarında, en muhalif dinler arasında birbirine benzemeyen fikir ve tasavvurlar karıştırılıp bu şekilde yeni dinî olaylar husule getiren cereyan.

SİNOPTİK (“aynı bakımdan”) : Takriben 1800 senesinden itibaren Hristiyan teolojide, İncil’in Matta, Markos ve Luka’ya dair kısımlarını vasıflandıran bir tabir. Çünkü o üç İncil, birbirine şekil ve sıra bakımından oldukça yakındır, bazen de kelime kelime aynıdır. Fakat bununla beraber, her İncil’in hususiyetleri mevcuttur. Bu müşkülâtı halletmek için, İsa’nın hayatına dair malumatın iki eserden alınmış oldukları ileri sürülmektedir; onların birisi, Markos’un en iptidaî şekli, ötekisi *Q* denilen, İsa’nın hikmet sözlerini ihtiva eden bir kaynaktır.

SOFİYA : İlähi hikmet, eski Yahudilikten gnostik sistemlere sızmış olan bir mefhum, Sofiye orada hemen hemen ipostaz haline getirilmiştir. Kilisede, billhassa Ortodoks kilisede, onu Meryem Ana ile birleştirmeye çalışan cereyanlar vardır.

SOLA FİDES: “yalnız imanla”. Yani, insan, yalnız, Allah’ın sevgi ve merhametine inanmak ve güvenmek sayesinde, şeriatin emrettiği iyi emelleri yapmadan, saadete erişebilir. İyi ameller, imanın bir meyvesidir, onun bir şartı değildir. En kuvvetli ifadesini Luther’de bulan bu fikir Hindistan’da *bhakti - mistiğinde*, Mahayana - Budizm’de Amida Buddha’ya gösteren itimad v.s. de mevcuttur. (Bak. İncil, Romalılara 3/11).

SOMA : Hindistan’da, kurbanlarda kullanılan, sarhoşluk ve ölümsüzlük bahşeden, aslı göklerde sanılan mukaddes şarap. İlähi bir varlık olduğu için, kendisine *Rigveda*’nın birçok ilâhisi tevcih edilmiştir.

SOMA SEMA: (Yunanca): “Beden hapisanedir”; yani, nur dünyasına ait olan ruh, karanlık dünyasına ait olan maddi vücutta mahpus kalıp ölüm vasıtasıyla artık kurtulur. Orfizim’de ilk defa bu kelimelerle ifade edilen tasavvur,

hemen bütün mistik dinlerde ehemmiyetli bir yer tutmaktadır.

STİGMATA: İsa'nın haçta iken el, ayak ve alnında aldığı yaralar. Bazı Hristiyan dindar ve mistikler, bu yaralar üzerinde daimi bir murakabede buldukları için onların, kendi vücutlarında gerçekleşmesine şahit oldular; bazılarında daimî bir halde, bazılarında da yalnız *passion* zamanında, yahut cuma günlerinde görülmektedir. Tarihte vaki olan bu hadiselerin ilk müspet numunesi, Assisi'li Franz'ın *stigmata* (1224 senesinde)dır.

STOLA: İbadette *diakon*, *papaz* ve *episkopos* tarafından bütün *liturjik* elbiseler üzerinde giyilip, 2 metre kadar uzun bir iplik liturjik renklerde yapılıp papazın rütbesine göre muhtelif şekillerde taşınmaktadır.

SUCCESSIO APOSTOLICA: Episkoposların, tâ havarilere kadar inen, eski episkoposun el koyması ile temin edilen silsilesi. Protestan kiliselerinde reformasyon devrinden itibaren kesilmiştir; yalnız İsveç'te hâlâ mevcuttur.

SUKKOT: Yahudilikte sonbaharda yapılan bayram; eski bir bereket töreni olan bu bayramın aslı hakkındaki rivayet, *Sayılar 23, 42*'de bulunmaktadır.

SUNAK: Hemen bütün dinlerde, kurbanları takdim etmek için konulan, ekseriya taştan yapılmış masa. Kurbanların cinsine göre, yakılan takdimeler, buhur takdimeler, hayvan veya nebat kurbanları için sunağın şekli değişir. Hristiyanlıkta, sunak, ilk zamanlarda (ve şimdi reforme kilisede) basit bir masa idi. Sonra, martirlerin vücudundan bir parçacığı sunağın hususi bir yerinde muhafaza edildi. Artık, "kansız kurban" takdim etmek için tahsis edilen martirlerin kuvvetinden de hisse alan mukaddes yerdir. Sunak, kilisenin merkezini teşkil etmektedir; asırlar boyunca, muhtelif sanat cereyanları şeklini, süsünü değiştirmiştir.

SYLLABUS: Papa tarafından neşredilen beyanlar, bilhassa bid'atler ve yanlış doktrinler aleyhine bildiren karar-

nameler; onların en meşhuru, 1909 senesinde *Modernsit* cereyana karşı çıkan *syllabus Lamentabilidir*.

ŞAKTİ: Hindistan'da, billhassa Şiva mezheplerinde ilâhın yaratıcı kuvveti, onunla ayrılmaz bir münasebette bulunan müennes bir ilâhî kudret; veya muhtelif isimleri olan bir ilâhe.

ŞAMAN: Büyücüler, sihirbaz tabibler, tabiatüstü kuvvetlerle temas eden kahinler; tabir, ekseriya Şimalî Asya'da Mogol ve Türkler arasında çalışan kâhinler için kullanılmaktadır. Şamanın bir hususiyeti, manen göklere çıkması, göklerin ve yeraltı ülkelerinin muhtelif tabakaları hakkında malumat verip, lazım gelirse o arada devlerle, cinlerle savaşmasıdır. Vecd halinde yapılan bu seyahati anlatan gayet müessir ilâhî ve şiirler mevcuttur. (Bak. Abdülkadir İnan'ın Şamanizm adlı eseri. 1955)

ŞEBT GÜNÜ: Tekvin esatirine göre, Allah'ın, yaratılıştan sonra yedinci günde dinlendiği için insan da, Yahudi ananesine göre, o gün hiçbir işle meşgul olmamalıdır. Evvela kaba işler hakkında verilen bu emir, Babil sürgünlüğünden sonra daha kesin ve daha yaygın bir şekilde telakki olunmuş, en ufak meşgaleler bile yasak edilmişti. Şebt gününün bu özelliği, belki eski Babilde yedinci günün meşum sanıldığı için husule gelmiştir.

ŞMA: Yahudi ibadetinde en mühim dua; hergün sabah ve akşam başka dualarla beraber okunur. İsmi, duanın ilk kelimelerinden (*şma israil*) den aldı: "Dinle, ey İsrail: Allah'ımız Rab bir olan Rabdir; ve Allah'ın Rabbi bütün yüreğinle ve bütün canınla ve bütün kuvvetinle seveceksin" (Tesn. 6,4). Bundan sonra, *Tesn. 11, 13 - 21 ve Sayılar 15, 37 - 41* okunur.

ŞMONE ESRE (BERACHOT) (18 Şükran): Yahudilikte gündelik dua'nın merkezi; 18 (şimdi 19) dua ve bundan sonra şükran ve hamd formülleri. Eski zamanlardan beri cemaat tarafından okunduğu için, bu duanın cümleleri "biz" şeklinde yazılmıştır. Sinagoglarda *Şmone esre* evvela ses-

sizce okunur, sonra haham tarafından yüksek sesle tekrarlanır.

ŞUDRA : Hindistan'da en aşağı, eski zamanlarda aryan olmayan kölelerden mürekkep tabaka.

TABU: Haram manasına giren Polinezyalı bir kelime. Bir şeyin tabiatüstü ve tehlikeli kudretini ifade etmekten ibaretir. *Tabu*, tam bir hastalık nevinden, başka şeylere sirayet edebilir; ona yaklaşmak için, uzun hazırlık ayinleri lazımdır.

TAMAS: *Samkhya* felsefesinde üçüncü prensip: devlere, hayvan, nebat ve cemâdâta ait ağırlık, hareketsizlik, kötülük, faaliyetizlik prensibi.

TAO: Çin'de tabiatın ve dünya gidişinin değişmez nizamı; insanın amellerinin örneği; onda, birbirine zıd olan *yang* ve *yin* birleştirilmiştir.

TAPAS: "Ateş, ısıtma", Hindistan'da riyazet; insan, riyazet çekerken, müşkil ve uzun temrinlerden geçerken, içinde o kadar kuvvetli bir (manevî) ateş topluyor ki, başkalarını bile yakabilir. Bu hususta, Hind edebiyatında birçok lejandlar vardır.

TAT TWAM ASİ: *Upanişad*larda, insanın *atman*ının her şeyin *atman*ı ile bir olduğunu ifade eden büyük söz: "bu, sensin". Bu suretle, dünyanın ayrı olayları arasında sık bir münasebet, bir birlik kurulur; her varlığın ızdırabı, benim de ızdırabıdır; her varlığın ölümü, benim de bir bakımdan ölümüdür. Bunun için bu söz, Schopenhauer'in bildirdiği "merhamet felsefesinin" temeli olmuştur.

TE: Fazilet; Çin'de insanın, bir şey istemeden, yalnız *tao* ile güzel bir ahenkte bulunurken, işlediği amel; *te*'nin en mühim sıfatı, akrabaya, arkadaşlara karşı gösterilen hürmettir.

TEİZM: Bir tek Tanrının mevcudiyetini kabul eden bir doktrin, *ateizmin* zıddıdır. Bu tanrı, birdir, (*politeizm* karşısında), âlemden ayırdır ve onu yaratmıştır (*panteizm* karşısında), onu hâlâ idare etmektedir, yaşayan bir zattır.

(*deizm* karşısında).

TENASÜH: Muhtelif dinlerde, ruhun ölümden sonra tekrar dünyaya geleceği hakkında tasavvurlar vardır. Bu tasavvur, ruhun, cisimden ayrı olduğunu iddia etmektedir. *Karman* sayesinde insan amellerine göre insan, hayvan, nebat, ilah şeklinde doğacaktır. Tenasüh tasavvuru, bilhassa Hindistan dinlerinde büyük bir rol oynamaktadır; eski Veda devrinde bir nevi ahlaki kontrol sistemi olduktan sonra *Upanişad*larda ve Budizmde, insanı zincirleyen dünyevî kuvvetlerin bir sembolü de sanılmıştır. Budizm'de tenasüh tasavvurunun ne kadar büyük bir rol oynadığı, *jataka*'lardan öğrenilmektedir. Murakabede bulunan, murakabenin üst derecesinde, geçmiş hayatlarının farkına varır. Orfizm ve buna dayanan mistik cereyanlarda, bu fikir garpte de yayılmağa başlamıştır. Hatta bazı Hristiyan ve müslüman mezheplerde (*ahl-ı bak, ihvan as-safa* v.s. gibi) tenasüh fikrine rastlanmaktadır; Avrupa'da, az çok taraftarı bilhassa theosofi ve antroposofi sayesinde kazanmıştır.

TENNO: Göğün oğlu, Japonya imparatorunun ünvanı.

TERTİAR: (Tarikatlarda muhip gibi), bir tarikatın bütün usullerini üzerine almayan, "üçüncü" bir tabaka teşkil eden, manevî bakımdan tarikate mensup olan insanlar. Hem Budizm'de, hem İslamiyet ve Hristiyanlıkta (Manikeizmi de zikredebiliriz) bu tertiarların - tarikatın ülkülerini dünyaya getirdikleri için - ehemmiyeti çok büyüktür.

TESLİS: Muhtelif dinlerde, ilahlar bir üçlük halinde birleştirilmiştir; üç, hemen bütün dinlerde mukaddes bir sayıdır. Faaliyet üçlükleri, aile üçlükleri, mistik üçlükler eski Hindistan'dan (Barhma-Vişnu-Şiva) ve Sümerden (Anu-Enlil-Ea) başlayarak yüksek dinlere kadar rastlanmaktadır. Hristiyanlıkta (1. Kor. 12, Matta 28, 97) gibi yerlerde İncil'de zikredilen Allah-İsa-Ruhulkudüs teslis mefhumundan, komplike bir teslis sistemi gelişmiştir. Yan yana zikredilen bu üç ilâhi kuvvet, birbirinden farklı olarak telâki edilmiştir. Aralarındaki münasebet, 381 senesinde İstan-

bul'da toplanan konsil tarafından şöyle izah edilmiştir: Allah baba tevlit edilmemiş, oğlu İsa tevlit edilmiş, Ruhulkudüs Allah'tan çıkmıştır. Halbuki o zaman bile, teslise inanış hristiyanlar için şarttır; bu konsilden bir sene evvel çıkan bir fermana göre, teslisi inkar edenler, devletin hukuk himayesi altında kalmazlar. Augustin'e ve ona tabi olan garp kilisesine, göre, üç ilâhi şahsiyetin münasebetleri yalnız teslisin içinde vaki olup teslis dışarıya bir tek ilâhî varlık olarak kendini gösterir. Modern telakkiye göre, teslis, Allah'ın üç tarafı istihdaf eden iradesini ifade etmektedir. Allah'ta mevcut olan hayatın bir sembolüdür. Teslise inanış protestanlarda da imanın şartı sanılmasına rağmen (Calvin, 1554'te teslisi inkar eden Servet'i Geneva'da ateşle yaktırdı) muhtelif zaman ve mekânlarda bu akideyi kabul etmeyen, şimdi ekseriya *Unitarians* ismiyle bilhassa Amerika'da bulunan cemaatlar ortaya çıkmıştır.

THEOGONİ: İlahların yaratılış ve hayatlarını ifade etmeğe çalışan mitler.

THEOTOKOS: "Allah'ı doğuran", Meryem Ana'ya 431'de Efes konsilinde verilen, Nesturi mezhep tarafından kabul edilmeyen ünvan.

TİAMAT: Ezelde deniz dibinde yatan kaos ejderi. Akad mitolojisine göre Marduk onu öldürmüştür.

TİTAN: Yunan mitolojisine göre, Uranos ve Gaia'nın çocukları olan, *Zeus*ten evvel dünyada hakim olan ilâhi varlıklar. *Zeus* tarafından imha edilmişlerdir.

TJURUNGA: Uzunca dar küçük tahta aletler ki bir iplik vasıtasıyla insanın başı etrafında döndürülür ve bu suretle garip, vızıtlılı bir ses çıkarır. Bilhassa Avustralya'da yaşayan iptidâî milletlerde, bu *t.* en mukaddes ve *mana* ile dolu alettir; bazen, *tj.* nın ölü ecdadın ruhlarını veya kuvvetlerini ihtiva ettiği söylenilir. Kadın ve çocuklar, ona yaklaşmamalıdır.

TRİRATNA: Üç kısımlık cevher; Budizmde Buddha Dharna ve Samgha. Jainizm de, *triratna*'nın kısımları

“doğru inanış, doğru bilgi, doğru yürüyüş”tür.

TOTEMİZM: İptidaî milletlerde, bir aşiret veya kabilenin hususî bir hayvanla (bazen de nebat ve başka tabiat olaylarıyla) akrabalığı. Aşiret hayvanının ismini taşır, kendi akrabası sanılan hayvanı yemez, yabancı bir aşiretin âzâları ile evlenir.

TRANSSUBKSTANTİATİON: *Evbaristiya* hakkında, 1215'te vaki olan 4. *Lateran* konsilinden itibaren resmî katolik telâkki: Ekmeğin ve şarabın zatı takdis vasıtasıyla İsa'nın vücudu ve kanı zatı ile değiştirilir; bütün mesih, insaniyeti ve uluhiyeti, bu parça ekmekte mevcuttur. Maddî unsurların zat bakımından değişmesi, papazın sessizce okunan kelimeleri (1. Kor. 12) vasıtasıyla olur.

TRİDENTİNUM: LUTHER'in reformasyonunun bir aksülameli olarak 1545-1563 senelerinde Trient şehrinde toplanan, Roma kilisesinin hemen bütün tezahüratı hakkında kesin talimat bildiren ve bu suretle katolizismin şimdiki halini hazırlayan büyük konsil.

UGUR: Jermenlerde, insana ait olan, mukaddes hayat kuvveti.

VAFTİZ: Eski şark dinlerinin bir kısmında, billhassa mistik dinlerinde insanı temizleyen, günahlarını yıkayan bir vaftiz mevcuttu, *Vaftiz* ölüm demektir: Suya batan insan, geçen hayatından “öldü” yeni bir hayata başladı. Vaftizci Yahya'nın icra ettiği vaftiz, eskatolojik bir mahiyet taşıdı: İnsan, bu suretle gelecek kıyamet ve girerek demektir PAVLUS, *Rom. 6, 3'te, vaftizin* yeni bir hayata ilâhî muhakemeden muvaffakiyetle geçmeğe layık bir hale geldi. İsa, Yahya tarafından vaftiz oldu (Mark. 1,9), bazı ilâhiyatçılara göre, hakikî ilâhî hayatı o andan itibaren başladı. Kendi telakkisine göre, *vaftiz* “ölmek, ateşle *vaftiz* olmak” demektir (bak. *Mark. 10, 35*); o, hususi bir vaftiz icra etmemiştir. Paskalya'dan sonra, cemaati (ölülerden çıkmış olan Rabbin bir sözüne dayanarak: Mt. 28, 19) İsa'nın isminde *vaftiz* etmeğe başlamıştır. Onun için, vaftiz, Ruhulkudüsle

yeni bir hayata götüren ölüm olduğuna işaret etmiştir. O zaman, yalnız büyükler uzun bir hazırlıktan sonra vaftiz olmuşlardır; Augustin, aslı suç'un mevcudiyeti için çocukların derhal vaftiz olmalarını talep etmiştir. Bu suretle, *çocuk vaftizi* hemen bütün kilisede intişar etmiştir; yalnız birkaç mezhep (mesela *baptistler*) büyükleri vaftiz ederler. Vaftiz, hayatta yalnız bir defa mümkün olan, tekrarlanamayan bir *sakramenttir*. Halbuki bazen, bir kiliseyi terk edip öbür kiliseye gidenler, (mesela Roma veya şark kilisesine giren protestanlar) yeniden vaftiz oldular. Vaftizin, teslis namına icra edilmesi şarttır.

VATIKANLI AKİDELER: 1870 senesinde Vatikan konsilinde bildirilen, Papa'nın *infallibilitas*'ına dair akideler.

VIA NEGATIONİS: "İnkar yolu", Allah'ın her şeyden başka olduğunu, akıl için yok olduğunu, bilgi ile idrak edilemeyeceğini tasavvurlar. Billhassa mistik dinler (Upanişadlar, Plotin, Eckhart, Bayezid Bistami v.s.) bu yolu, Allah'ın kudsiyet ve büyüklüğünü tavsif etmek için sevmişlerdir.

WU- WEİ: "İşlememek", Çin'de Laotse'nin öğrettiği pasif davranış; insan, yalnız *tao*'ya uyararak, kendiliğinden bir şey istemeden, hareket etmelidir.

YAHVE'nin KULU: DVTERO-IŞAYA (bab 52, 13 - 53, 12)'da zikredilen esrarengiz bir şahsiyet : ya İsrail milleti, ya bilinmeyen bir şahsiyet, yahut da yazarın kendisi. Çokların azaplarını teskin etmek için bütün ıztıraplarını üzerine alan, öldürülen kul, Hristiyanlıkta İsa'ya ima eden bir sembol olarak beyan edilmiştir.

YAHVİST : Eldeki *Tevrat*'ın kaynaklarından birinin müellifi. Allah için, *Yahve* ismini kullandığından bu isimle meşhur olmuştur. Ona atfedilen, oldukça basit ve teolojik olmayan bir üslupla yazılan parçalar belki de iki muhtelif müellife aittir; en eskisi, herhalde m.ö. 10. asırda yaşamıştır.

YANG: Çin'de yüksek, aydın, erkek, tevlit edici, yaz prensipi; *I-Ging*'de düz çizgi ile temsil edilmektedir.

YAZATA : ZERDÜŞT dininde, ihtirama değer, tabiatüstü, âlemin iyi tarafında bulunan varlıklar; en eski İran dinine mensup olan ilâhî varlıklar zaman ilerdikçe onlara eklenilmişlerdir.

YAŞIYAN ÖLÜ: Jermenlerde, ölü ruhsuz bir beden halinde değil, şekli değişmiş olmakla beraber yine yaşayan bir varlık olarak kabul edilmiştir.

YİN: Çin'de, dişi, karanlık, ağır, gölge prensipi; *I. Ging*'de kesilmiş çizgilerle temsil edilmektedir.

YOGA: Hindistan'da mevcut olan 6 ortodoks felsefe sisteminden biri. Ona göre Allah, başka ruhlar gibi bir ruhanî varlıktır. Billhassa *yoga* temrinleri gayet enteresandır; insan, ruh ile madde arasındaki ayrılığı tanımaya çalışır, sonsuz riyâzet, gayet güç temrin ve billhassa nefes kontrolü ile, tabiat üstü kuvvetleri elde etmeğe uğraşır. *Yoga*'nın bu tarafı, garbta felsefî tarafından daha fazla meşhurdur.

YÜCE TANRIYA İNANIŞ: Muhtelif iptidâî milletlerde, ekseriyâ dünyadan uzak kalarak ayinlerde hemen hiç yer tutmayan dünyayı yaratan bir yüce Tanrıya inanılmaktadır; Tevratın şehadetine dayanarak birçok ilâhiyatçılar, bu iptidâî tektanrıcılığı ("*Urmonotheismus*") bütün dini olayların kökü sanmışlardır.

ZİKKURAT: Sümerlerin bina ettikleri, ehrâmlara benzeyen büyük kuleler şeklinde yapılan, kat kat mâbedler. Tevrat'ın Babil kulesi hakkında anlattığı hikâye, herhalde böyle bir *zikkurattan* ilhâm almıştır.

SONSÖZ

Kitabımız burada sona erdi. Bu arada okuyucularıma aşağıdaki hususları açıklamayı lüzumlu görüyorum:

Fakültemizde İslâm Tarihi hususi bir ders olarak okutulmaktadır. Bu itibarla Mukayeseli Dinler Tarihi kitabımıza ayrıca İslâm Tarihi kısmının alınmasından sarf-ı nazar edildi. Bununla beraber, kitabımızı ilgilendiren muhtelif dinlere ait metinler ayrıca bir kitap halinde verilecektir.

Tab' işinde karşılaşılan zorluk ve gecikmelerden dolayı kitapta vukua gelen kusurlar için özür dilerim.

Bu arada bu kitaba ait notlarımı okuyarak basılmasına yardım eden arkadaşım Kemal Edip Kürkçüođlu ve asistanım Hikmet Tanyu'ya teşekkür ederim.

Ankara, Aralık 1955

Annemarie Schimmel